

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.73

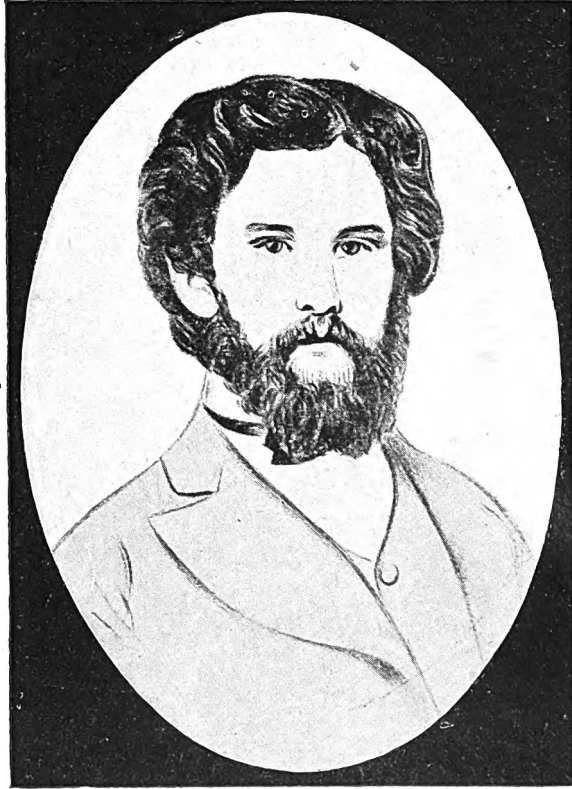
K84

J1e2

v.3

cm 59

В. Г. КОРОЛЕНКО

з часів перебування в Петровсько-Розумовській
Академії р. 1876.

В. КОРОЛЕНКО

ТВОРИ

ПЕРЕКЛАДИ ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

ТОМ ТРЕТІЙ

Сліпий музика. □ Покірливі. □ Старий дзвонарь. □ Річка
грає. □ За образом. □ Птахи небесні. □ Коли
мінлось сонце. □ Хмарного дня. □ На
Волзі. □ Божий городок.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

1923.

ДРУКОВАНО 5.000 ПРИМІРНИКІВ.
ТРЕСТ „КИЇВ-ДРУК“. ЧЕТВЕРТА ДЕР-
ЖАВНА ДРУКАРНЯ. ХРЕЩАТИК 42.
Р. У. П. № 5. КИЇВ—1928.

СЛІПІЙ МУЗИКА

Етюд

891.73

K84

J I e 2

v. 3

Переклад
С. Буди

Од автора.

(До шостого видання ¹).

Почуваю, що перегляд та додатки в повісті, що виходила кількома вже нападами, являють собою несподіванку й вимагають де-якого пояснення. Основний психологічний мотив етюда—це інстинктовний, органічний потяг до світла. Звідси—душевний кризис мого героя та його розв'язання. І словесних і в друкованих критичних увагах мені доводилось зустрічати заперечення, ніби дуже поважне: на думку суперечників, цього мотиву як-раз бракує у сліпих з роду, що ніколи не бачили світа й тому не повинні почувати недостачі того, чого зовсім не знають. Це міркування мені не видається слухним: ми ніколи не літали, як птахи, а всі проте знають, як довго вчування лету супроводить дитячі та юнацькі сни. Мушу, одначе, признатись, що цей мотив увійшов до моєї праці, як апіорний, що його підказувала сама уява. Тільки вже кілька років після того, як мій етюд почав виходити окремими виданнями, щаслива нагода дала мені під час однієї з моїх екскурсій спроможність безпосереднє спостерегати. Постаті двох дзвонарів (осліплий та сліпий з роду), що їх читач знайде в розділі VI, ріжници в їхніх настроях, сцена з дітьми, слова Єгора про сни — усе це я взяв до своєї записної книжки просто з натури, на вершку дзвіниці в Саровському монастирі Тамбовської єпархії, де обидва сліпі дзвонарі, може, й досі ще водять одвідувачів на дзвіницю. З того часу цей епізод, — на мою думку, рішучий у зазначеному питанні, — лежав на моїй со-

¹) В цьому виданні чималі пороблено додатки.

(Автор).

вісті за кожного нового видання мого етюда, і тільки те, що важко буває захожуватись знов коло старої теми, завважало мені придати його перше. Тепер він становить найістотнішу частину додатків, що увійшли до цього видання. Решта склалось само собою, бо, раз порушивши стару тему, я вже не міг обмежитись механичною вставкою, і робота уяви, що попала в попередню колю, природнім способом одбилась і на сумежних частинах повісті.

25 лютого 1898 р.

Розділ I.

I.

Дитина народилась у багатій сім'ї на правобережній Україні, глупої півночі. Молода мати лежала без пам'яті, та коли в кімнаті пролунав перший крик народженого, тихий та жалісний, вона почала кидатися з заплющеними очима в своїй постелі. Губи її шепотіли щось, і на блідному обличчі, з м'якими, трохи не дитячими ще рисами, показала гримаса нетерплячого страждання, як у пещеної дитини, що зазнає незвичного горя.

Бабка схилилась ухом до її уст, що тихо щось шепотіли.

— Чого... чого це воно? — питалася слаба ледве чутно.

Бабка не зрозуміла була питання. Дитина закричала знов. По обличчю в слабої майнув одлиск гострої муки і з заплющених очей скотилась велика сльоза.

— Чого, чого? — так само тихо шепотіли її уста.

На цей раз бабка зрозуміла питання й спокійно відказала:

— Ви питаєтесь, чого дитинка плаче? Це завжди так буває, заспокойтесь.

Та мати не могла заспокоїтись. Вона кидалася що-разу, коли розлягався крик дитини, та все проказувала з гнівною нетерпеливістю:

— Чого... так... так страшно?

Бабка не чула в крику дитини нічого особливого і, бачучи, що мати говорить немов-би непритомно і, певне, просто марить, кинула її й заходилася коло дитини.

Молода мати замовкла, і тільки часом якесь важке

страждання, що не могло пробитись наоколо рухом або словами, видушувало з її очей буйні сльози. Вони проступали крізь густі вії й тихо котилися по блідих, мов той мармур, лицях.

Може, серце материне прочувало, що разом з народженою дитиною прийшло на світ темне, невиводне горе і нависло над колискою, щоб проважати нове життя до самої могили.

А втім, може, це було й справді маріння. Як-не-як, але дитина вродилась сліпою.

II.

Спершу ніхто того був не постеріг. Хлопчик дивився тим тьмяним та невиразним поглядом, яким дивляться до певного віку всі новонароджені діти. Дні минали за днями, життя нової людини лічено вже на тижні. Очі її вияснилися, з них зійшла тьмяна плівка, чоловічки позначились. Але дитина не повертала голови за ясным промінем, що пробивавсь до горниці разом з веселим пташачим щебетанням та шелестом зелених буків, що хиталися під самісенькими вікнами в густому сільському саду. Мати, що вже встигла видужати, перша стурбовано постерегла чудний вираз дитячого обличчя, що все було непорушне та не по-дитячому поважне.

Молода жінка дивилася на людей, як налякана горлиця, й допитувалась:

— Скажіть-бо мені, чого воно таке?

— Яке? — байдужно перепитували сторонні. — Воно нічим не різниться од інших дітей такого самого віку.

— Подивіться, як чудно шукає він чогось руками...

— Дитина не може ще координувати рухи рук із зоровими враженнями, — одповів лікарь.

— Чому-ж воно дивиться все в один бік? Воно... воно сліпеньке? — вирвався враз із грудей матері страшний здогад, і ніхто не здолав її заспокоїти.

Лікарь узяв дитину на руки, хутко повернув до світу й зазирнув у вічі. Він трохи зніяковів і, сказавши кілька незначних фраз, поїхав, обіцявши вернутись днів за двоє.

Мати плакала та билася, мов підстрелена пташка, притискаючи дитину до своїх грудей, а тим часом очі в хлопчика дивилися тим самим непорушним та суворим поглядом.

Лікарь, справді, вернувся днів за два, узявши з собою офтальмоскопа. Він засвітив свічку, наближав та відсував її від дитячого ока, зазірав у його й нарешті промовив із збентеженим виглядом.

— На жаль, пані, ви не помилились... Хлопчик, справді, сліпенький, та ще й безнадійно...

Мати вислухала цієї звістки з спокійним сумом.

— Я знала давно, — промовила вона тихо.

III.

Сім'я, в якій народився сліпенький хлопчик, була невелика. Окрім поименованих вже осіб, вона складалася ще з батька та „дядька Максима“, як звала його геть уся чисто челядь і навіть сторонні люде. Батько був такий самий, як і тисячі інших сільських дідичів на правобережній Україні: він був добротливий, навіть, може, добрий, пильно наглядав за робітниками й дуже любив будувати та перебудовувати млини. Ця праця одбирала трохи не весь у його час, і через те голос його можна було почути в господі тільки деяких певних годин дня, що припадали на обід, сніданок та інші такі-ж самі події. За таких okazji він завжди показував неминучу фразу: „чи ти здорова, моя голубко?“, — а по тому сідав за стіл і вже нічого майже не говорив, хіба тільки часом ділився чимсь про дубові вали та шестерні. Легко зрозуміти, що його мирне та нехитре існування мало відбивалося на духовій вдачі його сина.

Зате-ж дядько Максим був зовсім іншої вдачі людина. Років за десять до описуваних подій, дядько Максим був уславивсь як найнебезпечніший заводіяка не тільки в околицях свого маєтку, але й у Києві „на контрактах“¹⁾. Усі дивувались, як з такого статечного з усіх поглядів роду, як рід пані Попельської, до заміжжя Яценківни, міг вийти та-

¹⁾ „Контракти“ — місцева назва колись славного Київського ярмарку.

кий жакливий братік. Ніхто не знав, як з ним треба поводитись та чим йому догодити. На ввічливі слова панам він відповідав грубіянством, а мужикам прощав таке свавільство та грубости, на які найплохіший із „шляхтичів“ конче одповів-би ляпасами. Нарешті, на превелику всім статечним людям утіху, дядько Максим дуже за віщо угнівився був на австріяків та й подався до Італії: там він пристав до такого самого шибеника та еретика — Гарібальді, що побратався, як те з жахом переказували пани-дідичі, з нечистим та й ні за що самого палу має. Звичайно, тим способом Максим навіки занапастив свою неггамовну еретицьку душу, зате-ж „Контракти“ миналися з меншими бешкетами, і багато благородних матірок перестали за долю своїх синів турбуватись.

Мабуть австріяки й собі дуже угнівились були на дядька Максима. Часами в „*Кур'єрну*“, що споконвіку був найлюбішою у панів-дідичів газетою, згадувалось його ім'я серед очайдушних вояк гарібальдійських, поки раз із того-ж таки „*Кур'єрна*“ пани не прознали, що Максим упав разом з конем десь на бойовищі. Розлютовані австріяки, що давно вже десь, певне, гострили зуби на завзятого волинця (а мало не самим ним, на думку його земляків, держався ще Гарібальді), посікли його на капусту.

— Погано скінчив Максим, — мовили собі пани й закарбували це на спеціальне св. Петра заступництво за свого намістника. Максима вважали за помершого.

Виявилось, проте, що австрійські шаблі не здужали вигнати з Максима його вперту душу, і вона зосталась, хоч і в дуже знівеченому тілі. Гарібальдійські заводіяки винесли любого собі товариша з бійки, віддали його десь до шпиталю, і от, через літ кілька, Максим несподівано прибув до господи своєї сестри, де й зостався.

Тепер йому було вже не до поединків. Праву ногу йому зовсім одрізали, і тому він ходив на милиці, а ліву руку було покалічено, і вона годяща була тільки на те, щоб сяк-так спіратися на палицю. Та й взагалі він зробивсь серйозніший, вгамувався, і тільки часами його гострий язик діяв так само влучно, як колись шабля. Він покинув їздити на „Контрак-

ти", рідко показувався в гурті й більшу частину часу сидів у своїй бібліотеці, якісь читаючи книжки, про які ніхто нічого не знав, окрім того, що то книги цілком безбожні. Він ще й писав щось, але як писання його ніколи не бувало в „Кур'єрку“, то ніхто й не надавав їм ніякої ціни.

Під той час, коли в сільському будинку з'явилася й почала рости нова людина, в постриженому при самій голові волоссі дядька Максима вже пробивалася срібляста сивизна. Плечі, від повсякчасного упірання в милиці, підійшли догори, постать прибрала квадратної форми. Чудернацький вигляд, похмуро зсунуті брови, стукіт милицями та клуби тютюнового диму, якими він по всяк час оповивав себе, не випускаючи люльки, з рота — усе це лякало сторонніх, і тільки близькі до інвалида люде знали, що в покарбованому тілі б'ється гаряче та добре серце, а в великій квадратній голові, вкритій щетиною густого волосся, працює невтомна думка.

Та навіть і близькі люде не знали, біля якого питання працювала під той час оця думка. Вони бачили тільки, що дядько Максим, угорнутий у синій дим, просижує часом цілими годинами непорушно, з затьмареним поглядом та похмуро зсунутими густими бровами. Тим часом, покалічений вояка думав про те, що життя — це боротьба, та що в йому немає місця для інвалідів. Йому спадало на думку, що він назавжди вибув уже з лав і тепер дурно забирає для себе місце в фурштаті; йому здавалося, що з його лицарь, якого життя вибило з сідла й скинуло до долу. Чи-ж не легкодухість це — звиватися в поросі, немов розчавлений гробак; чи не легкодухість — хапатися за стремено переможця, випрохуючи у його мізерних недогризків власного існування?

Поки дядько Максим з холодною мужністю обмірковував цю думку пекучу, розбираючи та порівнюючи докази *за й проти*, на очі йому почала нависати нова істота, якій доля судила прийти вже на світ інвалідом. Спершу він не дуже зважав був на сліпу дитину, але згодом дивна схожість хлопчкової долі з його власною зацікавила дядька Максима.

— Хм... так, — замислено мовив він раз, скоса поглядаючи на хлопця, — з цього хлопчини теж інвалід. Як-би та скласти нас обох до-купи, то може й вийшла-б одна блаженка людинка.

З того часу його погляд почав спинятися на дитині все частіш та частіш.

IV.

Дитина вродилась сліпою. Хто нещастю тому винен? Ніхто! Тут не тільки й сліду не було чиеїсь „злої волі“, але навіть сама причина нещастя захована десь у глибині таємничих та складних процесів життя. А тим часом з кожним поглядом на сліпого хлопчика серце у матері стискалось од гострого болю. Звичайно, вона мучилася тоді, як мати, на якій одбивалася синова недуга та похмуре передчуття важкої будуччини, що чекала її дитину; та, опріче цих почувань, у глибині серця в молодій жінки щеміла ще й свідомість того, що *причина* нещастя полягала грізною *можливістю* в тих, хто дав йому життя... Цього було досить, щоб маленька істота з прегарними, та невидючими очима зробилась була осередком сім'ї, несвідомим деспотом, до найменшої примхи якого принатурювалось усе в господі.

Невідомо, що вийшло-б згодом з хлопця, який був через своє нещастя вже наперед схильний до безпредметової озлобленості і в якому все навкруги намагалось прищепити егоїзм, коли-б чудна доля та австрійські шаблі не зневолили дядька Максима оселитись на селі, в сестриній сім'ї.

Присутність у господі сліпого хлопця потроху та помалу надала діяльній думці покаліченого вояка иншого прямування. Він так само просижував цілі години, димлючи люлькою, але в очах, замість глибокого й тупого болю, видко було тепер вдумливий вираз зацікавленого спостерегача. І що більш приглядався дядько Максим, то частіш супились його густі брови, й він усе загарливіш пахкав своєю люлькою. Нарешті, одного разу він зваживсь на втручення.

— Цей хлопчина, — мовив він, пускаючи кільце за кіль-

цем, — буде ще далеко за мене нещасніший. Краще-б йому було не родитись.

Молода жінка низько спустила голову, і сльоза скотилась їй на роботу.

— Жорстоко нагадувати мені про це, Максе, — мовила вона нишком, — нагадувати без мети...

— Я кажу тільки правду, — одказав Максим. — У мене нема ноги та руки, але є очі. У хлопчини нема очей, згодом не буде ні рук, ні ніг, ані волі...

— Чому це?

— Зрозумій мене, Ганнусю, — мовив Максим лагідніше. — Я не став-би дурно казати тобі жорстокі речі. Хлопець має тонку нервову організацію. Він поки що має всі шанси, щоб решту своїх здібностей розгорнути до такої міри, яка хоч почасти надолужила-б за його сліпоту. Але на це треба при звичаєння, при звичаєння-ж викликає тільки неминуча потреба. Дурна дбайливість, що відбірає від його потребу самому про себе дбати, вбиває в йому всі шанси на повніше життя.

Мати була розумна, і тому здужала перемогти в собі безпосередню спонуку, що силувала її кидатись безбач за кожного жалібного крику дитини. Кілька місяців після цієї розмови хлопець вільно вже та прудко лазив по кімнатах, наставляючи вухо назустріч до кожного згуку та з якоюсь незвичною в інших дітях жвавістю обмацував усяку річ, що попадалась йому до рук.

V.

Матір він хутко навчився пізнавати по ході, по шелестінню сукні, по якихсь ще, йому одному приступних, непоміжених иншим ознаках: хоч-би скільки було в хаті людей, хоч-би як вони вешталися, він завжди, не помиляючись, прямував у той бік, де сиділа вона. Коли вона несподівано брала його на руки, він усе-ж відразу вгадував, що сидить у матері. Коли-ж його брали инші, він швиденько починав обмацувати своїми рученятами обличчя людини, що взяла його, і теж хутко пізнавав нявьку, дядька Максима, батька. Але як що він натрапляв на людину, незнайому, тоді рухи

маленьких рук ставали повільніші: хлопець обережно та уважливо водив ними по незнаному обличчю, і на виду в його виднілась напружена увага; він немов-би „вдивлявся“ кінчиками своїх пучок.

На вдачу з його була дуже жвава та моторна дитина, але місяці минали за місяцями, і сліпота все більш накладала свого відзнаку на хлопців темперамент, що вже починав був визначатись. Жвавість у рухах поволі зникала, він почав зашиватися в затишні куточки й сидів там цілими годинами нишком, з застиглими рисами обличчя, немов-би до чогось дослухався. Коли в горниці бувало тихо, і зміна різноманітних згуків не розбивала його уваги, дитина, здавалось, думала про щось із недомисленим та здивованим виразом на вродливому й не по-дитячи серйозному обличчі.

Дядько Максим угадав: тонка й багата нервова організація хлопцева перемагала, й чулістю до вчування дотику та слуху немов-би намагалася надолужити до якоїсь міри повноту своїх вражіннів. Усіх дивувала вразлива тонкість його дотику. Іноді здавалось навіть, що йому не чужі вражіння кольорів; коли до його рук попадали ясно пофарбовані клаптики, він довше зупиняв на них свої тонкі пальці, і по обличчю у його переходив вираз надзвичайної уваги. Однак, згодом почало виявлятися що раз більше, що розвиток чутливости йде, головним чином, до слуху.

Незабаром він дізнав як найкраще хаті в їхніх згуках: розрізняв ходу домашніх, рипіння стільця під інвалідом-дядьком, сухе, розмірне шоркання нитки в руках у матері, рівне цокання дзигарів на стіні. Іноді, плазуючи вздовж стіни, він чуйно дослухався до легкого, нечутного иншим шарудіння та, піднявши руку, тягся за мухою, що бігала по шпалерах. Коли налякана комаха зривалась з місця й летіла геть, на обличчі в сліпого з'являвся вираз болізного недомислу. Він не міг собі втямити таємничого зникання мухи. Та згодом і за таких okazji обличчя його зберегало вираз вдумливої уваги; він повертав голову в той бік, куди летіла муха, — загострений слух постерегав у повітрі тонкий дзвін її крилець.

Світ, що саяв, рушався й бренів навкруги, до маленької голівки сліпого доходив головним чином у формі згуків, і в ці форми виливалися його уявлення. На обличчі застигла особлива увага до звуків: нижня щелепа трохи випиналась наперед на тонкій і здовженій шиї. Брови набірали надто великої рухливости, а гарні, хоч непорушні очі надавали якогось суворого й разом зворушливого відзнаку обличчю сліпого.

VI.

Третя зима його життя доходила краю. На дворі вже розтавав сніг, дзвеніли струмки весняні і, разом з тим, здоров'я хлопця, який зимою все був слабував і через те всеньку її перебув у хаті, не виходючи на повітря, почало поправлятися.

Повиймали другі вікна, і весна втислася до хати з подвоєною силою. У залиті саявом вікна заглядало, сміючись, весняне сонце, гойдалося голе ще гілля буків, здала чорніли лани, по яких лежали ще подекуди білі плями снігу, що хутко брався паром, а подекуди пробивалась ледве помітною зеленню молода травиця. Усім стало дихати вільніше та краще, на всіх весна одбивалася припливом оновленої та бадьорої життєвої сили.

Для сліпого хлопця вона влітала до горниці тільки своїм моторним гомоном. Він чув, як біжать струмки води весняної, немов навздоганяючи один одного, перестрибуючи по камінню, прорізаючись у глибіню розм'яклої землі; букове гілля шепотілося за вікнами, стукаючись та дзвонючи легенькими ударами об шибки. А моторне весняне капотіння від звислих із стріхи бурульок, підморожених вранішнім морозом і тепер розігрітих сонцем, стукало тисячою дзвінких ударів. Ці згуки падали в горницю, немов ясні та дзвінкі камінці, що шпарко вибивають переливчасті дрібушки. Часом крізь цей дзвін та гомін покрики журавлів плавко проносились з далекої височини й повільно змовкали, немов би тихо розтаючи в повітрі.

На хлопцевому виду це одживлення природи відбивалося болізним недомислом. Він напружено зсував свої брови, витягав шию, прислухавсь і потім, немов-би стурбований незрозумілою метушнею згуків, одразу простягав руки, розшукуючи матір, і кидався до неї, міцно тулячись до її грудей.

— Що це йому? — питалася мати в себе і в інших.

Дядько Максим уважливо вдивлявся в хлопцеве обличчя й не міг пояснити незрозумілої його тривоги.

— Він... не може зрозуміти, — догадувалась мати, постерегаючи на синовому обличчі вираз болізного недомислу та запитання.

Справді, дитина була стурбована та неспокоїна: вона то ловила нові згуки, то дивувала з того, що передніші, до яких вона була вже почала призвичаюватись, враз замовкли й кудись зникли.

VII.

Хаос весняного безладу одійшов. Під гарячим промінням сонця праця природи що раз більше набірала ладу, життя мов-би напружувалось, поступовий хід його ставав прудкіший, неначе біг поїзда, що розігнався. По дуках зазеленіла молоденька травиця, в повітрі носився дух березових бруньок.

Хлопця ухвалено вивести в поле, на беріг ближньої річки.

Мати вела його за руку. Поруч на своїх милицях ішов дядько Максим, і всі вони прямували до берегового горбка, що його вже досить висушили сонце та вітер. Він зеленів густою травою, і з його розгортався краєвид на далеку просторінь.

Ясний день ударив по очах матері та Максимові. Соняшне проміння пригрівало їм обличчя, весняний вітер, ніби вимахуючи невидимими крилами, зганяв цю теплоту, замінюючи її свіжою прохолодою. У повітрі носилося щось, що п'янило до пестошів, до млости.

Мати почула, що в її руці міцно стиснулася маленька ручка дитини, але п'янючий півів весни зробив її не такою чулою до цього вияву дитячої тривоги. Вона зітхала на повні груди і йшла вперед, не обертаючись; коли-б вона зробила це, то побачила-б чудний вираз на хлопцевому обличчі. Він повертав розплющені очі до сонця з німим подивом. Губи йому розтулилися; він вдихав у себе повітря, немов ковтав похапцем, як риба, яку виїнято з води; вираз болізного захвату пробивався часами на безпорадно-стеряному видочку, перебігав по йому якимись нервовими ударами, освітлюючи його на мить, і зараз-же заступався знову виразом дивування, що доходило до переляку та недомисленого питання. Тільки самі очі дивилися все тим самим рівним та непорушним невидючим поглядом.

Дійшовши до горбка, вони посідали на йому всі троє. Коли мати підняла хлопця з землі, щоб посадити його краще, він знов конвульсійно вхопився за її сукню; здавалося, він боявся, що впаде кудись, ніби не почував землі під собою. Та мати й цього разу не постерегла тривожного руху, бо очі її й увага були приковані до чудової весняної картини.

Було опівдні. Сонце тихо котилося синім небом. З горбка, де вони сиділи, видно було ріку, що широко розлилася. Вона пронесла вже свою кригу, і тільки часом на її поверхні пливли й танули подекуди останні крижини, вирізняючись білими цяточками. По заплавних луках стояла вода широкими лиманами; білі хмаринки, одбиваючись у них разом з перекинутим блакитним склепінням, тихо пливли в глибині й зникали, немов-би й вони розтавали, як тая крига. Часом пробігали од вітру легкі брижжі, сяючи на сонці. Далі за рікою чорніли розіпрілі лани та парували, застилаючи мерехтливою хисткою імлюю і далекі хатки під солом'яними стріхами, і синю пружку ліса, що невиразно зарисувався ген здаля. Земля немов зітхала й щось уставало від неї до неба, неначе клубки жертвовного фіміяму.

Природа розгорнулася навкруги, немов великий храм, за-для свята прибраний. Та сліпому була це тільки неосяж-

на темрява, яка незвично шумувала навкруги, ворушилась, брєніла та дзвеніла, простягаючись до його, торкаючись усіма сторонами його душі незваними ще, незвичними вражіннями, від напливу яких болізно кидалося дитяче серце.

З перших-же ступенів, коли проміння теплого дня вдарило йому в обличчя, загріло ніжну шкіру, він інстинктивно повертав до сонця свої невидючі очі, немов почувавши, до якого осередку тяжить усе наокоужне. Для його не було ні цієї прозорої далечини, ні блакитного склепіння, а-ні широко розсунутого обрїю. Він почував тільки, як щось матеріяльне, пестливе та тепле торкається його обличчя ніжним огрійливим дотиком. Потім хтось прохолодний та легкий, хоч і не такий легкий, як тепло соняшного проміння, здимає йому з обличчя ці пестоші й перебігає по йому вчуванням свіжої прохолоди. У горницях хлопець звук був пересуватись вільно, почувавши навкруги себе порожняву. А тут його обхопили, дивовижно міняючись, якісь хвилі, то ніжно пестливі, то лоскотні та п'янки. Теплі дотики сонця швидко хтось обмахував, і струмень вітру, брєнячи в уха, огортаючи обличчя, виски, голову аж до самої потилиці, точився навкруги, немов-би намагаючись підхопити хлопця, потягти його кудись у просторїнь, якої він не міг бачити, заносючи геть свідомість, навіваючи забутнї млюсть. І тоді хлопцева рука міцніш стискала материну руку, а серце його замірало і, здавалось, от-от зовсім битись перестане.

Коли його посадовили, він ніби трохи був заспокоївся. Тепер, не зважаючи на дивовижне вчування, що переповнило всю його істоту, він все-ж почав був розрізняти поодинокі згуки. Темні лагідні хвилі пливли, як і попереду, невтримано, і йому здавалось, що вони проходять у середину його тіла, бо удари його розбурханої крові підіймалися й спадали разом із ударами цих хвиль. Та тепер вони приносили з собою то яскраве щебетання жайворонка, то тихий шелест березки, що саме розпукувалась, то ледве чутний плюскіт ріки. Ластівка свистіла легким крилом, викреслюючи неподалеку вигадливі круги, дзвеніла мошкá, і над усім цим розлягався часом протяжливий та сумний вигук

плугатаря на степу, що поганяв волів, орючи свою нивку.

Та хлопець не міг схопити цих згуків у їх цілості, не міг злучити їх, розкласти в перспективу. Вони мов-би падали, проходючи в темну голівку, один по одному, то тихі, невидимі, то голосні, яскраві, що аж глушили. Часом вони товпились усі разом, неприємно мішаючись у незрозумілу дизгармонію. А вітер з поля все свистів у вуха, і хлопцеві здавалось, що хвилі біжать прудчіш та що їх гомін покриває всі інші звуки, що линуть тепер відкілясь із іншого світа, немов про вчорашній день згадка. І в міру того, як звуки притьмарковались, у груди хлопцеві вливалось вчужання якоїсь лоскотної млости. Обличчя пересмикувалось од ритмичних, що перебігали по йому, переливів; очі то заплющувались, то розплющувались знову, брови стурбовано ворушились, і з усіх рис було питання, важке напруження думки та уяви. Не зміцніла ще й переповнена новими вчужаннями свідомість починала знесилюватись: вона ще боролася з вражіннями, що набігали усіма сторонами, й намагалася встояти серед них, злити їх у щось суцільне й таким способом заволодіти їми, перемогти їх. Та це над силу було завдання темному мозкові дитини, якій бракувало на цю працю зорових уявлень.

І звуки линули й падали один по одному, усе ще занадто різнобарвні, занадто дзвінкі... Хвилі, що огортали хлопця, здіймалися все з більшою напругою, налітаючи з наокружної темряви, що бренила й гуркотала, та йдучи назад у ту саму темряву, замінюючись новими хвилями, новими звуками... хутчіше, вище, болючіше здіймали вони його, вколисували, на сон приспівували... Ще раз пролинула по-над цим тьмяним хаосом довга та сумна нота людського покрику, і потім усе відразу вшухло.

Хлопець застогнав тихо й схитнувся назад на траву. Мати хутко повернулася до його й теж скрикнула: він лежав на траві, блідий і зовсім без пам'яті.

VIII.

Дядька Максима дуже цяя подія збентежила. З якогось часу він почав був передплачувати книжки з фізіології, пси-

хології та педагогіки й з притаманною йому енергією взявсь до спізнання усього, що дає наука про таємничий зріст та розвиток дитячої душі.

Ця праця захоплювала його, де далі, все більше, і через те чорні думки про непридатність до життєвої боротьби, про „гробака, що плазує в поросі“, та про „фурштат“, давно вже непомітно вивітрилися з квадратної голови у ветерана. На їхнім місці запанувала в цій голові вдумлива уважність, часами навіть рожеві мрії зогрівали на старости серце. Дядько Максим, де далі, усе більше пересвідчувався, що природа, не давши хлопцеві зроку, не скривдила його з інших поглядів; це була істота, що озивалась на приступні йому вражіння з окóлу надзвичайно повно та сильно. І дядькові Максимові здавалося, що це його призначення — розгорнути притаманні хлопцеві завдатки, напруженням своєї думки та свого впливу врівноважити несправедливість сліпої долі, замість себе поставити в лави бойців за справу життя нового рекрута, на якого, без його впливу, ніхто не міг би важити.

„Хто знає, — гадав старий гарібальдієць, — адже боритись можна не самим тільки списом та шаблею. Може; несправедливо скривджений долею підійме згодом приступну йому зброю в оборону інших, знедолених життям, і тоді я не дурно проживу на світі, скалічений старий вояка“...

Навіть вільним мислителям із сорокових та п'ятдесятих років не чуже було забобонне уявлення про „таємничі призначення“ природи. Отже не диво, що, разом з тим, як розвивалась дитина, виявляючи не аби-які здібности, дядько Максим до решти впевнився, що сама сліпота — це тільки один з проявів цих „таємничих призначеннів“. „Знедолений за скривджених“ — це девіз, який він заздалегідь виставив на бойовому прапорі свого годованця.

IX.

Після першої весняної гулянки хлопець пролежав кілька день в обмаренні. Він то лежав непорушно й нишком на своїй постелі, то щось розказував та до чогось дослухався.

І ввесь отой час з обличчя йому не сходив характерний вираз недобмислу.

— Далєбі, він дивиться так, ніби намагається щось зрозуміти і не може, — казала молода мати.

Максим замислювався і кивав головою. Він зрозумів, що чудна тривога хлопцева й несподіване зомління пояснюються ряснотою вражіннів, з якими не здолала дати собі раду свідомість, і поклав пускати до хлопчика на видужуванні ці вражіння тільки поволі, сказати-б так, на складові частини розтягати. У горниці, де лежав слабий, вікна щільно зачинено. Потім, разом з тим як він видужував, їх одчиняли на якийсь час, згодом його водили по покоях, виводили на ганок, у подвір'я, в сад. І кожного разу, коли на виду в сліпого поставав збентежений вираз, мати поясняла йому згуки, що його вражали.

— То чередникову дудку чути за лісом, — казала вона. — А це крізь щебетання горобиної зграї чути голос очеретянки. Бусол клекоче на своєму колесі¹⁾. Він оце допіру прилетів з вирію та й мостить гніздо на старому місці.

І хлопець повертав до неї своє обличчя, що аж сяло з вдячності, брав її руку й кивав головою, дослухаючись далі з вдумливою та отямкованою увагою.

X.

Він починав розпитувати про все, що спинало його увагу, і мати або, ще частіше, дядько Максим розповідали йому про всякі речі та істоти, що подавали той або инший голос. Материні оповідання були жвавіші та яскравіші й робили на хлопця вражіння, але часом вражіння це бувало занадто болізне. Молода жінка, що мучилась і сама, з зворушеним обличчям, з очима, що дивилися з безпорадною скаргою та болем, намагалася дати своїй дитині розуміння форм та барв. Хлопець напружував увагу, зсував брови, на лобі

¹⁾ На Україні та в Польщі буслам (чорногуз инакше, або лелека, бузько) становлять високі стовпи й приробляють зверху старе колесо, де птиця мостить собі кубло.

Йому навіть маленькі зморшки набігали. Видимо, дитяча голівка працювала коло надсильного завдання, темна уява билася, намагаючись утворити з посередніх даних нове уявлення, та з цього нічого не виходило. Дядько Максим завжди невдоволено охмурявся за таких okazji, і коли на очах у матері аж сльози ставали, а обличчя в дитини блідло від з'осередкованого напруження, тоді Максим втручавсь до розмови, одстороняв сестру й починав свої розповідки, а в них яко мога силкувався користуватися самими уявленнями про просторинь та згуки. Обличчя у сліпого робилося спокійніше.

— Ну, а який він? великий? — питався він про бусла, що вибивав на своєму стовпі повільні, мов на барабані, дрібушки.

І разом хлопець розсував руки. Він робив це звичайно, про щось таке розпитуючи, а дядько Максим казав йому, коли треба було зупинитись. Тепер він зовсім розставив свої маленькі рученята, але дядько Максим сказав:

— Ні, він іще далеко більший. Як-би привести його до горниці та поставити на помості, то голова його була-б вища од спинки в стільці.

— Великий... — замислено вимовив хлопець. — А очеретянка — ось! — і він трошечки—трошечки розсунув складені до купи долоні.

— Еге, очеретянка така... Зате великі птахи ніколи так гарно не співають, як маленькі. Очеретянка хоче, щоб усім було любо її слухати. А бусол — поважний птах, стоїть собі на одній нозі в гнізді, озирається навкруги мов на челядь сердитий господарь, та голосно гдирає, дарма що голос у його хрипкий, і його можуть сторонні почути.

Хлопець сміявся, слухаючи цих описів, і забував на якийсь час про свої важкі намагання, щоб зрозуміти матеріні оповідання. Та все-ж ці оповідання приваблювали його дужче, і йому більш подобалось звертатися з запитаннями до неї, а не до дядька Максима.

Розділ II.

I.

Темна голова дитини збагачувалась на нові уявлення; маючи слух дуже витончений, він увіходив, де далі, все глибше в наокружну природу. Над ним і округ його, як і перед тим, стояла густа темрява непроглядна; темрява ця налягла над мозком його важкою хмарою і, хоча вона висіла над ним з самого дня його народження, хоча, здавалось, хлопець мусів був звикнути до свого безталання, але вдача дитини якимсь інстинктом без упину намагалась визволитися з-під темної цієї завони. Оці несвідомі, що не кидали дитину й на мить, проривання до невідомого йому світла, одбивалися на його обличчі, де далі, все глибше виразом невідраznego мученого зусилля.

Та бували й для його хвилини ясної дитячої радості, яскравого дитячого захвату, і це траплялось тоді, коли приступні йому околиці вражіння давали йому нове дуже вчування, знайомили з новими явищами невидимого світу. Велика та могутня природа не лишалася для сліпого зовсім закритою. Отже, раз, коли його вивели на високий шпиль, над річкою, він з особливим виразом дослухався до тихого плюскотіння річки далеко під ногами та з заміранням серця хапався за материну сукню, слухаючи, як котилося вниз, обвалюючись з-під ніг його, каміння. З того часу він уявляв собі глибіню в образі тихого хлюпання води при підніжжю шпиля або в образі наполоханого шорхання камінців, що котяться до-низу.

Далечінь бренила в його вухах піснею, що десь завмірає невиразно; коли-ж по небу гучно перекочувався весняний грім, сповняючи собою просторіню та з сердитим гуркотінням зникаючи за хмарами, сліпий хлопець дослухався до цього гуркоту з добожним дяком, і серце йому ширилося, а в голові виникало величне уявлення про простори піднебесної високости.

Таким чином, згуки були для його головним безпосереднім виразом околицьнього світу; інші вражіння були

тільки додатком до вражіннів слуху, в які одливались його уявлення, як у форми.

Часами, під пекуче полудне, коли навкруги все замовкало, коли зтихав людський рух і в природі ставала твердо та особлива тиша, під якою відчувається тільки безупинний, безшумний житьової сили біг, на виду в сліпого хлоця показувавсь характерний вираз. Здавалось, під впливом око-лишньої тиші з глибині його душі здіймались якісь одному йому зрозумілі згуки, до яких він ніби дослухався з напруженою увагою. Можна було подумати, на його під такі хвилини дивлючись, що неясна, яка зароджується в йому, думка починає брентити в його серці невиразною мелодією пісні.

II.

Йому повернуло вже на п'ятий рік. Він був тонкий та кволий, але ходив і навіть бігав вільно по всьому дому. Хто дивився на його, як він упевнено виступав у покоях, повертаючись саме там, де треба, і легко розшукуючи потрібні йому речі, той міг-би подумати, коли це була незнайома людина, що перед ним не сліпа, а тільки дивно скупчена в собі дитина з задумливими очима, що дивляться кудись у невідому далечинь. Але вже по подвір'ї ходити йому було важче: доводилось вистукувати перед собою палицею. Як що-ж у руках у його не було палиці, то він волів лазити по землі, шпарко обмацуючи руками речі, що траплялися йому по дорозі.

III.

Був тихий літній вечір. Дядько Максим сидів у саду. Батько, як звичайно, забарився десь на далекому полі. У дворі й навкруги було тихо; село обляглося, у людській теж занишк гомін робітників та челяди. Хлоця вже з півгоди-ни, як положено спати.

Він лежав у піддрімоті. З якогось часу у його з цією тихою годиною почав звязуватись дивовижний спогад. Він, звичайно, не бачив, як темніло синє небо, як чорні вершеч-

ки дерев житалися, вимальовуючись на зоряній блакиті, як охмуралися кудлаті стріхи будівель, що стояли навкруги двору, як синя імла розливалась по землі разом з тонким золотом місяшного та зоряного світу. Та вже ось кілька днів він засинав під якимсь особливим, чарівним вражінням, якого на другий день не міг збагнути.

Коли дрімота все густіше застинала йому свідомість, коли невиразне шелестіння буків зовсім затихало, і він переставав уже розрізняти й далеке гавкання на селі собак, і тьохкання соловейка за річкою, і меланхолійне дзеленькання брязкотельців, почеплених лошаткові, що паслося на луці, — коли всі поодинокі згуки одходили в безвість і губилися, йому починало здаватись, що всі вони, злившись в одну ладну гармонію, нишком влітають у вікно й довго кружляють над його постіллю, навіваючи невиразні, але дивно принадні мрії. Ранком він прокидався розчулений і звертався до матері з жвавим питанням:

— Що то було... вчора? Що то таке?...

Мати не знала, про віщо він каже, і думала, що дитину бентежать сни. Вона сама вклала його спати, дбайливо хрестила і йшла собі аж тоді, коли він починав дрімати, і не постерегала при цьому нічого особливого. Та другого дня хлопець знов казав їй про щось, що приємно зачіпало його з вечора.

— Так гарно, мамо, так гарно! Що-ж воно таке?

Цього вечора вона поклала собі zostатись коло постелі дитини довше, щоб з'ясувати собі дивовижну загадку. Вона сиділа на стільці, поруч з його ліжком, машинально перебираючи петлі плетива та дослухаючись до рівного дихання свого Петруся. Здавалося, він зовсім вже був заснув, коли враз у п'ятні розтявся його тихий голос:

— Мамо, ти тут?

— Еге, еге, мій хлопчику...

— Йди, собі, будь ласка, воно боїться тебе й досі його немає. Я вже зовсім був заснув, а цього все нема...

Здивована мати з якимсь чудним почуттям слухала цього півсонного, жалісного шепоту... Дитина говорила про

свої сонні маріння з такою певністю, мовби це було реальне щось. Та все-ж мати встала, нахилилась до хлопця, щоб поцілувати його, й нищечком вийшла, поклавши непомітно надійти до відчиненого вікна з саду.

Не встигла вона зробити свого обходу, як загадка з'ясувалась. Вона почула враз тихі, переливчасті тони сопілки, що лінули з стайні, мішаючись із шерехом південного вечора. Вона зразу зрозуміла, що саме оці немудрі переливи простої мелодії, збігаючись із фантастичною годиною дрімоти, так гарно заправляли хлопцеві згадки.

Вона аж сама спинилась, постояла з хвилину, дослухаючись до щирих поспівів української пісні, та зовсім заспокоївшись, пішла в темну алею саду до дядька Максима.

— Гарно Юхим грає — подумала вона. — Дивно, скільки делікатного чуття в цьому брусоватому з вигляду хлопці.

IV

А Юхим справді грав гарно. Йому байдуже було навіть із хитрою скрипкою впоратись, і був час, коли в коршмі, у неділю, ніхто краще не міг заграти „козачка“ або веселого польського „краков'яка“. Коли, бувало, він, сівши на лавці в кутку, міцно притиснувши скрипицю голеним підборіддям, та хвацько заломивши високу смушеву шапку на потилицю, вдарить кривим лучком по тугих струнах, тоді рідко хто в коршмі міг усидіти на місці. Навіть старий одноокий єврей, що окселентував Юхимові на басолі, набіравсь духу до останньої міри. Його незграбний „струмент“, здавалось, аж підривавсь із напруги, щоб вспішитися з своїми важкими басовими нотами за легкими, співучими та плигучими тонами Юхимової скрипиці, а сам старий Янкель, високо низуючи плечима, крутив лисою головою в ярмудці та ввесь аж підплигував під такт пустотливої та жвавої мелодії. Що-ж казати вже про народ хрещений, у якого ноги вже здавна зроблено так, що за перших-же згуків веселої танцюрної мелодії сами починають підгинатися та притупувати.

Та з того часу, як припала Юхимові до мислі Марія, дівка з двору сусіднього пана, він щось не злюбив був

веселої скрипки. Правда й те, що скрипка не помогла йому скорити серце моторної дівчини, і Марія вподобала безусу німецьку фізіономію панського камердинера більш до усякої „пйки“ українця-музики. З того часу його скрипки не чували більш у коршмі та на вечірницях. Він повісив її на кілочку в стайні і не зважав, що від вільгости та його недбайливости на любленому перш струменті раз-поз-раз одна по одній тріскали струни. А вони тріскалися з таким голосним та жалісним передсмертним дзвоном, що навіть коні спочутливо іржали та здивовано повертали голови до запеклого господаря.

Замість скрипки купив Юхим у перехожого карпатського верховинця дерев'яну сопілку. Він, певне, гадав, що її тихі, щирі переливи більш пасують до його гіркої долі, краще виявлять тугу його одкинутого серця. Однак-же гірська сопілка зрадила його сподівання. Він перебрав їх з десятків, пробував на всякі способи, обрізував, мочив у воді й сушив на сонці, привіщував на тоненькій шворочці під стріхою, щоб її обвівало вітром, та нічого не помагало: гірська сопілка не слухалась українського серця. Вона свистіла там, де треба було співати, верещала тоді, коли він чекав од неї млосного тремтіння, і взагалі ніяк не підлягала його настроєві. Нарешті він угнувися на всіх мандрованих верховинців, переконавшись до рещти, що жадець з їх не степен зробити путяшу сопілку, і потім поклав зробити її власними руками. Кілька день блукав він з насупленими бровами по полях та болотах, надходив до кожного кущика лози, перебірав її гідля, зрізував де-котрі з них, та, здається, все не знаходив того, що йому було треба. Його брови все були похмуро зсунуті, і він ішов далі, все розшукуючи. Нарешті, він натрапив на одне місце, над річкою, що повільно текла собі. Вода тільки злегенька ворушила в цій заболоні білі голівки латаття, вітер не долітав сюди з-за верб, що, густо розрісшись, тихо й задумливо схилились до темної, спокійної глибини. Юхим, розсунувши кущі, надійшов до річки, постояв з хвилину й якось враз переконався, що саме тут він знайде те, що йому треба. Зморшки на його чо-

лі розійшлися. Він вийняв і з-за халяви почепленого на ремінці чепелика та, озирнувши пильним поглядом куці лозини, що задумливо шепотіли проміж себе, рішуче наблизивсь до тонкої, прямої цівки, що гойдалась над розмитою кручею. Він на щось клацнув по їй пальцем, подививсь задоволено, як вона пружно захиталась у повітрі, дослухавсь до шепотіння її листя й мотнув головою.

— Ото-ж воно самісеньке, — пробубонів Юхим вдоволено й викинув у річку все зрізане поперед пруття.

Сопілка вдалась на славу. Висушивши лозину, він випалив їй серце розпеченим дротом, пропалив шестеро круглих дірок, прорізавав навкося сьому й щільно заткнув один кінець дерев'яною затичкою, лишивши в ній скісну вузьку щілинку. Потім вона цілий тиждень висіла на мотузку, й її гріло сонцем та обвівало дзвінким вітром. Після того він старанно вистругав її ножем, почистив шклом і добре обтер шматком цупкого сукна. Вершок у неї був круглий, від середини йшли рівні, мов вишліхтовані грані, по яких він повипалював зігнутими шматочками заліза всякі хитрі визерунки. Випробувавши її кількома швидкими переливами гама, він схвильовано мотнув головою, крекнув і хутчій заховав у захистну місцину, коло своєї постелі. Він не хотів робити першої музичної спроби серед денної метушні. Зате того-ж вечора із стайні полилися ніжні, задумливі, переливчасті та тремтячі трелі. Юхим був цілком вдоволений з своєї сопілки. Здавалось, вона була частиною його самого; згуки, що їх вона давала, лилися ніби з власних його зогрітих та розчулених грудей, і кожен його почуття залом, кожен відтінок його скорботи зараз-же тремтів у чудовій сопілці, тихо зривався з неї й гучно линув слідом за іншим серед вечора, що чутливо до цього дослухався.

V.

Тепер Юхим був закоханий у свою сопілку й святкував з нею першу пору свого кохання. Удень він ретельно спрявляв роботу стаєнного, водив коней напувати, запрягав їх, виїздив з панею або з Максимом. Часами, коли він за-

глядав до сусіднього села, де жила запекла Марія, нудьга починала ссати йому серце. Та коли спускався вечір, він забував про весь світ і навіть образ чорнобривої дівчини застилався мов-би туманом. Цей образ тратив свою виразність пекучу, малювався перед ним у якомусь неясному тлі і то хіба стільки, щоб надавати задумливо-сумовитої вдачі співам чудовної сопілки.

У такому музичному екстазі, весь виливаючись у тремтячих мелодіях, лежав Юхим у стайні й того вечора. Музика встиг зовсім забути не тільки жорстоку красуню, але втратив почуття власного навіть існування, коли враз він здригнувся й підвівсь на своїй постелі. У найпатетичнішому місці він почув, як чиясь маленька рука шпарко перебігла легкими пальцями по його виду, ковзнула по руках і потім почала якось похápливо обмацувати сопілку. Разом з тим він почув коло себе чиясь швидке, зхвильоване, коротке дихання.

— Цур тобі, пек тобі! — промовив він звичайне закляття і тут-же додав ще й запитання: — чортове, чи боже? — бажаючи дізнатися, чи не має він до діла з нечистою силою.

Та місяшний промінь, що слизнув саме у відчинену браму до стайні, зараз-же показав йому, що він помилився. Коло його ліжка стояв сліпий панич і жадібно тягся до його своїми рученятами.

Через годину мати, що забажала була глянути, як Петрусь спить, не знайшла його в постелі. Вона була спершу злякалась, але хутко матерня догадливність підказала їй, де треба шукати запропащого хлопця. Юхим дуже зняковів був, коли, зупинившись, щоб передихнути, він несподівано побачив на дверях стайні „милостиву“ пані. Вона, певне, вже кілька хвилин стояла на цьому місці, слухаючи, як він грав, та дивлючись на свого хлопчика, що, вкутаний у Юхимового кожуха, сидів на ліжку та все ще жадібно дослухався до обірваної пісні.

VI.

З того часу що кожнісенького вечора хлопець бував у Юхима в стайні. Йому й на думку не спадало прохати

Юхима, щоб той загравав що-небудь удень. Здавалося, денна метушня та рух випірали з його уяви можливість цих тихих мелодій. Та тільки на землю спускався вечір, Петрусь почував гарячкову нетерплячість. Вечірній чай та вечеря були йому за вказівку, що жадана хвилинка близько, і мати, якій інстинктивно якось були не до душі ці музичні сеанси, все-ж не могла заборонити своєму мазунчикові бігти до дударя й просиживати у його в стайні годин зо дві перед сном. Ці години стали тепер для хлопця найщасливішим часом, і мати з пекучими ревнощами бачила, що вечірні вражіння держать дитину в своїм обладуванні навіть на другий день, що навіть на її пестоці він не озивається так неподільно, як колись, що, сидючи в неї на руках та обіймаючи її, він із задумливим виглядом згадує вчорашню Юхимову пісню.

Тоді вона згадала, що кілька літ тому, коли вона вчилася в київському пансіоні пані Радецької, вона, між іншими „гарними мистецтвами“, вчилася теж і музики. Правда, сама по собі згадка ця була не з дуже приємних, бо звязувалася з думкою про вчительку, стару німецьку панну Клапс, дуже худорляву, дуже прозаїчну і, головне, дуже сердиту. Ця надзвичайно дражлива панна, що дуже влучно „виламувала“ пальці своїм ученицям, щоб надати їм потрібної гнучкості, разом з тим з надзвичайним успіхом убивала в своїх вихованках усякі ознаки чуття до музичної презії. Це лякливе чуття не могло передосити навіть самої присутності панни Клапс, не кажучи вже про її педагогічні способи. Через це, вийшовши з пансіону і навіть замужем, Ганна Михайловна й не подумала, щоб поновити свої музичні вправи. Але тепер, слухаючи селяка-дударя, вона почувала, що разом з ревнощами до його в душі її поволі прокидається вчування живої мелодії, а образ німецької панни одходить геть. Наслідком цього процесу було прохання пані Попельської до чоловіка, щоб здобув з міста піяніно.

— Як хочеш, моя голубко, — відповіло взірцеве подружжя. — Ти, здається, не дуже любила музику.

Того-ж дня посладо листа до міста, але поки струмен-

та куплено та привезено з міста на село, повинно було минути не менш, як зо два, зо три тижні.

А тим часом із стайні що - вечора лунали мелодичні заклики, і хлопець кидався туди, вже навіть і дозволу в матері не питаючи.

Специфічний дух стайні мішався з пахошами сухої трави та з гострим духом ременю-сириці. Коні тихо жували, шелестючи жмутами сіна, що вони витягали з-за драбини; коли дударь зупинявся, щоб передихнути, до стайні ясно доносивсь шепотіння зелених буків із саду. Петрик сидів, мов зачарований, і слухав.

Він ніколи не перебивав музика, і тільки коли той сам перестав і минало дві-три хвилини нишком, німотне зачарування заступала в хлопцеві якась пожадливість. Він тягся до сопілки, брав її тремтячими руками й прикладав до губів. Через те, що в грудях у хлопця займалося дихання, перші згуки виходили в його якісь тремтячі й тихі. Та потроху він згодом почав опановувати немудрий струмент. Юхим розставляв йому пальці по дірочках, і хоча маленьке ручення ледве сягало, щоб захопити ці дірочки, та все-ж він хутко привичавсь до згуків гами. Тут кожна вже нота мала для його ніби особливу фізіономію, своєю індивідуальну вдачу; він знав уже, в якій дірочці живе кожен з цих тонів, звідки його треба випустити, і часом, коли Юхим тихо перебірав пальцями який-небудь простенький мотив, пучки у хлопця теж починали ворухитись. Він цілком ясно уявляв собі послідовні тони, по їхніх звичайних місцях розкладені.

VII.

Нарешті, рівно через три тижні, з міста привезено піаніно. Петрусь стояв на дворі й пильно слухав, як метушилися робітники, ладнаючись нести до покоїв привозну „музику“. Вона була, очевидно, дуже важка, бо коли її почали зносити, віз тріщав, а люде крєктали та важко дихали. От вони рушили розміреною, важкою ходою і за кожним ступенєм над їхніми головами щось чудно гуло, гарчало та дзеленькало. Коли чудну музику становлено на поміст

у вітальні, вона знову озвалась глухим гуком, немовби з великого пересердя на когось сварячись. Усе це наганяло на хлопця почуття, до переляку близьке, й не привертало до нового бездушного, але разом і сердитого гостя. Він забіг у сад і не чув, як поставлено струмент на ніжки, як приїзжий з міста направник накручував його ключем, пробував клавиші та направляв дротяні струни. Тільки коли було по всьому, мати звеліла покликати в горницю Петруся.

Тепер, озброївшись віденським найкращого майстра струментом, Ганна Михайловна задалегідь святкувала перемогу над немудрою сільською сопілкою. Вона була певна, що її Петрик забуде тепер стайню та дударя й усі свої радощі матиме тільки від неї. Вона глянула з сміхом в очах, на хлопця, що боязко увійшов разом із Максимом, та на Юхима, що прохав дозволу й собі послухати заморської музики й тепер стояв біля дверей, зніяковіло спустивши очі та звісивши чуприну. Коли дядько Максим та Петрик сіли на канапці, вона враз ударила по клавишах піяніна.

Вона грала п'єсу, яку в пансіоні пані Радецької й під керуванням панни Клапс вивчила була на зубок. То було щось надто гамірливе, та разом і вигадливе нівроку, що вимагало дуже гнучких пальців; на публічному іспиті Ганна Михайловна зажила цією п'єсою рясних похвал і собі й надто своїй навчительці. Ніхто не міг сказати цього напевне, але багато хто догадувався, що мовчазний пан Попельський захопивсь був панною Яценківною саме тієї короткої чверть години, коли вона виконувала трудну п'єсу. Тепер молода жінка грала її, свідомо рахуючи на иншу перемогу: вона бажала дужче привабити до себе маленьке серце свого сина, що захопивсь був мужицькою сопілкою.

Та на цей раз її сподівання одурено: віденському струментові не спроможно було боротися з цурупалком з української верби. Правда, у віденського піяніна були потужні засоби: дороге дерево, найкращі струни, пречудова робота віденського майстра, багатство широкого регистра. Зате-ж і в української сопілки знайшлися спільники, бо-ж вона була в себе дома, серед рідної української природи.

Перше, ніж Юхим зрізав її своїм ножем та випалив їй розпеченим залізом серце, вона гойдалася тут, над знайомою хлопцеві рідною річкою, її пестило українське сонце, що гріло й його, і той самий обвівав її український вітер, поки бистре око українця-дударя нагляділо її над розмитою кручею. І тепер важко було чужоземному прихоськові боротися з простою місцевою сопілкою, бо вона з'явилася сліпому хлопцеві під тиху годину дрімоти, серед таємничого вечірнього шереху, разом з шелестом дрімотних буків, у гурті всієї рідної української природи.

Та й пані Попельській далеко було до Юхима. Правда, тонкі її пальці були і прудкіші й гнучкіші; мелодія, що її вона грала, складніша та багатша, і чимало поклала панна Клапс праці, щоб вивчити свою ученицю орудувати трудним струментом. Зате в Юхима було безпосереднє музичне чуття, він кохав і сумував та з коханням своїм і з сумом звертався до рідної природи. Нескладних співів його вчила ця природа, шум її ліса, тихий шепіт трави степової, задумлива, рідна, стародавня пісня, що її чув він ще над своєю дитячою колискою.

Еге, важко було віденському струментові перемогти мужицьку сопілку. Не минуло й хвилини, як дядько Максим враз гучно застукав у поміст своєю милицею. Коли Ганна Михайловна повернулася в той бік, вона побачила на зблідлому обличчі в Петрика той самий вираз, з яким пам'ятного для неї дня першої весняної гулянки хлопець лежав на траві.

Юхим спочутливо глянув на хлопця, потім скинув зневажливим поглядом на німецьку музику й подався геть, стукаючи по помосту вітальні своїми незграбними чобітьми.

VIII.

Багато коштувала сліз бідолашній матері ця невдача, сліз та сорому. Їй, „милостивій пані“ Попельській, що чувала грім оплесків „вибірної публіки“, бачити себе так жорстоко подоланою, й од кого-ж? — од простого стаєнного Юхима з його дурною свистулькою! Коли вона пригадала

повний зневаги погляд мужика після її невдалого концерту, гнів червонив їй обличчя й вона від щирого серця ненавиділа „огидного хлопа“.

І, проте-ж, що кожного вечера, коли її хлопець тікав на стайню, вона відчиняла вікно, спіралася на його й жадібно дослухалась. Спершу слухала вона з почуттям гнвної зневаги, намагаючись тільки вловити смішні сторони в цьому „дурному цвіріньканні“; але потроху, — вона й сама не втямила, як це могло статися, — дурне цвірінькання оте почало опановувати її увагу, і вона вже з пожадливістю ловила задумливо-сумні мотиви. Отямившись, вона завдала собі питання, в чому-ж їхня привабливість, їх тайна чарівлива, і потроху ці сині вечорі, невиразні тіні вечірні, та дивовижна гармонія пісні з природою розвязала їй це питання.

„Так, — думала вона, й собі переможена та звоєвана, тут є якесь зовсім особливе, справжнє почуття... чарівлива поезія, якої не вивчити з нот“.

І це була правда. Тайна цієї поезії полягала в дивовижному звязку між давно помершим минулим та вічно живою й вічно до людського серця промовистою природою, цього минулого свідком. А він, грубий мужик у вимазаних дьогтем чоботях та з запрацьованими руками, носив у собі цю гармонію, це живе почуття природи.

І вона почувала, що горда „пані“ кориться перед ставним хлопом. Вона забувала його грубу одержу та дух дьогтю, і крізь тихі переливи пісні пригадувалось їй добродушне обличчя, з м'яким виразом сірих очей та соромливо-юмористичною посмішкою з-під довгого вуса. Часом гнів знов червонив вид та вискі у молодій жінки: вона почувала, що в боротьбі за увагу її дитини вона стала з цим мужиком на одну арену, на рівній нозі, і він, „хлоп“, переміг.

А дерева в саду шепотілись у неї над головою, ніч жевріла вогнями в синьому небі та розливалась по землі синьою пітьмою й разом з тим у душу до молодій жінки ллявся смуток гарячий од Юхимових пісень. Вона все більш корилася й усе більше вчилася вирозумівати немудру тайну безпосередньої та чистої нештукованої поезії.

IX.

Еге-ж, у мужика Юхима справжнє, живе почуття! А у неї? Невже в неї ані краплини немає цього почуття? Чого-ж так гаряче в грудях, і так трівожно кидається в них серце, і сльози мимоволі підступають до очей?

Хіба це не почуття, не палке почуття кохання до її безталанної, сліпої дитини, що тікає від неї до Юхима, бо вона не вмє дати такої самої живої втіхи?

Її пригадався вираз болю, що викликала її гра на обличчі в хлопця, і сльози пекучі лились у неї з очей, і часом вона на-силу стримувала ридання, що підступали до горла й от-от готові були вирватися.

Бідолашна мати! Сліпота її дитини стала і їй вічною нещільною недугою. Вона виявлялась і в хоробливо прибільшеній ніжності, і в цьому почуванні, що всю її захопило й звязало тисячею невидимих струн її наболіле серце з кожним дитячого страждання прбямом. І те, що в іншій викликало-б тільки досаду, — оце чудне змагання з мужем - дударем, — стало для неї джерелом найдужчих, збільшено-пекучих мук.

Так минав час, не приносячи їй полекшення, але зате і не без користи: вона почала усвідомлювати в собі припливи того самого живого вчування мелодії та поезії, що так зачарувало її було в грі мужика. Тоді в ній віджила й надія. Корючись несподіваним припливам самовпевнености, вона кілька разів підходила до свого струменту й одкидала віко, щоб заглушити свівучими ударами клавишів тиху солілку. Та кожного разу почуття нерішучости й соромливого страху здержувало її від цих спроб. Її пригадувалось страдницьке обличчя в її хлопця та зневажливий погляд мужика, і цюки палали серед темряви з сорому, а рука тільки перебігала в повітрі по-над клав'ятурою з полохливою пожадливістю...

Та з кожним днем якась внутрішня свідомість своєї сили в ній усе зростала, і вибіраючи час, коли хлопець грався перед вечором у далекій алеї або ходив гуляти, вона сідала за піаніно. З перших спроб вона була не дуже

вдоволена; руки не слухались її внутрішнього розуміння, звуки струменту здавалися спершу чужими для настрою, що її опанував був. Але потроху цей настрій переливався в них повніше та лекше; мужикова наука не пішла марно, а гаряче кохання матері та чутке розуміння того, що саме захоплювало так дуже серце дитини, дали їй снаги так хутко засвоїти цю науку. Тепер з-під рук виходили не тріскучі химерні „п'єси“, а тихая пісня, сумна українська думка дзвеніла й плакала в темних покоях, материнське тихомирячи серце.

Нарешті, вона придбала досить сміливости, щоб виступити на одверту боротьбу, і от, вечорами, поміж панським будинком та Юхимовою стайнею почалося чудне змагання. Із затінку, з-під повітки з навислою солом'яною стріхою, тихо линули переливчасті трелі сопілки, а назустріч їм з розчинених вікон палацу, що блищав крізь листя буків одлиском місясного сяйва, неслися співучі, повні акорди фортепіяна.

Спершу ні хлопець, ні Юхим не хотіли зважати на „химерну“ музику з палацу, бо мали до неї упередження. Хлопець навіть супив брови й нетерпляче підганяв Юхима, коли той ставав був.

— Е! та грай - бо, грай!

Та й трьох не минуло днів, як ці зупинки бували все частіш та частіш. Юхим раз-поз-раз одставляв сопілку й починав дослухатися з більшим кожного разу зацікавленням, а під час цих пауз хлопець і собі заслухувався і забував підганяти приятеля. Нарешті Юхим промовив замислено:

— Ото-ж як гарно... Бач, яка з його штука...

І потім, з тим самим замислено-неуважливим виглядом людини, що дослухається, він узяв хлопця на руки й пішов з ним через сад до відчиненого вікна з вітальні.

Він міркував, що „милостива пані“ за-для власної грає втіхи й на них не зважає. Але Ганна Михайловна чула в переємках, як замовкла її супірниця - сопілка, бачила свою перемогу, і серце їй колотилося з радости.

Разом з тим гнівливе почуття до Юхима осіло до реш-

ти. Вона була щаслива й почувала, що винна за це щастя йому: він бо навчив її, як знов прихилити до себе дитину, і як що тепер її хлопець дістане від неї цілі нових вражіннів скарби, то за це обоє вони повинні вдячні бути йому, мужикові - дудареві, їх спільному вчителеві.

X.

Кригу пробито. Другого дня хлопець з похлилим зацікавленням увійшов до вітальні, в якій не бував з того часу, як у ній оселився чудний міський гість, що здався йому таким гнівно-галасливим. Тепер учорашні пісні цього гостя підкупили слух хлопчиків і він инакше почав ставитись до струменту. З нерозвіяними ще слідами колишньої несміливости він підійшов до того місця, де стояло піяніно, спинивсь трохи оддалік й прислухавсь. У вітальні нікого не було. Мати сиділа за роботою в другій кімнаті на канапі та, затаївши й духа, дивилась на його, милуючись з кожного його руху, з кожної зміни виразу на нервовому обличчі в дитини.

Простягнувши здаля руки, він торкнувся був гладенької півверхні струменту й зараз-же боязко одступився. Разів зо два зробивши цю спробу, він надійшов ближче й почав уважливо дізнавати струмент, нагинаючись до землі, щоб обмацати ніжки, обходячи навкуги повз незаставлених боків. Нарешті, його рука натрапила на гладенькі клавиші.

Тихий бренькіт струни невпевнено затремтів у повітрі. Хлопець довго дослухався до вібрацій, що вже зникли для слуху матері, і потім, з виразом напруженої уваги, торкнув другу клавишу. Провівши після цього рукою через усю клавиатуру, він натрапив на ноту верхнього регистру. Кожному тонові він давав досить часу, і вони, один по одному, похитуючись, тремтіли та завмірали в повітрі. Обличчя сліпенького, разом з напруженою увагою, виявляло втіху; він, видимо, милував з кожного поодинокого тона, і вже в цій чуткій уважливости до елементарних згуків, складових частин майбутньої мелодії, виявлялися зародки артиста.

Але разом здавалось, що сліпий надавав ще якихсь особливих прикмет кожному згукові: коли з-під його руки вилітала весела та яскрава нота високого регистру, він підводив оживлене обличчя, немов-би проважаючи вгору цю дзвінку летючу ноту. Навпаки, по-при густому, ледве чутному та глухому тремтінні баса він прихилив ухо; йому здавалося, що цей важкий тон мусить неодмінно низько розкотитися по-над землею, розсипаючись долом та гублячись по далеких кутках.

XI.

Дядько Максим ставився до всіх цих музичних експериментів тільки терпимо. Хоч як це дивно, але хлопцеві нахили, що так виразно виявлялись, викликали в інвалида подвійне почуття. З одного боку, пожадливий потяг до музики виявляв безперечно притаманні хлопцеві музичні здібності і, таким чином, визначав до якоїсь міри можливу для його будучину. З другого—до цієї свідомости прилучалось у серці в старого вояки невиразне почуття розчарування.

„Звичайно, — міркував Максим, — з музики теж сила велика, що дає спромогу панувати над серцем юрби. Він, сліпий, буде збирати сотні причепурених финтиків та паній, буде їм вигравати усякі там... вальси та ноктюрни (правду кажучи, далі за ції „вальси“ та „ноктюрни“ музичні знання Максимові не сягали), а вони втиратимуть сльози хусточками. Ох, бодай-би його чорт узяв, не того-б мені бажалось, та що робити! Хлопчина сліпий, то хай же зробиться в житті тим, чим може. Тільки все-ж краще-б уже пісня, чи що? Пісня не до самого тільки вуха промовляє, що розманіжується невиразно. Вона дає образи, будить думку в голові та мужність у серці“.

— Гей, Юхиме, — мовив він одного вечора, увіходячи слідом за хлопцем до Юхима. — Кинь ти вже раз свою свистульку! Це добре хлопчикам на вулиці або підпаскові в полі, а з тебе-ж чоловік дорослий, хоч та дурна Марія й зробила з тебе справжнє теля. Тьху, аж сором за тебе, да-лебі! Дівка одкинулась, а ти й розкис. Свистиш, як той перепел у клітці!

Юхим, слухаючи цієї довгої рацеї від роздосадуваного пана, посміхався в п'їтми над його безпідставним гнївом. Тільки згадка про хлопчаків та підпaska трохи збудила була в йому почуття невеликої образи.

— Е, ні, не скажіть, пане, — заговорив він. — Такої сопілки не знайти вам а-ні в жадного пастуха на Україні, не то в підпaska... То таки й справді свистульки, а ця... ви ось послухайте.

Він позатуляв пальцями усі дірки й узяв на сопілці два тони в октаву, милуючи з повного згуку. Максим аж плюнув.

— Тьху, прости Боже! зовсім з глузду зсунувся парубок! Та що мені твоя сопілка? Усі вони однакові — й сопілки, й баби, з твоєю Марією на додачу. От краще заспївав-би ти нам пісні, коли вмієш, — доброї стародавньої пісні.

Максим Яценко, сам українець, був людина з мужиками та двірськими проста. Він часто гримав та лаявсь, але якось необразливо, і через те люде ставились до його з пошаною, але без страху.

— А що-ж? — одказав Юхим на панову пропозицію. — Спївав колись і я не згірш за люде. Тільки, може, й наша мужицька пісня теж не до смаку вам припаде, пане? — упік він трошки розмовника.

— Ну, небреш по-дурному, — мовив Максим. — Пісня добра — не рівня сопілці, як що тільки людина тямить як слід спївати. От послухаємо, Петрусю, Юхимової пісні. Та чи зрозумієш ти тільки, хлопче?

— А то буде хлопська пісня? — спитав хлопець. — Я по-хлопському розумію.

Максим зітхнув. З його був романтик і колись мріяв про нову Січ.

— Ех, хлопче! Не хлопські це пісні... Це пісні великого, вольного народу. Твої діди з матернього боку спївали їх на степах по Дніпру і по Дунаю та на Чорному морі... Ну, та це ти колись зрозумієш, а тепер, — додав він задумливо, — боюсь я іншого...

Справді, Максим іншого боявсь незрозуміння. Він га-

дав, що яскраві образи пісенного епосу конче вимагають зркових уявлень, щоб промовляти до серця. Він боявся, що темна голівка дитини не спроможна буде засвоїти образкову мову народньої поезії. Він забув, що стародавні бояни, що вкраїнські кобзарі й бандуристи були здебільшого сліпі. Правда, доля тяжка або каліцтво примушували иншим разом брати до рук ліру чи бандуру, щоб добувати нею прошеного хліба. Та не всі-ж це були сами старці та ремісники з гугнявими голосами, і не всі вони втратили очі тільки під старість. Сліпота застилає видимий світ темною запоною, і вона, звичайно, налягає на мозок, запинаючи та прюгнічуючи йому роботу, та все-ж з спадкових уявлень та з вражіннів, що иншими здобуто шляхами, мозок творить поночі свій власний світ, журливий, смутний та похмурий, але не позбавлений своєрідної, невиразної поезії.

XII.

Максим з хлопцем сіли на сіні, а Юхим ліг на свою лавку (ця поза найбільш пасувала до його артистичного настрою) та, трохи подумавши, заспівав. Випадком, а чи з чуткого інстинкту вибрав він пісню дуже до ладу. Він спинився на історичній картині:

Ой, там на горі та й женці жнуть.

Кожному, хто чував цю прекрасну народню пісню у доброму виконанні, напевно врізався в пам'ять її стародавній мотив, високий, протяжливий, ніби оповитий сумом історичного спогаду. Немає в ній подій, кривавих січ та вчинків славних. Це й не прощання козака з милою, не молодецький наїзд, не експедиція на чайках по синьому морю та по Дунаю. Це тільки одна скороминуща картина, що впливла раптово в згадці українця, як невиразна мрія, як уривок із того сну про історичну минувшину. Серед буденного та сірого теперішнього дня в уяві його встала враз ця картина, невиразна, затуманена, тим особливим оповита сумом, що повіває від зниклої вже рідної бувальщини. Зниклої, та ще не безслідної! Про неї промовляють ще високі могили,

де лежать козацькі кості, де опівночі загоряються вогні, звідки чути ночами важкий стогін. Про неї промовляє й народній переказ, і народня пісня, що все більш, де далі, змовкає:

Ой, там на горі, та й женці жнуть,
А по-під горою по-під зеленою
Козаки йдуть!..
Козаки йдуть!..

На зеленій горі женці пшениченьку жнуть. А по-під горою, внизу, йде козацьке військо.

Максим Яценко заслухався сумного співу. В його уяві, викликана чудовим мотивом, що дивовижно сплітався з змістом пісні, впливла ця картина, ніби осяяна меланхолійним одлиском заходу. На лагідних полях, на горі, німотно нахилиючись над ланами, видніються постати женців. А внизу тихо проходять загани, один по одному, зливаючись з вечірніми сутінками долини.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо, військо запорозьке,
Хорошенько.

І протяжлива нота пісні про минуле хитається, дзвонить і затихає в повітрі, щоб задзвеніти знов і викликати з присмерку все нові та й нові постати.

XIII.

Хлопець слухав з охмареним та смутним видом. Коли співець співав про гору, на якій жнуть женці, уява зараз-же переносила Петруся на вершок знайомого йому шпиля. Він пізнав його по тому, що внизу хлюпотить річка ледве чутними ударами хвилі об камінь. Він вже знає теж, що таке женці, він чує побрязкування серпами та шелестіння колосся, що падає під ними.

Коли-ж пісня переходила до того, що діється по-під горою, уява сліпенького слухача зараз-же переносила його з високостей у долину...

Брязкіт серпів змовк, та хлопець знає, що жінці там, на горі, що вони zostались, але їх не чути, бо вони високо, так само високо, як сосни, шум яких він чув, стоячи під шпилем. А внизу, над річкою, лунає частий, рівний тупіт кінських копит... Їх багато, від них стоїть невиразний стугін там, у темряві, по-під горою. Це „козаки йдуть“.

Він знає й те, що таке козак. Старого Хведька, що заходить іноді до двору, всі кличуть „старим козаком“. Він не раз брав Петруся до себе на коліна, гладив йому волосся своєю тремтячою рукою. Коли-ж хлопець, своїм звичаєм, обмацував йому вид, то намацував своїми чутливими пальцями глибокі зморшки, великі звислі вниз вуса, лица запалі й на лицах старечі сльози. Таких самих козаків уявляв собі хлопець під протяжливі згуки пісні там, унизу, по-під горою. Вони сидять на конях, такі самі, як Хведько, вусаті, такі самі згорблені, такі-ж старі. Вони повагом посуваються невиразними тіннями в темряві і так само, як Хведько, за чимсь плачуть, — може тому, що й над горою, й над долиною стоїть цей сумний протяжливий стогін Юхимової пісні, — пісні про „необачного козака“, що проміняв молодую жінку на похідну люльку та на бойові пригоди.

Максимові досить одного було погляду, щоб зрозуміти, що чутлива натура хлопцева здатна озватися, — дарма, що сліпий, — на поетичні образи пісні.

Розділ III.

I.

Завдяки режиму, який заведено за Максимовим планом, сліпого у всьому, де то було можна, zostавлювано на власні сили, і це мало як найкращі наслідки. У домі він зовсім не здавався беспорядним, ходив скрізь дуже впевнено, сам прибірав свою горницю, давав певний лад своїм забавкам та річам. Окрім того, скільки це було йому можливо, Максим звертав увагу на фізичні вправи: у хлопця була своя гімна-

стика, а на шостому році Максим подарував своєму небожеві невеличкого та смирного коника. Мати спершу не могла собі уявити, щоб її сліпа дитина могла їздити верхи, і вона називала братову витівку справжнім божевіллям. Та інвалід зажив усенького свого впливу, і за два-три місяці хлопець весело мчав на сідлі поруч з Юхимом, який командував тільки на поворотах.

Отже сліпота не стала на заваді до доброго фізичного розвитку, і вплив її на моральний уклад дитини якомога зменшено. Як на свій вік, він був високий та стрункий; обличчя у його було трохи бліде, риси тонкі та виразні. Чорне волосся ще більш одтіняло білу церу обличчя, а великі, темні, мало рухливі очі надавали йому своєрідного виразу, що якимось зразу притягав увагу. Легка складка над бровами, звичка трохи подаватись головою наперед та вираз смутку, що часом перебігав якимись хмарками по вродливому обличчю, — це й усе, чим виявилася сліпота в його образі. Рухи його в знайомому місці були впевнені, та все-ж було помітно, що природжену жвавість приглушено, і вона проявляється часом досить різкими нервовими пориваннями.

II.

Тепер вражіння слуху остаточно в житті сліпого набрали переважного значіння, звукові форми зробились головними формами його думки, осередком розумової праці. Він затамив пісень, дослухаючись до їх чарівних мотивів, спізнав їхній зміст, скрашуючи його смутком, веселощами або роздумливістю мелодії. Він ще пильніш ловив голоси наоколо природи та, зливаючи невиразні вчування із звичними рідними мотивами, потрапляв часом злучити їх вільною імпровізацією, в якій важко було відрізнити, де кінчається народній, звичний для вуха мотив і де власна починається творчість. Він і сам не міг одрізнити в своїх піснях цих двох елементів: так суцільно злилися в йому вони обидва. Він хутко виучував усе, що передавала йому мати, яка вчила його грати на фортепіяні, але любив теж і Юхимову сопілку. Фортепіяно було багатше, гучніше та повніше, але воно стояло в покої,

тим часом як сопілку можна було брати з собою в поле, і її переливи так неподільно зливалися з тихим зітханням степу, що часом Петрусь сам не міг розібрати, чи то вітер навіває здалека невиразні думки, чи то сам він їх добуває з своєї сопілки.

Це захоплення музикою зробилось осередком його розумового зросту; воно сповняло й робило різноманітнішим його існування. Максим користувався з його, щоб опізнати хлопця з історією його краю, і вся вона пройшла перед уявою сліпого, сплетена з звуків. Зацікавлений піснею, він пізнавав її героїв, долю їхню, долю свого рідного краю. Звідси почався інтерес до письменства, і на дев'ятій весні Максим розпочав перші лекції. Вміле навчання Максимове (йому довелося для цього самому навчитись спеціальних способів до навчання сліпих) дуже подобалось хлопцеві. Воно до його настрою нового докидало елементу — певности та ясности, що врівноважували невиразні вчування музичні.

Отже, день у хлопця заповнено, не можна було скаржитись на вбозство одержуваних з околу вражіннів. Здавалося, він жив повним життям, скільки на це снаги має дитина. Здавалось також, що він не свідомий і сліпоти своєї.

А тим часом якийсь чудний, недитячий смуток все-ж вибивався в його вдачі. Максим клав це на карб недостаті дитячого товариства й намагався, щоб якось запобігти цій недостаті.

Сільські хлопці, коли їх закликали до двору, соромилися й не могли розгулятися на волі. Окрім незвичних обставин, їх не мало теж бентежила й паничева сліпота. Вони злякано поглядали на його та, збившись у купу, мовчали або-ж несміливо перешіптувались один з одним. Коли-ж дітей zostавляли самих у саду або на полі, вони набірались сміливости й починали іграшки, але тоді виходило, що сліпий якось лишався осторонь і сумовито тільки дослухався до веселої метушні товаришів.

Иноді Юхим збирав хлопців круг себе в купу й починав розповідати їм веселі приказки та казки. Сільські хлоп'ята, добре знайомі з придуркуватим українським чортом і

з дурисвітками-відьмами, додавали до цих оповіданнів ще й з власного набутку, і взагалі ці розмови минали дуже жваво. Сліпий слухав їх з великою увагою та зацікавленням, але сам сміявся рідко. Здається, юмор живої мови великою мірою зостававсь йому неприступним, та й не диво: він не міг бачити ні лукавих искорок в очах у оповідачів, ні зморшків сміху, ані підморгування довгим вусом.

III.

Незадовго до описуваного часу в невеличкому сусідньому маєтку новий настав „посесор“¹⁾. Замість попереднішнього, неспокійного сусіди, що навіть з мовчазним паном Попельським завів був позви за якийсь спаш, тепер у ближньому дворі осівсь старий Яскульський з дружиною. Дарма, що подружжю цьому разом було не менш, як сто-літ, вони одружились таки не дуже давно, бо пан Яскульський довго не міг стягтись на потрібні для посесії кошти й через те поневірявсь економом по чужих людях, а пані Агнешка, щасливої хвилини дожидаючи, була за почесну „покоювку“ в графині Потоцької. Коли, нарешті, щаслива та мить надійшла, і молодий з молодою стали поруч у косцьолі, то у вусах і в чуприні бадьористого „молодого“ половина волосся була зовсім сива, а вкритий соромливим рум'янцем вид „молодої“ був теж облямований сріблястими начосами.

Це не завадило, проте, подружньому щастю, і плодом цього спізненого кохання була дочка-одиначка, мало не однопіток з сліпим хлопцем. Налагодивши під старість власний куток, у якому вони, хоча й до певної міри, могли вважати себе цілком за господарів, старі почали жити в йому тихо та смирно, мов-би надолужуючи цією тишею та відлюдністю за метушливі роки тяжкого життя „в чужих людях“. З першою посесією їм не дуже було пощастило, і тепер вони

¹⁾ На правобережній Україні досить поширено систему арендування маєтків: арендар (по місцевому „посесор“) буває ніби управителем у маєтку. Він виплачує власникові певну суму, а потім від його сприту вже залежить витягти більший чи менший прибуток собі.

вибрались на меншеньку. Але й на новому місці вони зараз же владналися по своєму. В кутку на покуті, де стояли образи, повіті плюшем, у Яскульській, разом з вербою та „громницею“¹⁾ переховувались якісь мішечки з зіллям та корінням, що ними вона лікувала чоловіка та сільських бабів і мужиків, що приходили до неї. Ці зілля сповняли всю хату особливими специфічними пахощами, які неподільно єдналися в пам'яті кожного гостя з згадкою про цей чистий маленький дімок, про його тишу та лад та про двох стареньких, що жили в йому якимсь незвичайним за наших днів тихим життям.

У гурті оцих двох стареньких виростала їх одиначка, невеличка дівчинка, з довгою русявою косою та блакитними очима, що вражала всіх за першої знайомости якоюсь дивовижною статечністю, розлитою по всенській її постати. Здавалось, спокій припізненого кохання батьків одбилась на вдачі дочки цією недитячою розсудливістю, плавною тихістю в руках, задумливістю та глибинню блакитних очей. Вона ніколи не бокувала од чужих, не тікала знайомости з дітьми і приймала участь в їхніх играшках. Але все це робилося з такою широкою поблажливістю, мов-би для неї особисто усе це зовсім було непотрібне. Справді, вона дуже добре вдовольнялася з власного свого товариства, гуляючи, збираючи квітки, розмовляючи з своєю лялькою, і все це з таким поважним виглядом, що часом здавалося, ніби перед вами не дитина, а манісенька доросла жінка.

IV.

Раз Петрик був сам на шпилю над річкою. Сонце спочивало, в повітрі стояла тиша, тільки мукання череди, що верталася до села, долітало сюди, та й то приглушене просторінню. Хлопець саме перестав грати й розлігся на траві,

¹⁾ „Громницею“ звуть воскову свічку, яку засвічують під велику бурю, а також дають у руки навірушним. *Автор.*

Здається, мова тут мовиться про „страстну“ свічку, яку на Україні ховають для згаданих оказій. *Ред.*

віддаючись півдрімотній млости літнього вечора. Він здримався був на хвилинку, коли це чиясь легка хода вибила його з дримоти. Він невдоволено підвівся на лікоть і прислухався. Хода затихла внизу, під шпилем. Вона була йому незнана.

— Хлопчику! — почув він враз покрик дитячого голоса. — Чи не знаєш, хто це тут грав допіру?

Сліпий не любив, коли рзбивали його самотину. Через те він одказав на запитання не дуже то прихильним тоном:

— Це я...

Тихий здивований покрик був відповіддю на цю заяву, і зараз-же голос дівчинки додав тоном простодушньої похвали:

— Як гарно!

Сліпий промовчав.

— Чом-же ви не йдете собі? — запитав він потім, чуючи, що непрохана розмовниця таки стоїть на місці.

— Чого-ж ти мене проганяєш? — запитала дівчинка своїм чистим та простодушно-здивованим голосом.

Згуки цього спокійного дитячого голосу гарно подіяли на слух сліпого; проте він одповів тим самим тоном:

— Я не люблю, коли до мене приходять...

Дівчинка засміялася.

— От маєш!... Диви! Хіба вся земля твоя, і ти можеш заборонити, щоб хтось ходив по землі?

— Мама звеліла всім, щоб сюди до мене не ходили.

— Мама? — перепитала задумливо дівчинка. — А моя мама дозволила мені ходити над річкою...

Хлопець, трохи таки розбещений тим, що всі перед ним поступались, не звик був до такого напосідливого сперечання. Гнів спалахнув на його обличчі нервовою хвилею; він підвівся й заговорив швидко та з'ритовано:

— Йдіть собі, йдіть, ідіть!.

Не знати, чим-би скінчилась оця сцена, але саме від двору розлігся Юхимів голос, що кликав хлопця до чаю. Він прудко збіг з шпиля.

— Ач, який поганий хлопець! — почув він за собою повний щирого обурення голос.

V.

Другого дня, сидючи на тому самому місці, хлопець згадав про вчорашню сутичку. В цій згадці тепер не було прикристи. Навпаки, йому навіть було скортіло, щоб знов прийшла ця дівчинка з таким приємним спокійним голосом, якого він зроду ще не чував. Знайомі йому діти голосно кричали, сміялися, бились та плакали; але жадне з них не говорило так приємно. Його взяв жаль, що він скривдив незнану дівчинку і вона, певне, ніколи не вернеться.

Справді, днів зо три дівчинка таки не приходила. Але на четвертий Петрусь почув її ходу вниз, на березі річки. Вона йшла тихо; берегова рінь злегка шаруділа у неї під ногами; і вона наспівувала півголосом польської пісеньки.

— Слухайте-но! — гукнув він, коли вона з ним порівнялася. — Це знову ви?

Дівчинка не одповіла. Камінці, як і перше, шаруділи у неї під ногами. В уданій байдужості її голосу, що виспівував пісні, хлопцеві вчулася ще не забута образа.

Але, пройшовши кілька ступенів, незнайома спинилась. Зо дві, зо три секунди минулися серед тиші. Вона перебірала за цей час пучок польових квіток, що держала в руках, а він чекав одповіді. В цій зупинці й мовчанні, що було по ній, він постеріг відтінок навмисної зневаги.

— Хіба ви не бачите, що це я? — запитала вона, нарешті, з великою повагою, докінчивши справу з квітками.

Це звичайне питання боляче відбилося в серці у сліпого. Він нічого не одказав був і тільки його руки, що ними він упірався в землю, якось конвульсійно схопилися за траву. Та розмову вже почато, й дівчинка, усе стоячи на тім самім місці й упадаючи біля свого букета, знову спитала:

— Хто тебе вивчив так гарно грати на сопілку?

— Юхим вивчив, — одказав Петрусь.

— Дуже гарно! А чого ти такий сердитий?

— Я... не сержусь на вас, — про мовив хлопець стиха.

— Ну, то й я не сержуся... Давай гратись разом.

— Я не вмію гратися з вами, — одповів він, похнюпившись.

— Не вмієш гратися?... Чому?

— Так.

— Ні, чому-ж бо?

— Так, — одповів він ледве чутно й ще дужче похнюпивсь.

Йому не доводилося ще ніколи говорити з ким-небудь про свою сліпоту, і простодушний тон дівчинки, що з наївною напосідливістю ставила це питання, озвався в йому знову тупим болем.

Нейзнайомка зійшла на шпиль.

— Який ти кумедний, — заговорила вона з поблажливим жалем, сідаючи поруч його на траві. — Це ти, мабуть, через те, що ще зо мною незнайомий. От спізнаєш мене, то й перестанеш боятись. А я не боюсь нікого.

Вона говорила це з безжурною ясністю, і хлопець почув, як вона кинула собі в хвартушок цілий оберемок квіток.

— Де ви взяли квітки? — запитав він.

— Там, — мотнула вона головою, показуючи назад.

— На луці?

— Ні, там.

— Значить, у гаю. А які це квітки?

— Хіба ти не знаєш квіток?... Ох, який ти чудний... да-лебі, ти дуже чудний..

Хлопець узяв у руку квітку. Його пальці швидко й легко торкнулися листя й віночка.

— Це зозулині чобітки, — мовив він, — а оце фіялка.

Потім він схотів тим самим способом зазнайомитися з своєю розмовницею: взявши лівою рукою дівчинку за плече, він правою почав обмацувати їй волосся, потім вії, хутенько перебіг пальцями по виду, подекуди спиняючись і пильно дізнаючи незнайомих рис.

Усе це зроблено було так несподівано та хутко, що дівчинка, аж не стямившись од здивування, не могла вимовити ані слова; вона тільки дивилась на його широко розплющеними очима, в яких одбивалося почуття, до жаху близьке. Тільки тепер вона постерегла, що в обличчі у її нового

знайомого є щось незвичайне. Бліді та тонкі риси застигли на виразі напруженої уваги, що якось не гармоніювала з його непорушним поглядом. Очі хлопцеві дивилися кудись, ніби їм було байдуже до того, що він робив, і в них чудно грали одлиски сонця, що саме заходило. Усе це здалося дівчинці на одну мить просто важким марінням.

Випручавши своє плече з хлопцевої руки, вона враз скочила на ноги й заплакала.

— На що ти лякаєш мене, поганий хлопчисько? — заговорила вона гнівно, крізь сльози.—Що я тобі зробила?... На що?...

Він сидів на тому самому місці, збитий з пантелику, з низько похиленою головою і чудне почуття,—всуміш досада й приниження, сповняли болем його серце. Вперше ще довелось йому зазнати приниження каліки; вперше дізнався він, що його фізична вада може не самий викликати жаль, але й ляк. Звичайно, він не міг до пуття усвідомити собі те важке, що гнітило його, почуття, але що свідомість оця неясна була та невиразна, вона не менш завдавала муки.

Почуття пекучого болю та образи підкотилось йому до горла; він упав на траву й заплакав. Плач цей робивсь, де далі, дужчим, конвульсійні ридання стрясали всеньким його маленьким тілом, тим більше, що якась прирощенна гордість силувала його гамувати цей вибух.

Дівчинка, що збігла вже була з шпилья, почувла ці ридання й здивовано обернулась. Бачучи, що її новий знайомий лежить, припавши лицем до землі, й гірко плаче, вона почувла жаль, тихо зійшла на шпиль і стала над плачущим.

— Слухай, — заговорила вона тихо, — чого ти плачеш? Ти, мабуть, думаєш, що я пожаліюся? Ну, не плач, я нікому не скажу.

Слово спочуття й ласкавий тон викликали у хлопця ще більший нервовий вибух плачу. Тоді дівчинка присіла коло його карячки; просидівши так з півхвилини, вона тихо торкнула його волосся, погладила йому голову й потім, з лагідною напосідливистю матері, що заспокоює покарану дитину, підвела трохи йому голову й зачала витирати хусточкою заплакані очі.

— Ну-ж бо, ну годі-ж! — заговорила вона тоном дорослої жінки. — Я давно не сержуся. Я бачу, тобі шкода, що ти налякав був мене...

— Я не хотів тебе налякати, — одказав він, зітхаючи глибоко, щоб угамувати нервові спазми.

— Ну, добре, добре! Я не сержуся!... Адже-ж ти більше не будеш. — Вона підвела його з землі й усилковувалась посадити поруч себе.

Він послухався. Тепер він сидів, як попереду, лицем к заходу, і коли дівчинка ще раз глянула на це обличчя, осяяне червонястим промінням, воно знов здалося їй чудним. В очах у хлопця стояли ще сльози, але очі ці були, як і попереду, непорушні; риси обличчя раз-поз-раз тіпало нервовими спазмами, але, разом з тим, у них видко було недитяче, глибоке й тяжке горе.

— А все-ж ти дуже чудний, — мовила вона з задумливим спочуттям.

— Я не чудний, — одказав хлопець з жалібною гримасою. — Ні, я не чудний... Я... я — сліпий!

— Сліпи-ий? — протягла вона співуче, і голос їй затремтів, немов-би це сумне слово, що нишком вимовив хлопець, завдало невиводного удару її маленькому жіночому серцю. — Сліпи-ий? — мовила вона вдруге ще більш тремтячим голо-сом і, ніби шукаючи захисту від непереможного почуття жалю, що огорнуло її, вона враз обвила хлопцеву шию руками й притулилася до його лицем.

Вражена несподіванкою сумного відкриття, маленька жінка не вдержалась на високостях своєї статечности і, повернувшись враз у зажурену та безпорадну в горі своєму дитину, вона й собі гірко та нерозважно заплакала.

VI.

Кілька хвилин збігло серед мовчання.

Дівчина перестала плакати й тільки часом схлипувала, перемагаючись. Повними сліз очима дивилась вона, як сонце, ніби крутячись у розпеченій атмосфері заходу, зникало за темною лінією обрїю. Мигнув ще раз золотий обрїз вог-

няного кружала, потім бризнуло зо - дві, зо - три іскри гарячі, і темні обриси далекого лісу впливли враз безкраєю синястою смугою.

З річки потягло холодком, і тихий спокій вечора, що насувався поволі, відбився на виду в сліпого; він сидів з похиленою головою, видимо, здивований цим виявом гарячого спочуття.

— Мені жалко... — все ще схлипуючи, промовила, нарешті, дівчинка, щоб пояснити свої сльози.

Потім, трохи опанувавши себе, вона спробувала була звести розмову на щось інше, до чого вони обоє могли ставитись байдужно.

— Сонечко сіло, — мовила вона замислено.

— Я не знаю, яке воно, — була сумна відповідь. — Я його тільки... почуваю...

— Не знаєш сонечка?

— Еге.

— А... а свою маму.., теж не знаєш?

— Матір знаю. Я завжди здалека вгадую її ходу.

— Еге-ж, еге, це правда. І я з заплющеними очима пізнаю свою матір.

Розмова зробилась трохи спокійнішою.

— Знаєш, — заговорив сліпий, трохи опоживлюючись, — я таки почуваю сонце й знаю, коли воно зайшло вже.

— А як-же ти знаєш?

— А так... бачиш... я й сам не знаю, як...

— А-а! — протягла дівчинка, якій, видимо, було цілком досить цієї відповіді, й обоє вони помовчали.

— Я можу читати, — перший заговорив знов Петрусь, — і хутко вивчуся писати пером.

— А як-же ти?... — почала була вона й враз соромливо замовкла, не зважаючись тягти далі дражливого допиту. Але він її зрозумів.

— Я читаю з своєї книжки, — пояснив він, — пучками.

— Пучками? я-б ніколи не вивчилася читати пучками... Я й очима погано читаю. Тато каже, що жінки не горазд вдалися до науки.

— А я можу читати навіть по-французському.

— По-французському!.. І пучками... який-же ти розумний! — щиро захопилася вона. — Та я боюся, щоб ти не застудився. Он який над річкою туман.

— А ти сама!

— Я не боюся; що мені станеться?

— Ну, й я не боюся. Хіба може бути, щоб чоловік застудився швидче од жінки? Дядько Максим он каже, що чоловік не повинен нічого боятися: ні холоду, ні голоду, ні грому, ні тучі.

— Максим?... Це той, що на милицях?... Я його бачила. Він страшний!

— Ні, він нічого не страшний. Він — добрий.

— Ні, страшний! — переконано ще раз сказала вона. — Ти не знаєш, бо не бачив його.

— Як-же я його не знаю, коли він мене всього вчить.

— Б'є?

— Ніколи не б'є й не гримає на мене... Ніколи...

— Це добре. Хіба можна бити сліпого хлопчика? Це було-б грішка.

— Та-ж він і нікого не б'є, — мовив Петрусь трохи не-вважливо, бо вже його чутке вухо зачуло Юхимову ходу.

Справді, висока постать мужикова показалаь незабаром на белебні, що був між двором та берегом, і голос його далеко розкотився серед вечерової тиші:

— Па-ни-чу-у-у!

— Тебе кличуть, — мовила дівчина, зводючись.

— Еге. Та мені не хотілось-би йти.

— Иди, йди! Я до тебе завтра прийду. Тепер тебе чекають, та й мене теж.

VII.

Дівчинка точнісінько додержала слова й навіть ранише, ніж Петрусь міг на це важити. Другого-ж дня, сидючи в своїй горниці за звичайною, з Максимом, лекцією, він раптом підвів голову, прислухався й сказав жваво:

— Пусти мене на хвилину. Там прийшла дівчинка.

— Яка ще там дівчинка? — здивувався Максим і пішов слідом за хлопцем до вихідних дверей.

Справді, вчорашня знайома Петрусєва саме увійшла брамою в двір та, побачивши Ганну Михайловну, що перешодила подвір'ям, подалась просто до неї.

— Чого тобі, люба дівчинко, треба? — запитала та, гадаючи, що її прислано за якоюсь справою.

Маленька жінка статечно простягла їй руку й запитала:

— Еге то у вас є сліпий хлопчик?..

— У мене, люба, еге-ж, у мене, — відповіла пані Попельська, милуючи з її ясних очей та вільности в поводженні.

— От, бачте... Моя мама пустила мене до його. Можна мені його бачити?

Але цієї хвилини Петрусь сам підбіг до неї, а на ганку стала постать Максимова.

— Це вчорашня дівчинка, мамо! Я тобі казав, — промовив хлопець, здоровкаючись. — Тільки в мене тепер навчання.

— Ну, на цей раз дядько Максим пустить тебе, — мовила Ганна Михайловна, — я його попрошаю.

Тим часом манісенька жінка, що почувала себе, видимо, зовсім як дома, подалась назустріч Максимові, що підходив до них на своїх милицях, і простягнувши йому руку, сказала тоном поблажливої похвали:

— Це добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені казав.

— Невже, пані добродійко? — спитав Максим з комічною поважністю, приймаючи в свою широку руку маленьке ручення дівчини. — Який-же я вдячний моєму годованцеві, що він зумів прихилити до мене таку прекрасну особу.

І Максим засміявся, гладючи її руку, яку держав у своїй. Тим часом, дівчина дивилась та його своїм одвертим поглядом, що зразу-ж скорив його ненавидне що-до жіноти серце.

— Дивися-но, Ганнусю, — звернувся він до сестри з чудною посмішкою, — наш Петро починає заводити свої власні знайомости. Та й згодься, Ганю... дарма що сліпий, а потрапив вибрати не зле, — чи правда?

— Що ти хочеш цим сказати, Максє? — запитала молода жінка гостро, і гарячий рум'янець залив їй усеньке обличчя.

— Жартую! — одказав брат лаконично, бачучи, що своїм жартом зачепив вразливу струну, викрив таємну думку, що заворушилася вже була в дбайливому матерньому серці.

Ганна Михайловна ще дужче счервоніла і, хутко нахилившись, з поривом палкої ніжності обняла дівчину; та прийняла несподівано-бурні пестощі все з тим самим ясним, хоча й трохи здивованим, поглядом.

VIII.

З цього дня між посесорським дімком та двором Попельських почалися як найближчі стосунки. Дівчина, що звалась Евединою, приходила що-дня до двору, а за якийсь час вона і собі почала вчитись у Максима. Спершу цей план спільного навчання не дуже припав був до серця панові Яскульському. Перше, він думав, що коли жінка вміє записати білизну та провадити книгу на хатні витрати, то цього вже й цілком досить; по-друге, з його був добрий католик і він уважав, що Максимові не годилося воювати з австріяками наперекір ясно висловленій волі „отця-папежа“. Нарешті, його твердим переконанням було, що на небі є Бог, а Вольтер та вольтеріянці киплять у смолі пекельній, і таку саме долю, на думку багатьох, уготовано й панові Максимові. Проте-ж, за ближчої знайомости він повинен був признатися, що той єретик та заводіяка дуже хорошої вдачі й великого розуму людина, і через те посесор погодивсь на компроміс.

А проте якийсь неспокій все-ж ворухився в глибині душі у старого шляхтича, і от, привівши дівчину на першу лекцію, він уважав за потрібне звернутись до неї з урочистою та бундючною промовою, адресованою, правда, більш до Максима.

— Ось що, Велю... — мовив він, узявши дочку за плече й поглядаючи на її майбутнього вчителя. — Пам'ятай завжди, що на небі є Бог, а в Римі святий його „папеж“. Це кажу

тобі я, Валентин Яскульський, і ти повинна мені вірити, бо я тобі таки-ж батько,—це *primo*.

За цим був новий значущий погляд у Максимів бік; пан Яскульський підкреслював свою латину, даючи цим знати, що й з його не стороння науці людина та що, на випадок чого, його одурити важко.

— *Secundo*, я—шляхтич славного герба, в якому вкупі з копою та гавою не дурно-ж позначено хреста на синьому полі. Яскульські, добрими будши лицарями, не раз міняли мечі на трібники і завжди тямали де-чого в справах небесних, а тому ти мусиш мені вірити. Ну, а в іншому, що торкається *orbis terrarum*, цеб-то усього земного, слухай, що тобі пан Максим Яценко скаже, та вчись мені добре.

— Не бійтесь, пане Валентине, — всміхаючись, одповів на цю промову Максим, — ми не вербуємо паненок до загону Гарибальді...

IX.

Спільна наука показалаь користою обом. Петрусь ішов, звичайно, попереду, але це не виключало де-якого поміж ними змагання. Крім того, він часто помагав їй вчити завдання, а вона знаходила іноді дуже вдатні способи, щоб пояснити хлопцеві що-небудь трудно зрозуміливе для його, сліпого. Опріче того, її товариство докидало до його роботи чогось своєрідного, надавало його розумовій праці особливого тону приємного зворушення.

Взагалі, це приятелювання було справжнім даром доброї долі. Тепер хлопець не шукав уже повної самотини; він знайшов те товаришування, якого не могла йому дати любов дорослих, і під час чуткої душевної затишности йому любо було почувати її близько себе. На шпиль або до річки вони завжди ходили вдвох. Коли він грав, вона слухала його з наївним захватом. Коли-ж він одкладав геть сопілку, вона починала переказувати йому свої по-дитячому живі вражіння од наокружної природи; звичайно, вона не вміла висловлювати їх цілком повно й добірними словами, але зате в її простеньких оповіданнях, у їхньому тоні він

схоплював характерний колорит кожного описуваного з'явища. Так, коли вона говорила, наприклад, про темряву вохкої та чорної ночі, що оповила землю, він ніби чув цю темряву в стриманих тонах її сполоханого голоса. Коли-ж, підвівши до-гори задумане лице, вона казала йому: „Ох яка хмара йде, яка хмара темна-претемна!“ — він учував одразу ніби холодний подув і чув у голосі її жахливе шарудіння од страхіття, що пересувалося десь у високих високостях по небу.

Розділ IV.

I.

Бувають природи, ніби заздалегідь призначені до тихого подвига любови, з сумом і турботами сполученої, — природи, для яких оці-от турботи про чужеє горе становлять немов-би атмосферу, органічну потребу. Природа заздалегідь наділила їх тихістю, без якої й здумати собі не можна буденного подвигу життя, вона дбайливо не додала їм особистого поривання, запитів особистого життя, підбивши ці поривання та ці запити під головну рису їхньої вдачі. Такі природи здаються часто, занадто холодними, занадто розсудливими, позбавленими чуття. Вони глухі до палких закликів грішного життя і йдуть тернистим шляхом повинности так само спокійно, як і шляхом найяскравішого особистого щастя. Вони здаються холодними, як снігові вершини, і так само, як вони, величні. Життєва гидотність стелиться коло їхніх ніг; навіть наклеп та плітки скочуються по їх білому, мов сніг той, одягу, як брудні бризки з крил у лебедя...

Маленька приятелька Петрусєва мала в собі всі риси цього типу, який рідко виробляють життя та виховання; він як талант, як геній, спадає на долю виборним натурам і виявляється рано. Мати сліпого хлопця розуміла, яке щастя послала її синові доля в цій дитячій приязні. Розумів це й старий Максим, якому здавалось, що тепер у його годованця є все, чого йому ще бракувало, що тепер душев-

ний розвиток сліпого піде тихим та рівним ходом, якого ніщо не зможе скаламутити...

Отже була це гірка помилка.

II.

За перших років життя дитини Максим гадав, що він цілком опанував душевний зріст хлопця, що цей зріст відбувається як що не під безпосереднім його впливом, то, в усякому разі, жадна нова сторона його, жадне нове придбання в цій справі не втече його догляду та контролю. Та коли настала в житті дитини доба, що буває переступною між дитинством та хлоп'яцтвом межею, Максим побачив, які безпідставні були ці гордовиті педагогічні мрії. Мало не кожен тиждень приносив з собою щось нове, часом цілком несподіване що-до сліпого, й коли Максим намагався знайти джерела якоїсь нової ідеї або нового уявлення, що набувались у дитини, то йому доводилося ставати в непорозумінні. Якась невідомою силою робила своє в глибині дитячої душі, висовуючи з цієї глибини несподівані прояви самостійного душевного зросту, і Максимові доводилось зупинятися з почуттям побожності перед таємничими процесами життя, що втручалися таким способом в його педагогічну працю. Ці поштовхування природи, її щедра даровизна, здавалось, постачали дитині такі уявлення, яких не можна було придбати особистим досвідом сліпого, і Максим угадував тут нерозривний зв'язок життєвих з'явищ, який переходить, розкришуючись в тисячі процесів, через послідовний ряд окремих істнувань.

Спершу це спостереження злякало було Максима. Бачучи, що не він сам панує над розумовим набутком дитини, що в цьому набутку виявляється щось, від його незалежне, що виломлюється з-під його впливу, він злякався був за долю свого годованця, злякався, що можуть такі настати запити, які зробиляться для сліпого тільки нерозважних мук підставою. І він намагався розшукати жили до цих, що відкілясь виринали, джерел, щоб... на-віки забити їх за для добра сліпої дитини.

Не вийшли ці несподівані проблески й з-під матеріної уваги. Раз якось уранці Петрик прибіг до неї, надзвичайно схвилюваний.

— Мамо, мамо! — закричав він. — Я бачив сон.

— Що-ж ти бачив, мій хлопчику? — запитала вона з сумовитим ваганням у голосі.

— Я бачив у сні, що... я бану тебе й Максима, й ще... що я все бану... Так гарно, так гарно, мамусю!

— Що-ж ти ще бачив, мій хлопчику?

— Я не пам'ятаю.

— А мене пам'ятаєш?

— Ні, — мовив хлопець, роздумуючи. — Я забув усе... Та все-ж таки я бачив, далєбі-ж, бачив... — додав він, трохи помовчавши, й обличчя йому зразу охмурилось. На невидющих очах блиснула сльоза...

Це траплялося ще кілька разів, і кожного разу хлопець ставав сумніший та стурбованіший.

III.

Одного разу, йдучи подвір'ям, Максим почув у вітальні, де відбувалося звичайно навчання музики, якісь чудернацькі музичні екзерциси. Вони склалися з двох нот. Спершу од швидких, послідовних, що майже зливалися, ударів по клавиші, брєніла найвища яскрава нота верхнього регистру, потім її різко заступав низький розкотистий бас. Скортіло дізнатись, що могли визначати ці дивовижні екзерциції, і от Максим пошкандибав подвір'ям і за хвилину увійшов до вітальні. В дверях він став, мов укопаний, перед несподіваною картиною.

Хлопець, якому йшов уже десятий рік, сидів біля ніг матері на низенькому стільчику. Поруч його, витягнувши шию та хияючи на всі боки довгим дзьобом, стояв молодий свійський черногуз, що Юхим подарував його паничеві. Хлопець що-ранку годував його з рук, і птах всюди виступав слідком за своїм новим приятелем-господарем. Тепер Петрусь придержував черногуза однією рукою, а другою тихо водив по його шиї й потім по тулубу з виразом най-

глибшої уваги на обличчі. А того-ж самого часу мати, з розжареним, зворушеним обличчям та смутними очима, швидко біла пальцем по клавиші, вибиваючи з струмента високу, що без упину брєніла, ноту. Разом з тим, трохи перехилившись на своєму стільці, вона з болючою уважливістю вдивлялась в обличчя дитини. Коли-ж рука хлопця, ковзаючи по ясно-білому пір'ю, доходила до того місця, де це пір'я різко переходить на чорне з краєчку крил, Ганна Михайловна зразу переносила руку на другу клавишу, низька басова нота глухо розкочувалась по світлиці.

Обоє, і мати й син, так захоплені були своїм ділом, що не постерегли, як прийшов Максим, поки він, опам'ятавшись і собі од здивування, не перебив сеанс запитанням:

— Ганнусю, що це означає?

Молода жінка, стрівши допитливий братів погляд, засоромилася, немов-би суворий учитель застукав її на гарячому вчинку.

— От бачиш, — почала вона зніжковівши, — він каже, що пізнає якусь ріжницю в окрасці черногуза, тільки не може добре втямити, в чому ця ріжниця... Далєбі, він сам перший про це заговорив, і мені здається, що це правда...

— Ну, та й що?

— Та й нічого, я тільки хотіла йому... трошки... пояснити цю ріжницю ріжницею згуків... Не сердься, Максе, але, я, далєбі, думаю, що це дуже схоже...

Ця несподівана ідея вразила Максима таким здивуванням, що він по-первах не знав був, що й сказати сестрі. Він примусив її ще раз зробити спроби і, придивившись до напруженого виразу на обличчі в сліпого, похитав головою.

— Послухайся мене, Ганю, — мовив він, зоставшись на самоті з сестрою. — Не треба розбуркувати в хлопцеві питаннів, на які ти ніколи, ніколи не спроможешся дати цілу відповідь.

— Та-ж це він сам заговорив перший, далєбі... — перебила Ганна Михайловна.

— Це однаковісенько. Хлопцеві застається тільки при звичайтись до своєї сліпоти, а нам треба піклуватись про те,

щоб він забув за світло. Я дбаю, щоб ніякі околишні виклики не наводили його на безплідні питання, і коли-б пощастило ці виклики одкинути, то хлопець не був-би свідомий нестачі в своїх чуттях, як і ми, що маємо всі п'ять органів, не сумуємо за тим, що в нас нема шостого.

— Ми сумуємо, — тихо заперчила молода жінка.

— Ганю!

— Ми сумуємо, — відповіла вона вперто... — Ми часто сумуємо за неможливим..

А втім, сестра пішла за братовими доказами, та на цей раз він помилився: дбаючи, щоб одкинути околишні виклики, Максим забував про ті могутні спонуки, що заложила в дитячу душу сама природа.

IV.

„Очі, — сказав хтось, — дзеркало душі“. Може, правдивіше було-б порівняти їх до вікон, що ними впливаються в душу вражіння ясного, блискучого барвистого світу. Хто може сказати, яка частка нашого душевного укладу залежить від вчування світла?

Дюдина — одне тільки кільце в безкрайньому ланцюгу існування, що тягнеться через неї з глибини минулого до безконечного прийдешнього. І от в одному такому кільці, в сліпому хлопцеві, доля нещаслива цієї вікна затулила: життя мусить усеньке минутись серед темряви. Та чи це означає, що в його душі на-віки порвались ті струни, що душа ними озивається на світляні вражіння? Ні, і через це темне існування повинна була протягтися й передатися дальшим поколінням внутрішня вразливість на світло. Його душа була цільна людська душа, зо всіма її кебетами, а як усяка кебета в самій собі носить потяг до задоволення, то і в темній душі у хлопця жило невсипуще до світла змагання.

Незайманими лежали десь у таємничій глибині одержані в спадщину сили, що дрімали в невиразному існуванні „можливостів“ і з першим ясним промінем ладні були йому встати назустріч. Та вікна застаються затулені, долю

хлопця вирішено: йому ніколи цього не бачити прбміня, його життя всенъке минеться серед темряви!..

І ця темрява була повна примар.

Як-би життя дитини минало було серед злиднів та горя, — це, може, одвернуло-б його думку до околишніх причин страждання. Але близькі люде усунули від його все, що могло-б жалю йому завдавати. Йому дано повний спокій та мир, і от сама оця тиша, що панувала в його душі, сприяла тому, що внутрішня незадоволеність вчувалась виразніше. Серед тиші та птьми, що його повивали, вставала не-виразна невсипуща свідомість якоїсь потреби, що шукала собі задоволення, набірався потяг оформити сили, що дрімали в душевній глибині, не знаходючи виходу.

Звідси — якісь невиразні передчуття та поривання, на зразок отого потягу до льоту, що його зазнавало кожне в дитинстві і що виявляється в цьому вікові своїми чудовими снами.

Звідси, нарешті, впливали інстинктовне дитячої думки напруження, що відбивалось на виду бблизним питанням. Ці спадкові, але не займані в особистому житті „можливости“ світляних уявлень повставали, мов мана яка, в дитячій голівці, безформенні, невиразні й темні, болючі та невиразні намагання викликаючи.

Природа вставала несвідомим протестом проти індивідуального „випадку“ в оборону порушеного загального закону.

V.

Отже, хоч-би як дбав був Максим, щоб усунути всі виклики з околу, він ніколи не міг знищити отого внутрішнього тиску незадоволеної потреби. Найбільше, що він міг своєю обачливістю досягти, це — не будити її заздеалгоди, не збільшувати мук сліпого. В иншому-ж тяжка доля дитини повинна була своїм іти шляхом, з усіма її суворими наслідками.

І вона чорною хмарою насувалася. Притаманна жвавість з літами у хлопця все більш та більш зникала, мов та хвиля на спаді, а тим часом сумний настрій, що невиразно, але без упину бренив у його душі, зростав, одбиваю-

чись на його темпераменті. Сміх, що можна було в дитинстві чути в кожному надто яскравим вражінням, тепер усе рідше лунав та й рідше. Усе, що сміялося, було веселе, печаттю юмору позначене, було мало йому приступне; та зате всього невиразного, неясно-смутного та туманно-меланхолійного, що вчувається в південній природі та одбивається в народній пісні, він хапавсь надзвичайно повно. Сльози мружіли йому кожного разу на очах, коли він слухав, як „у полі могила з вітром говорила“, і він сам любив ходити на поле, щоб той гомін слухати. У йому все більше, де-далі, вироблявся нахил до самотини, і, коли гулящим часом, він виходив сам один на своє самотнє прогуляння, свої люде звичайно вже не ходили в той бік, щоб його самотности не заважати. Сівши десь на могилі серед степу або на горбку над річкою або, нарешті, на добре відомому шпилі, він слухав тільки, як шелестить листя, як трава шепочеться або невиразно зітхає вітер в степу. Усе це особливим способом гармоніювало з глибінню його душевного настрою. Скільки він міг розуміти природу, тут він розумів її цілком і до останку. Тут вона його не трівожила ніякими ясними та нерозв'язними питаннями; тут цей вітер вливався просто в душу йому, а трава, здавалось, шепотіла йому тихого жалю слова; і коли юнакова душа, наладнавшись у тон з наокожну тихою гармонією, розм'якшувалась від огрійливих пестощів природи, він почував, як щось устає йому в грудях, прибуваючи та по всенькій його істоті розливаючись. Він припадав тоді до вільготної прохолодної трави й нишком плакав, але в сльозах цих не було нічого гіркого. Іноді-ж він брав сопілку й забував про все на світі, підбіраючи задумливі мелодії до свого настрою та в лад з тихою гармонією степу.

Зрозуміло, що всякий людський згук, що несподівано вдиравсь до цього настрою, вражав його болючим, різким дисонансом. Водитися під такі хвилини можна тільки з дуже близькою, приязною душею, а у хлопця був тільки один такий приятель його віку, а саме — білява дівчина з посесорської садиби...

І ця приязнь зміцнялася все більше і була з обох боків однакова. Як що Евеліна додавала до їхніх обопільних стосунків свого спокою, своєї тихої радості, одкривала сліпому нові відтінки наокружного життя, то й він, із свого боку, давав їй... своє горе. Здавалося, перша знайомість із ним завдала чутливому серцю маленької жінки кривавої рани: висмикніть із рани кинжала, що завдав удару, і вона зійде кров'ю. Вперше спізнавшись на горбочку в степу з сліпим хлопцем, маленька жінка почула гостре страждання спочуття, і тепер його присутність робилась для неї все потрібнішою. В розлуці з ним рана ніби ятрилась знов, біль одживав, і вона линула до свого маленького приятеля, щоб неустанним піклуванням своє власне заспокоїти страждання.

VI.

Одного разу, темного весняного вечора, обидві сем'ї сиділи на майданчику перед домом, милуючи з зоряного неба, що синіло глибокою блакиттю та жевріло вогнями. Сліпий, як звичайно, сидів поруч своєї подруги біля матері.

На хвилину всі були замовкли. Коло дворища було зовсім тихо; тільки листя іноді, чутко стрепенувшись, шепотіли щось нерозбірне й зараз-же нишкли.

Саме тоді блискучий метеор, зірвавшись звідкілясь з глибині темної блакиті, промчав ясною смугою по небу, лишивши по собі фосфоричний слід, що погас повагом та непомітно. Усі зняли очі. Мати, що сиділа поруч Петрика, почувла, як він стрепенувся й кинувся.

— Що це таке... було? — обернувся він до неї схвильованим обличчям.

— Це зірка впала, моя дитино.

— Еге-ж, зірка, — додав він задумливо. — Я так і знав.

— Звідки-ж ти міг знати, мій хлопчику? — перепитала мати з сумним сумнівом у голосі.

— Ні, це він правду каже, — пристала до розмови Евеліна. — Він багато знає... „так“...

Сама вже ця чутливість, що все більшала, показувала, що хлопець помітно зближається до критичного віку між

хлоп'яцтвом та юнацтвом. Та поки що його зріст відбувався досить спокійно. Здавалось навіть, ніби він звик до своєї долі, і чудно-врівноважений смуток без просвітку, але без гострих пориваннів, що зробився звичайним тлом його життя, тепер трохи був зм'як. Та це був тільки період тимчасової тиші. Ці перепочинки природа дає немов-би навмисне; за них молодий організм устоюється та росте на силах до нової бурі. За часу такої тиші непомірено набіраються та досягають нові запити. Штовхне щось — усенький спокій душевний схитнеться аж до глибу, мов те море під ударом наглого шквала.

Розділ V.

I.

Так збігло ще кілька літ.

Нічого не одмінилось у тихому дворищі. Як перше, шуміли буки в саду, тільки листя на їх ніби потемніло, стало ще густіше; як перше, білили привітні стіни, тільки вони трішечки покривилися та осіли; як перше, хмурились солом'яні стріхи, і навіть Юхимова сопілка вигравала тих самих годин у стайні; тільки вже й сам Юхим тепер, зоставшись нежонатим стаєнним у дворищі, волів слухати, як грає сліпий панич на сопілці чи на фортеп'яні, — однаково.

Максим посивів ще дужче. У Попельських більш дітей не було, і тому сліпий первісток, як був, так і зостався осередком, коло якого збиралося всеньке життя в дворищі. За-для його дворище замкнулось у своєму тісному колі, своїм власним тихим життям задовольняючись, а до його притикалось не менш тихе життя посесорської „хатки“. Отже, Петро, що вже дійшов літ, виріс мов квітка в теплиці, від різких сторонніх впливів далекого життя одмежована.

Він, як і перше, стояв в осередку величезного темного світу. Над ним, навколо його, скрізь розстелилась тем-

рява без кінця й краю: чутка делікатна організація тяглась, мов туго натягнута струна, на зустріч усякому вражінню, ладна й собі затремити на відповідь згуками. У настрою сліпого помітно виявлялося це чутке доживання: йому здавалося, що от-от ця темрява простягне до його свої невидимі руки й торкне в йому щось таке, що так млосно дрімає в душі й чекає прокиду.

Але знайома добра та нудна темрява дворища шуміла тільки лагідним шепотінням старого саду, навіваючи невіразну думку, що тільки вколисувала та заспокоювала. Про далекий світ отой знав сліпий тільки з пісень, із історії, з книг. Під задумливий шепіт саду, серед тихих буднів дворища, він дізнався тільки з оповіданнів про бурі та заколоти далекого життя. І все це уявлялось йому крізь якийсь чарівний серпанок, мов пісня, мов сага, мов казка.

Здавалося, так було й добре. Мати бачила, що обставлена немов стіною душа її сина дрімає в якомусь завороженому півсні, штучному, але спокійному. І вона не хотіла порушувати цієї рівноваги, боялася навіть її зрушити.

Евелина, що виросла й розгорнулася якось зовсім непомітно, дивилась на цю заворожену тишу своїми ясними очима, в яких можна було часами постерегти щось ніби недомисл, запитання про майбутнє, але ніколи не було й тіні нетерплячости. Попельський-батько довів маєток до зразкового порядку, але що-до питаннів про майбутнє його сина цій добрячій людині, звичайно, було байдужісенько. Він звик, що все робиться само собою. Один тільки Максим, через свою вдачу, на-силу зносив цю тишу, та й то як щось тимчасове, що до його планів увіходить з примусу. Він уважав за неминуче, щоб дати юнаковій душі встоятись, зміцніти, щоб вона спромоглася зустріти різкий дотик життя.

Тим часом, там, за смугою цього зачарованого кола, життя кипіло, хвилювалось, клекотіло. І от, нарешті, настав час коли старий навчитель зважився розтяти це коло, прочинити двері в теплиці, щоб до неї могла влетіти знадвору свіжа цівка повітря.

II.

На перший раз він закликав до себе давнього товариша, що жив верстов за сімдесят од дворища Попельських. Максим іноді бував у його й передніше, але тепер він знав, що в Ставрученка гостює приїзжа молодь, і написав листа до його, запрохуючи всенький гурт. Запросини ці прийнято з радою душею. Старі були давньою звязані приязню, а молоді пам'ятали таки гучне колись ім'я Максима Яценка, з яким звязувались певні традиції. Один із Ставрученкових синів був студентом київського університету на модньому тоді філологічному факультеті. Другий вчився музики в петербурзьській консерваторії. З ними прибув ще молоденький кадет, син одного з ближніх панів.

Ставрученко був міцний ще дід, сивий, з довгими козацькими вусами та в широких козацьких шароварах. Він носив кисет з тютюном та люльку біля пояса, розмовляв не инакше, як по-українському, і поруч своїх двох синів, одягнутих у білі свитки та мережані українські сорочки, дуже нагадував гоголевого Бульбу з синами. Та в йому й позначки не було романтизму, що відзначав гоголевого героя. Навпаки, з його був чудовий практик-пан, що цілісенький вік як найкраще мирився з кріпацтвом, а тепер, коли цю „неволю“ скасовано, потрапив добре принатуритися й до нових обставин. Він знав народ, як знали його пани-дідичі, цеб-то він знав кожного мужика з свого села, і в кожного мужика знав кожну корову та мало не кожен зайвий карбованець у мужицькій калитці.

Зате, як що він і не бився з своїми синами навкулачки, як Бульба, то все-ж проміж їх завжди бували дуже люті сутички, що могли зірватись усякого часу й на кожнісенькому місці. Скрізь, дома і в гостях, з найменшого приводу між старим та молоддю зривались нескінченні суперечки. Починалось, звичайно, з того, що старий, жартома, дровичся з „ідеальних паничів“; ті гарячилися, старий теж розпалювався, і тоді здіймався страшенний гвалт, а в йому обом сторонам таки добре доставалося.

То був одгомін звісної ростічі межі „батьками та дітьми“; тільки тут це з'явище виявлялося вдалеко м'якшій формі. Молодь, змалку віддана до школи, бачила село тільки під час коротких вакацій, і через те вона так конкретно народу не знала, як батьки-дідиці. Коли знялась у громадянстві хвиля „народолюбства“, що захопила юнаків у вищих класах гімназій, вони обернулися до пізнання рідного народу, але почали це з книжок. Другий ступінь привів їх до безпосереднього дізнання прб'явів „народнього духу“ в його творчости. „Ходіння в народ“ паничів у білих свитках та мережаних сорочках було тоді дуже поширене на правобічній Україні. На пізнання економічних обставин великої уваги не звертано. Молодь записувала слова та музику народніх дум та пісень, заглиблялась у перекази, перевіряла історичні факти на їхньому одсвічуванні в народній пам'яті, взагалі дивилась на мужика крізь поетичну призму національного романтизму. Може, й старі були не від того, та все-ж вони ніколи не могли дійти з молоддю до якогось порозуміння.

— От, послухай-но ти його, — казав Ставрuchenко Максимові, лукаво підштовхуючи його ліктем, коли студент промовляв з почервонілим обличчям та блискучими очима. — От, собачий син, говорить—мов пише!... Подумаєш, і справді голова! А розкажи лиш нам, чоловіче вчений, як тебе мій Ничипір у шори вбрав, га?

Старий поводив усами й реготався, розказуючи з чисто українським юмором відповідну оказію. Юнаки червоніли, але й собі одплачувались тим самим. „Хоч вони й не знають Ничипора та Хведька з такого й такого села, зате-ж вони спізнають увесь народ в його спільних прб'явах; вони дивляться з вищого погляду, що тільки й дає спромогу на висновки й широкі взагальнення. Вони одним поглядом охоплюють перспективи далекі, тим часом як старі та задубілі в рутині практики за деревами не бачуть усього лісу“.

Старому не робило це прикрости, коли він слухав премудрих річей од синів.

— Таки видко, що не дурно в школі вчилися, — казав він, самовдоволено поглядаючи на слухачів. — А все-ж, я вам скажу, мій Хведько обох вас і проведе й виведе, мов телят на налігачі, ось що!... Ну, а я сам його, шельму, до свого кисета покладаю та в кишеню сховаю. От і виходить, що ви передо мною все одно, як цуценята перед старим псом.

III.

Саме одна з таких суперечок допіру тільки затихла. Старші пішли до покоїв, і крізь відчинені вікна чути було часом, як Ставрченко переможно розповідав усякі комічні, епізоди, і слухачі весело реготалися.

Молодь зосталася в саду. Студент, підгорнувши під себе свитку та заломивши смушеву шапку, розлігся на траві з трохи тенденційною нецеремонністю. Його старший брат сидів на призьбі з Евелиною. Кадет у заціпненому на всі Тудзики мундирі містився поруч їх, а трохи осторонь, спершись на лутку, сидів, похиливши голову, сліпий; він обмірковував допіру затихлі суперечки, що до глибу зворушили його.

— Що ви думаєте про все, що тут говорилось, панно Евелино? — звернувся до своєї сусідки молодий Ставрченко. — Ви-ж, здається, ані словечка не промовили.

— Усе це дуже добре, тоб-то те, що ви казали батькові. Тільки-ж...

— Тільки-ж... що?

Дівчина відповіла не зразу. Вона поклала собі на коліна свої шитки, розгладила їх руками та, трохи нахиливши голову, почала розглядати задумливо. Важко було розібрати, чи думала вона про те, що їй треба взяти на вишивання канву трохи рідшу, чи свою відповідь обмірковувала.

Тим часом парубочтво нетерпляче дожидало цієї відповіді. Студент підвівсь на лікті й повернув до дівчини обличчя, розживлене цікавістю. Сусіда її вп'явся в неї спокійним, допитливим поглядом. Сліпий перемінив свою вільну позу, випростався й потім витяг голову, одвернувшись лицем од інших розмовників.

— Тільки-ж, — мовила вона стиха, усе розглажуючи рукою своє вишивання, — кожна людина, панове, свій має шлях у житті.

— Господи! — різко скрикнув студент, — яка розважливість! Та вам, моя панночко, скільки літ, навсправжки?

— Сімнадцять, — одказала Евелина щиро, та зараз-же додала з наївно-переможним зацікавленням: — а ви міркували, що далеко більше, правда?

Хлопці засміялися.

— Як-би в мене спитали, що я думаю про ваші літа, — мовив її сусіда, — я дуже вагався-б між тринадцятьма й двадцятьма-трьома. Правда, ви иноді видаєте зовсім на дитину, а говорите часом, як досвідчена бабуса.

— В серйозних справах, Гаврило Петровичу, треба й говорити серйозно, — вирекла маленька жінка докторальним тоном, знов беручись до роботи.

Усі на хвилину були замовкли. Голка Евелинина знову рівненько забігала по вишиванню, а юнаки озирали з цікавістю мініатюрну постать розсудливої особи.

IV.

Евелина, звичайно, дуже виросла та розвинулась од першої зустрічі з Петром, але студентова увага що-до її вигляду була таки правдива. З першого погляду на це невеличке, сухорляве створіння здавалося, що то ще дівчинка, але в її нехапливих, розмірених рухах виявлялася часто солідність жінки. Таке саме вражіння робило й її обличчя. Такі обличчя бувають, здається, тільки в слов'янок. Правильні вродливі риси закреслені плавними, холодними лініями; блакитні очі дивляться рівно, спокійно; рум'янець рідко вибивається на цих блідих лицах, але це не та звичайна блідість, що кожної хвилини ладна буває спалахнути полум'ям пекучої жаги, — це скоріш холодна білина снігу. Пряме ясне волосся Евелинине ледве відтінялося на мармурових висках і спадало важкою косою, що мов-би відтягала назад її голову, як вона йшла.

Сліпий теж виріс та змужнів. Усякому, хто глянув-би на його тієї хвилини, коли він сидів оддала від описаної

групи, блідий, схвильований та вродливий, зразу-б кинулося в вічі це незвичайне обличчя, на якому так різко одбивався кожен рух душевний. Чорне волосся гарною хвилею спадало над опуклим чолом, по якому пройшли завчасні зморшки. На лицях хутко спалахував густий рум'янець і так само хутко розливалася матова блідість. Нижня губа, крапельку відтягнута кутками вниз, часом якось напружено тіпалась, брови чутке нашорощувались та ворушились, а великі гарні очі, що дивилися рівним та неперушним поглядом, надавали обличчю юнака якогось не зовсім звичайного похмурого відтінку.

— Отже, — насмішкувато заговорив студент трохи згодом, панна Евеліна вважає, що все, про що ми розмовляли, не про жіночий розум писано, що жіноча доля — вузька сфера дитячої світлиці та пекарні.

У паничевому голосі чути було самовдоволення (тоді ці словечка були зовсім новенькі) й зачіпна іронія; на кілька секунд усі були вмовкли, і на обличчі у дівчини проступив легкий рум'янець.

— Ви занадто хапаєтеся з своїми висновками, — мовила вона. — Я розумію все, про що тут говорилося, — значить, жіночому розумові це приступне. Я говорила тільки про себе особисто.

Вона замовкла й схилилася над шитвом з такою уважністю до роботи, що в панича не вистачило сміливости провадити допит далі.

— Дивно, — пробубонів він. — Можна подумати, що ви розпланували вже своє життя до самісенької могили.

— Що-ж тут дивного, Гаврило Петровичу? — тихо відповіла дівчина. — Я гадаю, навіть Ілля Іванович (ім'я кадета) визначив уже собі путь, а він-же молодший за мене.

— Це правда, — мовив кадет, задоволений з цієї зачіпки. Я недавнечко читав біографію N N. Він теж мав для себе ясний план: двадцяти літ одружився, а тридцяти й п'яти командував відділом.

Студент в'їдливо засміявся, дівчина трохи счервоніла.

— Ну, от бачите, — мовила вона за хвилину з якоюсь холодною колючістю в голосі, — кожен має свій шлях.

Ніхто більш не сперечався. Серед молодого товариства запанувала поважна тиша, під якою почувується так виразно, недомислений ляк: усі невиразно почутили, що розмова перейшла на делікатний особистий ґрунт, що під простими словами забрехала десь чутко натягнута струна...

І серед цієї мовчанки чути було тільки шемрання поволі темнілого та немов-би з чогось невдоволеного старого саду.

V.

Усі ці розмови, оці суперечки, ця хвиля кипучих молодих запитів, надій, дождання та думок, — усе це ринуло на сліпого несподівано та бурхливо. Спершу він дослухався до них з виразом захвату й зачудовання, та незабаром не міг не постерегти, що ця жива хвиля повз його котиться, що їй за його байдуже. До його не зверталися з запитаннями, в його не питалися думок, і хутко виявилось, що він стоїть осторонь, у якійсь сумній самотині, тим сумніший, що бучніше було тепер життя в дворіщі.

Та він не кидав прислухатися до всього, що для його було таке нове, і його щільно зсунуті брови, обличчя зблідле виявляли напружену уважливість. Але ця уважливість похмура була, під нею ховалась важка та гірка праця думки.

Мати дивилася на сина з сумом в очах. Очі Евеліни виявляли спочуття й турботу. Один Максим мов-би не додавав, як діє гомінке товариство на сліпого, й привітно закликав гостей навідуватись частіше, обіцяючи юнакам на другий раз рясно постачити етнографічного матеріалу.

Гости обіцяли вернутись та й поїхали собі. Прощаючись, молоді хлопці щиро стискали Петрові руки. Він поривчисто відповідав на ці стискання й довго дослухався, як гуркотили шляхом колеса їхньої брички. Потім він шпарко повернувся й пішов у сад.

По від'їзді гостей у дворіщі все принишкло, але тиша ця здалася сліпому якоюсь особливою, незвичайною та чудною. В ній почувалося ніби признання, що тут сталося щось надто важне. У принишклих алеях, що тільки шепотінням буків та бузку тепер озивалися, сліпому вчувавсь одгомін

недавніх розмов. Він чув так само у відчинене вікно, як мати й Евеліна про віщось сперечалися з Максимом у вітальні. В голосі матері він постеріг благання та муку, голос Евеліни бренив обуренням, а Максим, здавалося, палко, але твердо відбивав напади жіноцтва. Коли Петро наближався, розмови ці миттю затихали.

Максим свідомо, безбощадною рукою пробив перший пролом у стіні, що обступала досі світ сліпого. Гомінка невпокійлива перша хвиля вже ринула в той пролом, і душевна рівновага юнака здригнулась од цього першого удару.

Тепер йому здавалося вже тісно в його зачарованім колі. Його пригнітала спокійна тиша дворища, млявий шепіт та шерех старого саду, одноманітність молодого душевного сну. Темрява заговорила до його своїми новими звабливими голосами, захиталась новими невизначними образами, одступаючи перед тоскною метушнею привабливого опоживлення.

Вона кликала його, вабила, будила запити, що були дримали в душі, і вже перші оці заклики одбилися на обличчі в його блідість, а в душі — тупою, хоча й невизначеною ще мукою.

Від жінок не вкрилися ці тривожні позначки... Ми, видючі, бачимо одсвічування душевних рухів на чужих обличчях і через те привчаємось таїтися з своїми власними. Сліпі що-до цього цілком беззахистні й через те на зблідлому обличчі Петровому можна було читати, як в інтимному щоденнику, зоставленому розгорнутим у вітальні.. На йому написана була болюча тривога. Жінки бачили, що Максим теж постерегає все це, але це відповідає якимсь планам старого. Обидві вони вважали це за жорстокість, і мати своїми руками бажала-б захистити сина. „Теплиця? — то щоб, коли її дитині досі було не згірше в теплиці? Хай буде так і далі, до віку... Спокійно, тихо, безтурботно“... Евеліна не виявляла, видимо, усього, що було в неї на душі, але з якогось часу вона инша зробилась з Максимом і почала перечити де-яким, іноді зовсім незначним його пропозиціям з небувалою різкістю.

Старий поглядав на неї з-під лоба допитливими очима, що стрівались часом з гнівним, блискучим поглядом молодії дівчини. Максим похитував головою, бубонів щось та оповивав себе особливо густими клубками диму, а це давало ознаку напруженої роботи думки; та він твердо обстоював за своє й іноді, ні до кого не звертаючись, пускав зневажливими сентенціями про нерозумну любов жіночу та короткий бабський розум, що, як то відомо, далеко коротший буває од волосся; через те жінка не може бачити далі за хвиливу муку та хвиливу втіху. Він мріяв для Петра не про спокій, а про можливу повність життя. Кажуть, усякий навчитель намагається зробити з свого годованця свою подобищу. Максим мріяв про те, що пережив сам і чого так рано позбувся: про кипучі кризи та про боротьбу. В якій формі, — він не тямив і сам, але вперто силкувався поширити для Петра коло живих вражіннів з околу, приступних для сліпого, ризкуючи навіть збуренням та душевними переворотами. Він почував, що обидві жінки зовсім іншого прагнуть...

— Квочка! — кидав він іноді сестрі, сердито стукаючи по горниці своїми милицями... Та він сердився рідко; здебільшого-ж на сестрині докази відповідав він лагідно та з поблажливим жалем, тим більше, що вона кожного разу поступалася в суперечці, коли зоставалась сам-на-сам з братом; а втім, це не заважало їй незабаром знов поновляти розмову. Та коли при цьому була Евеліна, справа робилась серйозніша; тоді старий волів був одмовчуватись. Здавалося, поміж ним та молодю дівчиною починалась якась боротьба й обоє вони ще тільки мацали супротивника, свої карти пильно приховуючи.

VI.

Коли через два тижні молоді хлопці знов повернулися вкупі з батьком, Евеліна зустріла їх з холодною стриманістю. Але їй важко було встояти проти привабливого молодого опоживлення. Цілі дні молодь тинялася по селу, полювала, записувала в полі пісні од жниць та женців, а ввечері увесь гурт збірався на призьбі, в садку.

В один з таких вечорів Евеліна й не стямилась, як розмова знов перейшла на дразливі теми. Як це сталося, хто перший почав, — ні вона та й ніхто не міг-би сказати. Це вийшло так само непомітно, як непомітно погасла зірниця й по саду розлізлися вечорові тіні, як непомітно завів соловейко в кущах своєї вечірньої пісні.

Студент говорив із запалом, з тією особливою юнацькою пожадливістю, що кидається назустріч невідомій будучині нерозважно та сліпо. Була в цій вірі в будучину з її чудесами якась надто чарівна сила, сливе непереможна сила звички...

Молода дівчина спалахнула, зрозумівши, що ця зачіпка, може й несвідомо, важила тепер просто на неї.

Вона слухала, низько нахилившись над роботою. Очі їй заискрились, лице зашарилося, серце колотилось... Потім блиск в очах погас, губи стиснулись, а серце заколотилося ще дужче, й на зблідлому виду проступив вираз ляку.

Вона злякалася того, що перед її очима ніби розсунулась була темна стіна, і в цей прбсвіток блиснули далекі перспективи широкого, кипучого та діяльного світу.

Еге, він вабить її вже здавна. Вона цього не розуміла попереду, але в холодку старого саду, на самотній лавці, вона часто цілими годинами просиживала, віддаючись небувалим мріям. Уява ставила їй перед очі яскраві далекі картини, і в них не було місця сліпому...

Тепер цей світ наблизився до неї, він не тільки вабить її, він простягає на неї якийсь право.

Вона кинула бистрим поглядом у бік, де був Петро, і щось шпигнуло їй у серце. Він сидів непорушний, задумливий; усенька його постать здавалась обважнілою й зосталася в її пам'яті похмурою плямою. „Він розуміє... все“, — майнула їй думка, прудка, мов та блискавка, і дівчина почувала якийсь холод. Кров одлила до серця, і вона сама вчула, що вид її одразу зблід. Їй здалося на мить, що вона вже там, у тому світі далекому, а він сидить отут сам з похиленою головою, або ні... Він там, на горбочку, над річкою, оцей сліпий хлопець, що над ним вона плакала того вечора...

І їй стало страшно. Їй здалося, що хтось лагодиться висмикнути ножа з її давнішньої рани.

Вона згадала довгі погляди Максимові. То ось що означали ці мовчазні погляди! Він краще за неї саму знав її настрій, він угадав, що в серці її ще може точитися боротьба та вибір, що вона себе ще не певна... Та ні, — він помиляється! Вона знає свій перший ступінь, а там вона побачить, що можна буде взяти од життя ще..

Вона звела дух трудно та важко, мов-би передихаючи після тяжкої праці, й озирнулася навкруги. Вона не могла б сказати, чи довго тяглась мовчанка, чи давно замовк студент, чи говорив він ще щось... Вона глянула туди, де хвилину тому сидів Петро...

Його не було на тому місці.

VII.

Тоді, спокійно склавши роботу, вона теж підвелася.

— Вибачте, панове, — мовила вона, звертаючись до гостей. — Я вас на часину покину самих.

І вона пішла вподовж темної алеї.

Цей вечір був тривоги повен не для самої Евеліни. На закруті алеї, де стояла лавка, дівчина почула схвильовані голоси. Максим розмовляв із сестрою.

— Еге, про неї я думав на той випадок не менш, як про його, — казав старий суворо. — Подумай, адже вона ще дитина, що не знає життя! Я не хочу вірити, щоб ти хотіла скористуватись із незнання дитини.

У голосі Ганни Михайловни, коли вона відповіла, чути було сльози.

— А що-ж, Максе, коли... коли вона... Що-ж буде тоді з моїм хлопцем?

— Будь, що буде! — твердо та похмуро одказав старий вояк. — Тоді побачимо; у всякому разі, на йому не повинна тяжіти свідомість, що він занапастив чуже життя... Та й на нашій совісти так само... Подумай про це, Ганю, — додав він лагідніше.

Старий узяв руку сестри й ніжно поцілував її. Ганна Михайловна схилила голову.

— Бідний мій хлопчик, бідний... Краще-б йому ніколи не стріватися було з нею...

Дівчина швидче вгадала ці слова, ніж почувла: так тихо виривався цей стогін із уст матері.

Полумінь залив вид Евеліні. Вона мимоволі стала була на завороті алеї... Тепер, як-що вона вийде, вони обоє побачуть, що вона підслухала їхні думки таємні.

Але за мить вона гордо підвела голову. Вона не хотіла підслухувати і, в усякому разі, не хвальшивий сором може її спинити на її шляху. До того-ж, цей старий бере на себе занадто багато. Вона сама потрапить дати лад своєму життю.

Вона вийшла з-за завороту стежки й пройшла повз обох розмовників, спокійно й з високо піднятою головою. Максим мимоволі похопився прийняти свою милицю, щоб дати їй дорогу, а Ганна Михайловна подивилась на неї з якимсь пригніченим виразом кохання, мало не обожування й страху.

Мати ніби почувала, що ця горда білява дівчина, що допіру оце пройшла з таким гнівно-зачіпним виглядом, пронесла з собою долю чи недолю на всеньке життя її дитині.

VIII.

У дальньому кутку саду стояв пустокою старий млин. Колеса давно вже не крутилися, вали поросли мохом і крізь старі лотоки просмоктувалась вода кількома тонкими цівками, що не змовкаючи дзвеніли. То було люблене місце сліпого. Тут він просиджував цілими годинами на бильцях греблі, дослухаючись до гомону проточної води, й умів чудово удавати на фортепіяні цей гомін. Але тепер йому було не до того... Тепер він швидко ходив стежкою з налитим ущерть гіркого почуття серцем, з перекривленим од внутрішнього болю обличчям.

Почувши легку ходу дівчини, він став; Евеліна покляла йому на плече руку й запитала серйозно:

— Скажи мені, Петре, що тобі таке? Чого ти такий сумний?

Хутко повернувшись, він знов почав ходити стежкою. Дівчина пішла поруч його.

Вона зрозуміла його різкий рух та його мовчання й на хвилину похилила була голову. Від двору доносились пісня:

З-за крутої гори
Вилітали орли,
Вилітали, гуркотали,
Роскоші шукали...

Прим'якшений здалеку молодий, дужий голос співав про кохання, про щастя, простір, і ці згуки линули серед вночішньої тиші, млявий шепіт саду перемагаючи...

Там були щасливі люде, що говорили про яскраве та повне життя; вона ще кілька хвилин тому була з ними, п'яна від мрій про це життя, в якому для *його* не було місця. Вона була навіть не постерегла, коли він знявся з місця, а хто зна, якими довгими здались йому були ці хвилини самотнього горя.

Ці думки майнули в голові у молодої дівчини, поки вона ходила поруч Петра по алеї. Ніколи ще так важко не було забалакати до його, його настроїв опанувати. Проте вона почувала, що її присутність помалу вм'якшала його чорні думки.

Справді, його хода стала повільніша, обличчя спокійніше. Він чув коло себе її ступу, і помалу гострий біль душевний німів, іншому даючи місце почуттю. Цього почуття він не міг збагнути, але він його знав і без боротьби скоривсь його добродійному впливові.

— Що тобі? — запитала вона його ще раз.

— Та... нічого, — одказав він гірко. — Мені тільки здається, що я зовсім зайвий на світі.

Пісня коло дому на час була змовкла і через хвилину донеслась друга. Вона долітала ледве чутно; тепер студент співав старої думи, наслідуючи тихий спів бандуристів. Іноді голос, здавалося, зовсім затихав був, уяву опановувала невиразна мрія, і потім тиха мелодія знов пробивалася крізь шерех листя...

Петро мимохіть спинився, дослухаючись.

— Знаєш, — заговорив він з сумом, — мені здається іноді, що старі люде мають рацію, коли говорять, що на світі, де

далі, то стає гірше. За старих часів було навіть сліпим краще. Замість фортепіано, я вивчився-б тоді грати на бандурі й ходив-би собі по містах та селах... До мене збиралися-б юрби народу, і я-б співав їм про дії їхніх батьків, про подвиги та славу. Тоді й я був-би чимось у житті. А тепер? Навіть цей кадетик з таким різким голосом, і той, — ти-ж чула? — каже: оженитися й командувати відділом. З його сміялися, а я... а для мене навіть і цього немає.

Блакитні очі дівчини широко розкрилися з ляку і в них блиснула сльоза.

— Це ти наслухавсь промов молодого Ставрученка, — говорила вона, зніяковівши та намагаючись надати голосові тон безтурботного жарту.

— Еге, — задумливо одказав Петро й додав: — у його дуже гарний голос. Вродливий він?

— Еге, він хороший, — задумливо ствердила була Евеліна, але раптом, якимось гнівно схаменувшись, додала різко: — Ні, він мені зовсім не подобається! Він занадто самовпевнений і голос у його негарний та різкий.

Петро вислухав дивуючись цей гнівний вибух. Дівчина тупнула ногою й казала далі:

— І все це дурниці! Це все, я знаю, Максим підстроює. О, як-же я ненавижу тепер цього Максима!

— Що це ти, Велю? — запитав здивовано сліпий. — Що підстроює?

— Ненавижу, ненавижу Максима! — уперто проказувала дівчина. — Він з своїми обрахунками винищив у собі всякі серця ознаки... Не говори, не говори мені про них... І звідки вони взяли собі право чужою долею порядкувати?

Вона враз поривчасто зупинилась, стиснула свої тонкі руки, аж на них пальці хруснули, й якимось по-дитячому заплакала.

Сліпий узяв її за руки з дивуванням та спочуттям. Цей вибух його спокійної й завжди витриманої подруги був такий несподіваний та незміркований! Він дослухавсь разом і до її плачу, й до того чудного відгомону, що ним озивався цей плач у його власнім серці. Йому згадалися давні літа.

Він сидів на горбку з таким самим сумом, а вона плакала над ним так само, як і тепер...

Та враз вона випручала руку, і сліпий знов здивувався: дівчина сміялась.

— Та яка-ж із мене дурепал! І чого це я плачу?

Вона втерла очі й потім заговорила зворушеним та добрим голосом:

— Ні, будьмо справедливі: обидва вони хороші!.. І те, що він допіру казав, гарне. Але-ж це не для всіх.

— Для всіх, хто може, — мовив сліпий.

— Які дурниці! — одказала вона ясно, хоч у голосі її разом з усміхом бреніли ще недавні сльози. — Адже й Максим воював, доки міг, а тепер живе, як може. Ну, й ми...

— Не кажи: *ми*. Ти — зовсім инша річ...

— Ні, не инша.

— Чому?

— Тому, що... Ну, та тому, що ти-ж зо мною оженишся, і, значить, наше життя буде однакове.

Петро аж став з подиву.

— Я?... З тобою?... Значить, ти за мене... заміж?

— А то-ж, а то-ж... ну, певне, — одказала вона, хапаючись та хвилюючись. — Який-же ти дурненький! Невже-ж тобі ніколи не спадало це на думку? Це-ж так просто! З ким-же тобі й одружитися, як не зо мною?

— А так, — згодився він з якимсь чудним егоїзмом, та зараз-же схаменувся.

— Слухай-но, Велю, — заговорив він, узявши її за руку. — Там от допіру розказували: по великих містах дівчата вчать-ся всього, перед тобою теж міг-би постлатись широкий шлях... А я...

— Що-ж ти?

— А я... сліпий! — доказав він зовсім нелогично.

І знову йому згадалися дитячі літа, тихий плюскіт річки, перше спіткання з Евелиною та її сльози гіркі за словом „сліпий“... Інстинктом почув він, що тепер знов завдає їй такої самої рани, й зупинився. Кілька секунд стояла тиша, тільки вода тихо та лагідно бренила в лотоках. Евелини

зовсім не було чути, немов-би вона зникла. По її виду, справді, перебігла мишка, але дівчина опанувала себе, і коли вона заговорила, голос її брнів безжурно та жартовливо:

— То що-ж, що сліпий? — мовила вона, — та-ж коли дівчина покохає сліпого, то й виходити треба за сліпого... Це завжди так буває, що-ж маємо чинити?

— Покохає... — вдумливо проказав за нею він, і брови йому зсунулись: він дослухався до нових для його звуків знайомого слова. — Покохає? — перепитав він з хвилюванням, що все зростало...

— Ато-ж! Ти і я, ми-ж обое кохаємо одно одного... Який ти дурненький! Ну, подумай сам: чи міг-би ти зостатись тут сам, без мене?...

Обличчя йому зразу зблідло, і невидючі очі зупинились великі та непорушні.

Було тихо: тільки вода все про щось гомоніла, дзюркотячи та брєючи. Часом здавалося, що той гомін слабне та й ось-ось змовкне; але зараз-же він знов потужнів і знов дзвенів без краю та впину. Густа черемха шепотіла темним листям; пісня коло дому замовкла, зате над ставком соловейко заводив свої.

— Я-б умер, — мовив він глухо.

Її губи затремтіли, як у той день їхнього першого спіткання, і вона вимовила на-силу, кволим, дитячим голосом:

— І я теж... Без тебе, сама... в далеких світах...

Він стиснув її маленьку руку в своїй. Йому здавалося чудним, що її тихе стискання на відповідь таке несхоже на колишні: кволий рух її маленьких пальців одбивався тепер у глибині його серця. Взагалі, крім колишньої Евеліни, подруги його дитячих літ, тепер він почував у ній ще якусь иншу, нову дівчину. Сам він здався собі потужним та дужим, а вона уявилася плачущою та безсилою. Тоді, підлягаючи глибокій ніжності, він пригорнув її однією рукою, а другою почав гладити її шовкове волосся.

І йому здавалося, що всеньке горе замовкло в глибині серця й що в його немає жадних поривів та бажаннів, а є тільки оця хвилина, що зараз.

Соловейко, що був якийсь час пробував свій голос, зашебетав і розсипався по мовчазному саду шаленою треллю. Дівчина стрепенулася й соромливо одвела Петрову руку.

Він не змагався і, пустивши її, зітхнув на повні груди. Він чув, як вона поправляє своє волосся. Серце йому билось дуже, але рівно та приємно; він почував, як гаряча кров розносить по всьому тілу якусь нову сконцентровану силу. Коли за хвилину вона сказала йому звичайним тоном: „Ну, тепер вернімось до гостей“, він дивуючись дослухався до цього любого голосу: в йому брєніли зовсім таки нові ноти.

IX.

Гости й господарі зібралися в маленькій вітальні; не було тільки Петра та Евелини. Максим розмовляв з своїм давнім товаришем, молоді хлопці сиділи мовчки біля неодчинюваних вікон; у невеликому гуртку панував той особливий тихий настрій, у глибині якого вчувається якась, що не для всіх ясна, але яку всі відчують, драма. Відсутність Евелини та Петра була якось особливо помітна. Максим серед розмови кидає короткі погляди на двері, немов чогось дожидаючи. Ганна Михайловна з сумним та неначе-б винуватим обличчям видимо намагалась бути уважливою та приязною господинею, і тільки один пан Попельський, значно округлілий і, як завжди, в доброму гуморі, дрїмав собі на своєму стільці, дожидаючись вечері.

Коли на терасі, що вела з саду до вітальні, почувалась хода, всі очі звернулись туди. У темному чотирикутнику широких дверей стала постать Евелини, а за нею тихо йшов сходами сліпий.

Молода дівчина почувала на собі ці уважливі, пильні погляди, але це її не збентежило. Вона пройшла горницю своєю звичайною рівною ходою, і тільки на одну мить, зустрівши короткий з-під брів Максимів погляд, вона ледве посміхнулась, і її очі блиснули зачіпно та посмішкувато. Пані Попельська вдивлялася в свого сина.

Юнак, здавалося, йшов за дівчиною, не тямлючи гаразд, куди вона веде його. Коли в дверях стало його бліде обличчя й тонка постать, він враз спинився був на порозі

цієї освітленої горниці. Але потім він переступив поріг і хутко, хоча з тим самим півневважливим, півзкупченим виглядом, підійшов до фортеціяно.

Хоча музика була звичайним елементом у житті тихого дворища, але разом з тим це був елемент інтимний, сказати-б, чисто хатній. У ті дні, коли дворище сповнялось гомону та співів приїзжої молоді, Петро ні разу не підходив до фортепіяно, і на йому грав тільки старший син Ставрученка, музика з професії. Це втримування робило сліпого ще непомітнішим серед опоживленого гурту, і мати з сердешним боєм стежила за темною синоювою постаттю, що губилася серед загального виблиску та опоживлення. Тепер, уперше ще Петро сміливо й якомсь ніби навіть не зовсім свідомо підходив до свого звичайного місця... Здавалося, він забув про те, що тут є чужі люде. А втім, коли вони увійшли, у вітальні було так тихо, що сліпий міг думати, що хата порожня...

Одкривши віко, він злегка торкнув клавиші й перебіг по них кількома швидкими, легкими акордами. Здавалося, він про віщось запитував чи то струмента, чи власного настрою.

Потім, випроставши на клавишах руки, він тяжко був замисливсь, і тиша в маленькій вітальні стала ще глибша.

Ніч зазирала в чорні шпари вікон; подекуди з саду заглядали цікаво зелені купи листя, осяяного світлом з лампи. Гості, підготовані невиразним гомоном піяніно, що саме допіру тільки вмовкло, почасти охоплені повівом дивного натхнення, що мріло над блідим обличчям у сліпого, сиділи в німотному дожданні.

А Петро все мовчав, звівши вгору сліпі свої очі, та все буцім-то дослухався до чогось. У душі його зринали, мов розбурхані хвилі, найрізчоманітніші вчування. Приплив невідомого життя підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човна, що довго та мирно стояв на піску... На обличчі видко було здивування, запит, та ще якесь особливе зворушення переходило по йому прудкими тінями. Сліпі очі глибокими здавались і темними.

Одну хвилину можна було подумати, що він не знаходить у своїй душі того, до чого дослухається з такою по-

жадливою увагою. Але потім, хоча все з тим самим здивованим виглядом та ніби не дїждавшись чогось, він здригнувся, торкнув клавиші й, підхоплений новою хвилиєю почуття, що огорнуло його, увесь поринув у плавні, дзвінки та співучі акорди...

X.

Користуватися з нот сліпому взагалі важко. Вони витисаються, як і літери, рельєфом, а тони позначено особливими зазначками й поставлено в один ряд, як у книзі рядки. Щоб позначити тони, злучені в акорд, між ними ставляться знаки поклику. Зрозуміло, що сліпому доводиться виучувати їх на пам'ять, до того на кожную руку нарізно. Отже, це дуже складна та важка робота; та Петрові й тут ставала в пригоді любов до поодиноких складових частин цієї роботи. Завчивши на пам'ять по кілька на кожную руку акордів, він сідав за фортепіано, і, коли з поєднання цих опуклих гієрогліфів враз несподівано для його самого складалися гармонійні співзвуччя, це такої втіхи йому завдавало й стільки живого зацікавлення, що суха робота набіралась принади й аж захоплювала.

Проте-ж поміж витиснутою на папері п'есою та її виконанням одбувалося в цьому разі занадто багато переступних процесів. Поки знак перетворювався у мелодію, він мусів перейти через руки, залягти в пам'яті й потім зробити одворотну путь до кінців пучок, що грають. До того-ж дуже розвинена музична уява сліпого втручалася в складну працю виучування й накладала на чужу п'есу помітну особисту позначку. Форми, в які намоглося видитись музичне чуття Петрове, були саме ті, в яких до його вперше злетіла була мелодія, в які виливалася потім гра його матері. То були форми народньої музики, що бреніли завжди в його душі і що їми промовляла до цієї душі рідна природа.

І от тепер, коли він грав якусь італійську п'есу з тремтячим серцем та повною вщерть душею, в його грі з перших-же акордів виявилось щось до такої міри своєрідне, що на обличчях у сторонніх слухачів настало здивування.

Та кілька хвилин по тому зачарування охопило всіх неподільно, і тільки старший з Ставрученкових синів, музика з професії, довго ще дослухався до гри, силкуючись угадати знайому п'єсу й аналізуючи своєрідну манеру піяніста.

Струни дзвеніли та гурчали, сповнюючи вітальною й розлягаючись по знишклому саду... Очі у молодих блищали з оживлення та цікавості. Ставрученко батько сидів, схиливши голову, й мовчки слухав, але потім почав захоплюватись, де далі, все більше, поштовхував Максима ліктем та шепотів:

— Ну, цей грає, так грає. Що? Не правду я кажу?

Разом з тим, як згуки росли, старий суперечник почав щось згадувати, либонь свою молодість, бо очі йому заискрились, обличчя почервоніло, увесь він випростався і, підвівши руку, хотів був навіть ударити кулаком по столу, але здержавсь і спустив кулака без жадного згуку. Озирнувши своїх хлопців бистрим поглядом, він погладив вуса та, нахилившись до Максима, прошепотів:

— Хочуть старих до архива... Брешуть!... у свій час і ми з тобою, братіку, теж... Та й тепер ще... Правду я кажу, чи ні?

Максим, таки байдужий собі до музики, цього разу почував щось нове в грі свого годованця та, оповивши себе хмарами диму, слухав, хитав головою й перебігав очима з Петра на Евеліну. Ще раз якийсь порив безпосередньої сили життєвої вривавсь до його системи зовсім не так, як він собі міркував був... Ганна Михайловна теж скидала на дівчину запитливим поглядом, питаючи себе: що це — щастя чи горе бренть у грі її сина... Евеліна сиділа в затінку з абажура, і тільки очі її, великі та стемнілі, визначалися в сутінку. Вона одна розуміла ці згуки по своєму: їй вчувалися в них дзюрчання води в старих лотоках та шепіт чоремхи в стемній алеї.

XI.

Мотив давно вже інший став. Покинувши італійську п'єсу, Петро здався на свою уяву. Тут було все, що товпилось в його пам'яті, коли він, за хвилину до того, мовчки та схиливши голову, прислухався до вражіннів з пережитого

минулого. Тут були голоси природи, шум вітру, шепотіння лісу, плюскіт річки й невиразний гомін, що замовкав у невідомій далечині. Усе це спліталось та дзвеніло на тлі того особливого глибокого, що розширює серце, вчування, яке викликає в душі таємничий природи гомін і якому так важко знайти справжнє наймення... Смуток?... Та чого-ж він любий такий?... Радість... Але на що-ж вона така глибоко, така без краю сумна?

Часом згуки дужчали, виростали, потужніли. Обличчя в музики робилось дивно суворе. Він неначе-б і сам дивувався з нової й для його сили цих несподіваних мелодій та чекав ще чогось... Здавалося, от-от кількома ударами все це зіллється в ладний потік потужної та прекрасної гармонії, і за таких хвилин слухачі завмірали в дожданні. Але, не встигнувши знятися вгору, мелодія враз спадала з якоюсь жалібною скаргою, немов хвиля, що розсипається в шумовиння та бризки, і ще довго бреніли, завміраючи, ноти гіркого недомислу та запитання.

Сліпий замовкав на мить і знов у вітальні стояла тиша, яку порушувало саме шепотіння листя в саду. Зачарування, що опанувало слухачів та переносило їх далеко за ці скромні стіни, розпадалося, і маленька горниця зсувалася навколо них, і ніч заглядала до них у темні вікна, поки, набравшись сили, музика вдаряв знов по клавишах.

І знову згуки потужніли й шукали чогось, здійсмаючись, повні, вище, дужче... У невиразний передзвін та гомін акордів впліталися мелодії народньої пісні, що бреніла то коханням і сумом, то минулих мук і слави згадкою, то молодю відвагою гульні та надії. Це сліпий пробував вилити своє почуття в готові й добре знані форми.

Але й пісня змовкала, тремтячи в тиші маленької вітальні тією-ж жалісною нотою нерозв'язаного питання.

XII.

Коли останні ноти здригнулись од невиразного невдоволення та скарги, Ганна Михайловна, зазирнувши в синове обличчя, побачила на йому вираз, що здався їй знайомим;

У її пам'яті встав соняшний день давньої весни, коли її дитина лежала на березі річки, пригнічена занадто яскравими вражіннями від п'янючої весняної природи.

Але цей вираз постерегла сама вона. У вітальні знявся гучний гомін. Ставрученко батько щось голосно вигукував до Максима, юнацтво, ще схвильоване та зворушене, стискало руки музиці, пророкуючи йому широку славу артиста.

— Еге, це правда! — ствердив старший брат. Вам пощастило навдивовижу засвоїти самий дух народньої мелодії. Ви зжилися з нею й опанували її, як ніхто. Але скажіть, будь ласка, яку то п'єсу грали ви напочатку?

Петро назвав італійську п'єсу.

— Я так і гадав, — одповів молодий парубок. — Мені вона трохи по знаку... У вас навдивовижу своєрідня маніра... Багато хто грає краще за вас, але так, як ви, її не виконував ще ніхто. Це... ніби переклад з італійської музичної мови на українську. Вам треба серйозної школи, і тоді...

Сліпий слухав уважно. Вперше ще він зробивсь осередком жвавих розмов, і в його душі проростала гордовита своєї сили свідомість. Невже ці згуки, що дали йому стільки невдоволености та муки, як ще ніколи на віку, можуть на інших таке робити вражіння? Отже, він може теж щось зробити в житті. Він сидів на своєму стільці, з рукою, ще видростаною на клавіатурі, і під гомін розмов несподівано почув на цій руці чийсь гарячий дотик. То Евеліна підійшла до його та, непомітно стискаючи йому пальці, прошепотіла з радісним зворушенням:

— Ти чув? У тебе теж буде своя праця. Коли-б ти бачив, коли-б ти знав, що ти можеш зробити з усіма нами...

Сліпий кинувся й випроставсь.

Ніхто не постеріг цієї короткої сцени, окрім матері. Обличчя в неї спалахнуло, немов-би то їй дано перший молодого кохання поцілунок.

Сліпий усе ще сидів на тім самім місці. Він боровся з вражіннями нового щастя, що ринули на його, а може вчував теж і бурі наближення, яка вставала вже безформенною та важкою хмарою звідкілясь з глибини мозку.

Розділ VI.

I.

Другого дня Петро прокинувся рано. У горниці було тихо, в домі теж не починалася ще денна метушня. У вікно, що залишалося відчинене й на ніч, вливався з саду холодок раннього ранку. Дарма, що сліпий, Петро проте добре почував природу. Він знав, що ще рано, що його вікно відчинене — шерех віття чути було виразно та близько, нічим не відсунений і не покритий. Сьогодні Петро почував усе це надто ясно: він знав навіть, що до горниці заглядає сонце, і що коли він простягне руку в вікно, то з кущів роса посиплеться. Окрім того, він почував ще, що всьому його істоту налита вщерть якимсь новим, невипробуваним ще вчуванням.

Кілька хвилин він лежав на постелі, дослухаючись до тихого щебетання якоїсь пташки в саду та до чудного почуття, що наростало у його в серці.

„Що це було зо мною? — подумав він, і ту-ж мить у пам'яті його пролунали слова, що вона промовила вчора, смерком, біля старого млина. — „Невже ти ніколи про це не думав... Який ти дурненький!“...

Еге, він ніколи не думав про це. Коли вона була близько його, він мав од того втіху, але до вчорашнього дня він не був цього свідомий, як ми не відчуваємо повітря, що їм дихаємо. Ці прості слова впали вчора йому в душу, як падає з високости камінь на гладеньку, мов дзеркало, півверхню води: ще за хвилину вона була рівна та спокійно відбивала світ сонця й синє небо... один удар — і вона сколихнулася аж до самого дна.

Тепер він прокинувся з оновленою душею, і вона, його давня подруга, стала перед їм у новому світлі. Згадуючи все, що сталося учора, до найменших дрібниць, він прислухався дивуючись до тону її „нового“ голосу, що його відновила в пам'яті уява. „Покохала“... „Який ти дурненький“...

Він хутенько зірвався, одягся й зарошеними стежками саду побіг до старого млина. Вода дзюрчала, як учора, і так

само шепотілися куці черемхи, тільки вчора було темно, а тепер стояв ясний соняшний ранок. І ніколи ще він не „почував“ світла так ясно. Здавалося, разом із запашною вохкістю, з одчуженням ранішнього холодку його пронизало це всміхнуте веселого дня проміння, що лоскотало йому нерви.

У всьому дворіщі стало якось ясніше та веселіше. Ганна Михайловна ніби аж сама помолодшала, Максим частіш жартував, хоча все-ж іноді з хмар диму, немов гуркотіння тучі, що проходить десь стороною, розтиналось його гримання. Він говорив про те, що багато хто, здається, вважають життя за щось ніби от поганенький роман, який кінчається шлюбом, та що є на світі багато такого, про віщо де-яким людям не завадило-б поміркувати. Пан Попельський, що зробився дуже інтересним круглим чоловіком, з рівно та гарно посивілим волоссям і рум'яним видом, завжди за таких випадків погожувався з Максимом, певно, беручи ці слова на свою рахубу, і зараз-же зникав десь по господарству,—а воно у його провадилося чудово. Молодь посміхалася та складала якісь плани. Петро мав серйозно докінчати свою музичну освіту.

Раз в-осени, коли жнива одійшли й над полями, поблискуючи золотими нитками на сонці, повільно та мляво носилося „бабине літо“, Попельські усим родом поїхали до Ставрuchenків. Маєток Ставрчукова був верстов за 70 од Попельських, але місцевість тут дуже була одмітна: останні відноги Карпат, видні ще на Волині та на Побужжі, зникали, й місцевість поверталася на степову Україну. На цих степах рівних, перерізаних подекуди ярами, стояли, тонучи серед садів та левад, села, і де-не-де по обрію, давно роз'орані та жовтими стернями охоплені, високі красувались могили.

Такі подорожі далекі були взагалі незвичайною для сем'ї річчю. За межами знайомого села та найближчих полів, які він дізнав до крихітки, Петро бентеживсь, дужче почував свою сліпоту й робився дразливим та неспокійним. Отже цим разом він охоче прийняв запрошення. Після пам'ятного вечора, коли він усвідомив одразу своє почуття й силу таланта, що прокидався в йому, він якось сміливіше

почав ставитись до темної та непевної далечі, якою огор-
тав його околишній світ. Вона починала вабити його, усе
ширшаючи в його уяві.

Кілька день збігло дуже швидко. Петро почував себе
далеко вільніше в молодому гурті. Він з пожадливою ува-
гою слухав доброї гри старшого Ставроченка та оповідан-
нів про консерваторію, про концерти по столицях. Його об-
личчя спалахувало кожного разу, коли молодий господар
починав був з захватом вихвалювати його власне, необроб-
лене, але дуже музичне почуття. Тепер він уже не витирав
собою далекі кутки, а, як рівний, хоча й трохи стримано,
прилучався до загальних розмов. Недавня, ще холодна здер-
жливність та ніби настороженість Евелініна теж зникла.
Вона поводитися весело та просто, захоплюючи всіх не-
бувалими досі вибухами несподіваної та буйної весе-
лости.

Верстов з десять од маєтку стояв старий N-ський ма-
настирь, дуже в тій стороні відомий. Колись він багато за-
важив був у місцевій історії, не раз облягали його, мов са-
рана, зағони татарські, що поверх мурів посилали хмари
своїх стріл; часом мережані відділи поляків завзято лізли
на мури або, навпаки, козаки притьмом кидалися на при-
ступ, щоб одбити фортецю у королівських жовнірів, що
були її опанували... Тепер старі вежі пообсипались, замість
мурів подекуди простягся простісенький частокіл, що боро-
нив тільки монастирських городів од нападу промітної му-
жицької худоби, а в глибині широких ровів росло собі
просо.

Раз, ясного дня лагідної та пізньої осені, господарі
й гості вибралися до цього монастиря. Максим та жіноцтво
їхали в широкій старосвітській колясі, що гойдалася, мов ве-
ликий човен, на своїх високих ресорах. Паничі, та й Петро
серед їх, їхали в сідлах.

Сліпий їздив добре й вільно, звикнувши дослухатись
до тупотіння інших коней та до шурхання коліс екипажу,
що їхав попереду. Дивлячись на його вільну, сміливу поставу,
важко було б догадатись, що цей верховець не бачить дороги

Й тільки звук так сміливо здаватись на інстинкт коня. Ганна Михайловна спершу боязко була озиралась, боючись чужого коня та незнаних доріг, Максим позирав скося з гордовитістю ментора та з кепкуванням чоловіка над бабськими страхами.

— А знаєте... — мовив, під'їздячи до коляси, студент. Я оце допіру згадав про цікаву могилу, якої історію ми дізналися, копаючись у монастирському архіві. Як що хочете, ми звернемо туди. Це недалечко, край села.

— Чого-ж це вам спадає в нашому гурті таке сумне на згадку? — весело засміялася Евелина.

— На це питання одкажу потім! Повертай до Колодні, до Остапової левади; тут біля перелазу станеш, — гукнув він погоничеві та, повернувши коня, почвалав до своїх товаришів, що були відстали.

За хвилину, коли берлин, шурхаючи колесами в м'якому поросі та похитуючись, їхав вузькою стежкою, паничі промчали повз його й позлазили з коней спереду, поприв'язувавши їх до тину. Двоє з них пішли назустріч, щоб допомогти дамам, а Петро стояв, спершись на кульбаку та, як звичайно, схиливши голову, прислухався, намагаючись якось вияснити своє становище в незнайомому місці.

Для його оцей ясний осінній день був темною ніччю, тільки опоживленою буйними згуками дня. Він чув на дорозі близьке шурхання карети й веселі жарти молоді, що її зустрічала. Біля його коні, брязкаючи сталевими приладдями од гнuzдечок, тяглись головами за тин, до високого бур'яну на горбді... Десь, недалеко, мабуть над грядками, чути було тиху пісню, що повільно та задумливо віяла за легким вітром. Шелестіло листя в саду, десь клекотав чорногуз, чути було тріпання крил та крик півня, що мов-би несподівано щось ізгадав був, легкий рип журавля над колодязем, — у всьому цьому виявлялось, що навкруги робочий день на селі.

І, справді, вони стали біля тину крайнього саду... З дальших згуків найдужче було розмірне гудіння монастирського дзвону, високе та тонке. Чи то з гуку цього дзвона, чи з того, як віяв вітер, чи з якихсь, може, й йому са-

мому недовідомих ознак, Петро почував, що десь у той бік, за монастирем, місцевість раптом спадає, може, над берегом річки, за якою далеко розляглася рівна низина з невиразними, на-силу схоплюваними тихого життя згуками. Згуки ці долітали до його невиразно та уривками, даючи йому слухове вчування далечі, в якій маячить щось затуманене, неясне, як для нас маячать зариси далечини у вечірньому тумані...

Вітер маяв пасмом волосся, що вибилося з-під бриля у його, і тягся повз його вуха, мов протягливий бренькіт солової арфи. Якись невиразні згадки блукали в його пам'яті; хвилини з давнього дитинства, що уява вихоплювала їх із забуття минулого, оживали повівами, дотиками та згуками... Йому здавалось, що цей вітер, з дальнім змішаний дзвоном та з уривками пісні, каже йому якусь сумну стару казку про минуле цієї землі або про його власне минуле, або про його прийдешнє, непевне та темне.

Через хвилину над'їхала коляса, усі вийшли та, переступивши через перелаз у тину, пішли на леваду. Тут у кутку, заросла травою та бур'яном, лежала широка кам'яна плита, що трохи не зовсім уросла в землю. Зелене листя будяка з вогнево-рожевими голівками квіток, широкий лопух, високий кукіль на тонких стеблах витикалися з трави й тихо гойдалися на вітрі, і Петро чув їх невиразне шепотіння над зарослою могилою.

— Ми недавнечко тільки прознали про цей надгробок,—сказав молодий Ставрuchenко,—а тим часом, знаєте, хто лежить під ним? — Славний колись лицарь, старий ватажок Гнат Карий...

— Так ось де ти упокоївся, старий харцизяко! — мовив Максим задумливо. — Як-же він тутечки опинився, у Колонді?

— Року 17... козаки з татарами облягли були цей монастир, захоплений польським військом... Ви знаєте, татари були завжди небезпечними спільниками... Певне, обложеним якомсь пощастило підкупити мірзу, і вночі татари кинулись на козаків, одного часу з поляками. Тут, біля Ко-

лодні, сталася поночі люта січа. Здається, татар побито й монастиря таки здобуто, але козаки втратили в уночішньому бою свого отамана.

— В цій історії, — казав далі панич задумливо, — є ще друга особа, хоч ми надаремно шукали тут другої плити. З старого запису, що ми знайшли в монастирі, видно, що поруч Карого поховано ще молодого бандуриста... сліпого, що бував з отаманом у походах...

— Сліпий? у походах? — злякано мовила Ганна Михайловна, бо зараз же їй був уявився її хлопець у страшній вночішній січі.

— Еге, сліпий. Видко, то був славний на Запоріжжю співець... так, принаймні, говорить про його запис, що переказує своєрідною польсько-українсько-церковною мовою всенюку оцю історію. Стривайте, я, здається, пам'ятаю її од слова до слова: „А з ним славний поета козацький, Юрко, нігди не оставлявший Карого і од щирого серця оним любимий. Которого убивши сила поганьська і того Юрка посікла нечесно, обичаем своєї поганьської віри, не маючи зваги на каліцтво і великий талант до складу пісенного і до гри струнної, од якої даже і волці на степу розмягчитися могли-б, но поганці не пошанували в нічнім нападі. І ту положені рядом півець і рицер, коїм по чеснім кінці незаводная і вічная слава во віки аміні“...

— Плита таки широченька, — мовив хтось. — Може, вони лежать тут обоє...

— Еге, справді, але написи роз'їв мох... Гляньте-но, ось зверху булава й бунчук. А далі все аж зелене від лишайв.

— Стривайте, — мовив Петро, що слухав оповідання, увесь огорнутий хвилюванням.

Він ступив до плити, нагнувся над нею, і його тонкі пальці вп'ялися в зелений шар лишайв зверху плити. Крізь його він вимацував тверді виступи на камені.

Так він сидів з хвилину, звівши до-гори лице та зсунувши брови. Потім він почав читати:

... „Игнатій прозванієм Карий... року божого... пострілен із сайдака стрілою татарською“...

— Це й ми могли ще розібрати, — мовив студент. Пальці сліпого, нервово напружені та зігнуті в сугубах, спустились усе нижче.

— „Которого убивши“...

— „Сила поганьська“... — жваво підхопив студент, — ці слова стояли в опису Юркової смерті... отже, виходить, правда: і він тут теж, під одною плитою...

— Еге, — „сила поганьська“, — прочитав Петро, — далі все зникло... стривайте, от іще: „порубан шаблями татарськими“... здається, ще якесь слово... та ні, більш нічого не зосталось.

Справді, далі всяка пам'ять про бандуриста губилася в широкій виразці півторастилітньої плити...

Кілька секунд було тихо-тихо і тільки шелестіння листу розносилося навкруги. Мовчанку зрушено протяжливим поборним зітханням. То Остап, хазяїн левади та правом давности власник останнього житла старого отамана, надійшов був до панів, і дивом великим дивуючись, поглядав, як юнак з непорушними очима, знятими до-гори, розбірав навпомацки слова, заховані від видющих сотнями років дощами та негодами.

— Сила господня, — мовив він, дивлячись на Петра з поборністю. — Сила божа одкриває сліпенькому, чого видющі не бачуть очима.

— Розумієте тепер, панночко, чому згадавсь мені цей Юрко-бандурист, — запитав студент, коли стара коляса знов помалу рушила курною дорогою до монастиря. — Ми з братом дивувались, як то міг сліпий товаришувати Карому з його летючими загонами. Хай і так, що під той час він був уже не кошовий, а простий собі ватажок. Відомо, проте, що він завжди отаманував над загonom козаків-охочекомдників, а не у простих гайдамаків. Звичайно бандуристи були старці, що ходили з села до села з торбою та піснею... Тільки сьогодні, коли я глянув на вашого Петра, в уяві моїй якось враз повстала постать сліпого Юрка з бандурою, замість рушниць, за спиною та верхи на коні...

— І, може, він і в боях ще брав участь... У походах, то вже конче, і в небезпеках так само... — казав далі молодий панич задумливо. — Які бували часи на нашій Україні!

— Яке це страхіття, — зітхнула Ганна Михайловна.

— Як це було гарно, — одказав на те юнак...

— Тепер нічого такого не буває, — різко мовив Петро, що над'їхав і собі до екіпажа. Підвівши брови та насторожившись на тупіт сусідніх коней, він всилував свого коня йти поруч коляси... Лице йому було блідше, як звичайно, виявляючи глибоке внутрішнє зворушення... — Тепер усе це вже почезло, — сказав він ще раз.

— Що мало зчезнути — зчезло, — мовив Максим якимось холодно... — Вони жили по своєму, ви шукаєте свого...

— Вам добре говорити, — відповів студент, — ви взяли своє у життя...

— Ну, то й життя взяло в мене моє, — всміхнувся старий гарибальдієць, на свої глянувши милиці.

Потім, помовчавши, він додав:

— Зітхав і я колись за Січчю, за її бурхливою поезією та волею... Був навіть у Садика в Туреччині *).

— Та й що-ж? — запитали молоді хлопці жваво.

— Вигоївся, як побачив ваше „вільне козацтво“ на службі в турецького деспотизму... Історичний маскарад та дури-світство!.. Я зрозумів, що історія викинула вже всеньке це дрантя геть на смітник, і що головне не в цих гарних формах, а в цілях... От тоді я й подався до Італії. Не знаючи навіть мови цих людей, я ладен був умерти за їхні змагання.

Максим говорив серйозно та з якоюсь щирою поважністю. В завзятих суперечках, що відбувались у батька Ставрченка з синами, він звичайно не брав участі й тільки посміхався добросердо на апеляції до його молоді, що вважа-

*) Чайковський, українець-романтик, відомий під найменням Сади-кабаші, мріяв організувати козацтво, як самостійну політичну силу, в Туреччині...

ла його за свого спільника. Тепер, сам захоплений одгуками цієї зворушливої драми, що так несподівано ожила для всіх біля старого, мохом порослого каменя, він почував, крім того, що цей епізод з минулого дивним способом торкнувся, в особі Петра, близької їм усім теперішности.

Цього разу юнаки не сперечалися, — може, під впливом живого вчування, пережитого кілька хвилин тому на Остаповій леваді, — надгробок так яскраво промовляв про смерть минулого, — а, може, під впливом імпонуючої широти старого ветерана...

— Що-ж нам застається? — запитав студент, трохи помовчавши.

— Та-ж таки боротьба одвічна.

— Де? В яких формах?

— Шукайте, — одрубав Максим.

Раз облишивши свій звичний, трохи глузливий тон, Максим, очевидячки, ладен був говорити серйозно. А на серйозну розмову на цю тему тепер вже не було часу... коляса під'їхала до монастирської брами, і студент, нахилившись, придержав за повіддя коня під Петром, на виду в якого, як у розгорнутій книзі, видко було глибоке зворушення.

III.

У монастирі звичайно оглядали стародавню церкву й лазили на дзвіницю, звідки було далеко навкруги видко. За ясної погоди силкувались побачити білі цяточки губернського міста та завороти Дніпра на обрію.

Сонце вже сідало, коли маленький гурт підійшов до замкнених дверей дзвіниці, лишивши Максима на ганку однієї з чернечих келій. Молодий, тонкий послучник у рясі та гостроверхому шлику, стояв під склепінням, держучись однією рукою за замок од замкнених дверей... Недалеко, ніби налякана зграя пташача, стояла купка дітей; було видко, що між молодим послучником та цим табунцем жвавих хлоп'ят відбувалася недавнечко якась сутичка. З його трохи ніби войовничої пози та з того, як він державсь за замок, можна

було думати, що діти хотіли були прөскочити на дзвіницю слідом за панами, а послушник відгонив їх. Обличчя в його було сердите та бліде, тільки на лицах плямився рум'янець.

Очі в молодого послушника були якось по-чудному непорушні... Ганна Михайловна перша постерегла вираз цього обличчя та очей і нервово вхопила за руку Євєлину.

— Сліпий, — прошепотіла дівчина, трохи ніби злякавшись.

— Тихше, — одказала мати, — та ще... Ти помічаєш?

— Єге...

Важко було не постерегти в послушниковому обличчі дивної схожості з Петром. Та сама нервова блідість, ті самі чисті, але непорушні чоловічки в очах, те саме неспокійне рушання бровами, що нашорошувались за всяким новим звуком та бігали над очима, немов усики у наляканої комахи... Його риси були грубіші, всенька постать вайлуватіша, — але тим виразніш проступала схожість. Коли він глухо був закашлявся, схопившись руками запалих грудей, Ганна Михайловна дивилась на його широко розплющеними очима, немов перед нею зненацька стала мара...

Переставши кашляти, він одімкнув двері й, ставши на порозі, запитав трохи надтріснутим голосом:

— Хлопців нема? Киш, клятї! — метнувся він у їхній бік усим тілом і потім, пропускаючи вперед паничів, промовив голосом, у якому чути було якусь улєсливість та жадність:

— Дзвонаревї пожертвуєте хоч скільки там?.. Йдїть бережно, — темно...

Гурт увесь почав зводитись сходами. Ганна Михайловна, що попереду була вагалася, бачучи, що сходити незручно й круто, тепер якось покірливо пішла за іншими.

Сліпий дзвонарь замкнув двері... Світ зник, і тільки через якийсь час Ганна Михайловна, що несміливо стояла внизу, поки молодь, штовхаючись, сходила заворотами сходов, — могла постерегти тьмяний промінь неясного світу, що

лявся з якогось косого прбсвіту в товстих мурах. Проти цього проміння ледве світилося кілька запорошених, неправильної форми каменів.

— Дядьку, дядечку, пустіть, — розлягалися з-за дверей тонкі дитячі голоси. — Пустіть, дядечку, хороший!

Дзвонарь сердито кинувсь до дверей і люто заторхтів кулаками по залізній обшивці.

— Гетьте, гетьте, проклятущі... Бодай-би вас грім побив, — кричав він, хриплючи та якомсь аж захлинаючись од злості...

— Сліпий чорт, — одповіло враз кілька дзвінких голосів, і за дверима розлягся прудкий тупіт десятка босих ніг...

Дзвонарь прислухався й зітхнув.

— Погибелі на вас немає... на проклятущих... бодай-би вас усіх хробака взяла... Ох, господи! Господи ти боже мій! Вскую мя оставив еси... — промовив він одразу зовсім инакшим голосом, у якому чути було розпач людини, що вся зболіла й тяжко змучилась.

— Хто це?.. Чого zostався? — різко запитав він, нахопившись на Ганну Михайловну, що застигла була коло перших східців.

— Ідіть, ідіть. Нічого, — додав він лагідніше. — Постривайте, держіться за мене... Пожертвування од вас дзвонареві буде? — допитувавсь він тим самим прикро влєсливим тоном.

Ганна Михайловна добула з гаманця й по-ночі дала йому кредитку. Сліпий шпарко вихопив її з простягнутої до його руки й, під тьмяним промінням, до якого вони вже встигли дійти вгору, вона бачила, як він приклав папірець до щоки й почав водити по йому пучкою. Чудно осяяне та бліде обличчя, таке схоже на обличчя її сина, перекривилось враз виразом наївної та пожадливої втіхи.

— От за це спасибі, от спасибі. Настояща тобі... Я думав був — ви на сміх... поглузувати з сліпенького... Інші, буває, глузують...

Усеньке лице у бідолашньої жінки було мокре від сліз. Вона швидко втерла їх і пішла вгору, де, немов падання

води за стіною, чути було лунку ходу та змішану мову всього гурту, що її випередив.

На одному з заворотів молодь спинилась. Вже зайшли таки височенько, і в вузьке віконце, разом з свіжішим повітрям, пробивалася й ясніша, хоча й розпорoшена ще цівка світу. Під нею, на стіні, досить на цьому місці гладенькій, роїлись якісь написи. То були здебільшого наймення одвідувачів.

Веселими перекидаючись словами, молоді хлопці вишуквали прізвища своїх знайомих.

— А от і сентенція, — мовив студент і прочитав трохи напружуючись: „Мнозі суть починаючі, кончаючі-же вмалі“... — Певне, мова мовиться про те, як сюди вилазити, — додав він жартома.

— Розумій, як хоч, — грубо відказав дзвонарь, повертаючись до його вухом, і його брови заходили шпарко та трі-вовжно. — Тут ще вірш єсть, нижче трохи. От би тобі прочитати...

— Де вірш? Нема тутечки ніякого вірша.

— Ти от знаєш, що нема, а я тобі кажу, що є. Од вас, видющих, теж сокрито багато.

Він зійшов на двоє східців униз та, помацавши рукою в темряві, де вже зникали останні кволі одлиски денного проміння, промовив:

— Осьдечки тут. Гарний вірш, та без лихтаря не вчитаєте...

Петро став біля його та, провівши рукою по стіні, зразу розшукав суворий афоризм, що врила в мур якась, що може вже більш століття тому померла, людина:

Помни смертний час,
Помни трубний глас,
Помни з життяю розлуку,
Помни вічну муку...

— Теж сентенція, — спробував був на жарт звернути студент Ставрученко, та жарт якось не вийшов.

— Не до смаку, — в'їдливо мовив дзвонарь. — Воно, правда, з тебе людина ще молода, а теж... хто знає. Смертний

час приходять, яко тать в ноці... Гарний вірш, — додав він знов, якось вже инакше... — „Помни смертний час, помни трубний глас“... Еге, що от воно там буде, — закінчив він знову досить злостиво.

Ще кілька східів, і вони всі вийшли на першу площадку дзвіниці. Тут було таки вже височенько, але діра в стіні провадила ще гірш незручним проходом вище. З останньої площадки краєвид розгорнувся широкий та розкішний. Сонце стояло на вечірньому прузі, по низині лягла довга тінь, на сході лежала хмара важка, далечінь губилася в вечірній імлі, і тільки подекуди скісне проміння вихоплювало у синіх присмерків то стіну білу з мазаної хатки, то віконце, що спалахнуло рубином, то живу искорку на хресті з далекої дзвіниці.

Усі принишкли. Високий вітер, чистий та вільний од відпару земного, віяв у прбсвіти, гойдаючи мотузками і у самі залітаючи дзвони, викликав часом протяжливі одгуки. Вони тихо гули глибоким металевим гудінням, а за ним вухо ловило щось іще, немов далеку невиразну музику або глибоке міді зітхання. Від усієї картини, що посталася внизу, віяло сумірною тишою та глибоким супокоем.

Але тиша, що повсталася берід маленького гурту, ще иншу мала причину. З якоїсь спільної спонуки, що впливала певне з почуття високости та своєї безпорадности, обидва сліпі підійшли до стіни край прсвітів і поставали, поспіравшись на них обома руками, повернувши обличчя проти тихого вечірнього вітра.

Тепер ні од кого вже не вкрилась чудна схожість. Дзвонарь був трохи старший; широка ряса висіла зборками на худому тілі, риси обличчя були грубіші та різкіші. Пильно вдивившись, можна було вглядіти й ріжниці: дзвонарь був білявий, ніс мав трохи горбатий, губи тонші від Петрових. Над губами пробивалися вуси, і кучерява борідка облямовувала підборіддя. Але в жестах, у нервових складках уст, у безупиннім порушуванні бровами була та дивовижна, немов би кривна схожість, якою багато з горбанів теж нагадують один одного в обличчі, брати неначе.

Обличчя у Петра було трохи спокійніше. На йому виднівся звичний смуток, що в дзвонаря збільшувався гострою дражливістю та іноді аж злістю. А втім, тепер і він, видимо, заспокоювався. Рівне повівання вітру неначе-б розглажувало на виду у його всі зморшки, розливаючи по йому тихий супокій, що лежав на всій прихованій від очей невидючих картині... Брови рушались усе повільніше та й повільніше.

Та ось вони знову тіпнулися, разом у обох, немов-би обидва зачули внизу якийсь згук із долини, нечутний нікому іншому.

— Дзвонять, — мовив Петро.

— Це в Юрія за п'ятнадцять верстов, — пояснив дзвонарь. — У їх завжди на півгодини попереду од нас вечерня... А ти чуєш? Я теж чую, — інші не чують...

— А гарно тут, — провадив він далі мрійливо. — Надто в свято. Чули ви, як я дзвоню?

У запитанні брєніла наївна пиха.

— Приїздіть послухати. Отець Памфілій.. Ви не знаєте отця Памфілія? Він умисне для мене ці два підголоски покупив.

Він одступив од стіни й закохано погладив рукою пару невеликих дзвонів, що не встигли ще зтемніти, як інші.

— Славні підголоски... Так і співають тобі, так і співають... А надто, як, бува, під Великдень.

Він узяв до рук мотузки й, хутенько поворушивши пальцями, змусив задріжати обидва дзвони дрібними мелодійними дрібушечками; язики торкались так тихо й разом з тим так виразисто, що дзвін чули всі, але згук напевно не пішов по-за площадку дзвіниці.

— А тут тобі оцей-о—бу-ух, бу-ух, бу-ух...

Тепер його обличчя засяло дитячою радістю, хоча було в їй щось слабовите та мизерне.

— Дзвони от і покупив, — мовив він, зітхаючи, — а кожуха нового не справить. Скинар! Замерз я на цій дзвіниці... А найгірше в-осени... Холодно...

Він спинився та, прислухавшись, сказав:

— Кривий отой вас кличе знизу. Йдіть, пора вам.

— Ходімо, — перша знялася з місця Евеліна, що до цього непорушно дивилась на дзвонаря, немов зачарована.

Молодь рушила до виходу, дзвонарь зостався вгорі. Петро, що ступив був слідом за матір'ю, раптом спинився.

— Йдіть, — загадав він їй. — Я зараз.

Хода затихла, тільки Евеліна, пропустивши вперед Ганну Михайловну, лишилася, притулившись до стіни й за-таївши дух.

Сліпі думали, що вони сами вгорі. Кілька секунд вони стояли, зніяковілі та непорушні, до чогось дослухаючись.

— Хто тут? — спитав потім дзвонарь.

— Я...

— Ти теж сліпий?

— Сліпий. А ти давно осліп? — спитав Петро.

— Зроду такий, — одказав дзвонарь. — От другий, є в нас, Роман, — так той на сьомому році осліп... А ти ніч од дня розпізнати можеш?

— Можу.

— І я можу. Чую, — манячить. Роман не може, а йому все-ж лекше.

— Чому лекше? — живо запитав Петро.

— Чому? Не знаєш, чому? Він світ бачив, матку свою пам'ятає. Тямиш ти: засне вночі, вона до його у-ві сні й приходить... Тільки вона стара тепер, а сниться йому все молодою... А тобі сниться?

— Ні, — глухо одповів Петро.

— Ото-ж то, що ні. Таке буває, коли хто осліпне. А хто вже зроду такий!...

Петро стояв похмурий та стемнілий, немов на обличчя йому хмара насунулась. Брови у дзвонаря теж враз піднялися високо над очима, в яких виднівся такий Евеліні знаний вираз сліпої муки...

— І то согрішаєш не раз... Господи, создателю, мати божя, пречистая!... Дайте ви мені хоч у-ві сні бодай раз один світ-радість побачити!

По лиці йому перебігла мишка, і він сказав з тим, що й перше, дразливим виразом:

— Так ні, не дають... Приснитися щось, заманячить ніби, а встанеш, — не пам'ятаєш...

Він враз зупинився й прислухався. Обличчя йому зблідло, й якийсь конвульсійний вираз скривив усі риси.

— Бісенят напустили, — мовив він із злістю в голосі.

Справді, знизу, з вузького проходу, ніби шум од повіді, доносились хода та крик дітей. На одну мить усе було затихло, мабуть юрба вибігла на середню площадку, і гомін виливався на-двір. Та потім темний прохід загув, немов труба, і повз Евелину, одно одного переганяючи, промчала весела юрба дітвори. Коло верхнього східця вони були на мить стали, але потім одно по одному почали проскакувати повз сліпого дзвонаря, що з перекривленим од злости обличчям совав навманя стиснутими кулаками, силкуючись влучити аби кого з тих, що бігли.

У проході виринуло враз із темряви нове обличчя. То був, очевидно, Роман. Лице в його було широке, таранкувате й надзвичайно добродушне. Спущені повіки ховали ямки од очей, на губах грала добротлива посмішка. Пройшовши повз дівчину, що притулилася до стіни, він ступив на площадку. Рука його товариша з розмаху влучила його збоку в шию.

— Брате! — окликнув він приємним, грудним голосом. — Єгорію, — знов воюєшся?

Вони стукнулися й обмацали один одного.

— На що бісенят пустив? — спитав Єгорій по-українському, все ще з злістю в голосі.

— Нехай собі, — благодушно відповів Роман... — Пташки божі. Ось як ти їх налякав. Де ви тут, бісенята...

Діти сиділи по кутках коло ґраток, причаївшись, і очі їхні блищали лукаво, та трохи й злякано.

Евеліна, нечутно ступаючи по-ночі, зійшла вже була до половини першого проходу, коли за нею розляглася впевнена хода обох сліпих, а зверху донісся радісний вереск та крик хлопців, що цілою зграєю кинулись на Романа, який zostався з ними.

Гурток тихо виїздив з монастирської брами, коли на

дзвіниці вперше вдарено в дзвін. То Роман задзвонив до вечерні.

Сонце сіло, коляса котилася по стемнілих полях, і її проважали рівні меланхолійні удари, завміраючи в синьому присмерку вечора.

Усі мовчали цілу дорогу до самого дому. Увечері довго не було видно Петра. Він сидів десь у темному кутку саду, не озиваючись навіть на Евелініне гукання, й пройшов нап'оміацки в хату, коли усі вже обляглися...

IV.

Попельські прожили ще кілька днів у Ставрученків. Часом до Петра вертався його недавній настрій, він опоживлявся та по-своєму бував веселий, спитувався грати на нових для його струментах, яких колекція у старшого з Ставрученкових синів була таки чималенька й які дуже захоплювали Петра—кожен своїм власним голосом, придатним на те, щоб особливі давати відтінки почуття. Та все-ж у йому вибивалось якесь охмурення і хвилини звичайного душевного стану здавалися виблисками на загальному, що все охмарювалось дужче, тлі.

Ніби з мовчазного порозуміння, ніхто не вертався до епізоду в монастирі, і вся ця мандрівка неначе вилетіла у всіх з пам'яті й про неї забуто. А проте видно було, що вона запала глибоко в серце сліпому. Кожного разу, на самоті zostавшись або коли, траплялось, усі кругом замовкали і його не розважали розмови, Петро тяжко замисловавсь, і на виду в його лягав якогось гіркого почуття вираз. Вираз той усі знали, але тепер він здавався дужчим і... вельми сліпого дзвонаря нагадував.

За фортепіано, коли він бував захоплений найдужче, до його гри часто влітавсь тепер дрібний передзвін дзвонів та протяжливе зітхання міді на високій дзвіниці... І те, про що ніхто заговорити не зважувався, ясно вставало усім в уяві: переходи темні, тонка постать дзвонаря з сухітним рум'янцем, його злісні покрики та дражливе на долю нари-

кання... А потім обидва сліпці в однакових позах на дзвіниці, з однаковим виразом на обличчях, з однаковим порушенням тонких брів... Те, що близькі вважали досі за особливість Петрову, тепер виявлялось як загальна відзнака темної стихії, що свою таємничу владу однаково простягала на всі свої жертви.

— Слухай, Ганю, — запитав Максим у сестри, повернувшись додому. — Чи ти не знаєш, що це сталося, коли ми їздили? Я бачу, що хлопець якийсь ніби не той став як-раз із цього дня.

— Ах, це все через оту зустріч з сліпим, — одповіла Ганна Михайловна, зітхнувши.

Вона недавнечко саме послала до монастиря два теплі кожухи та грошей з листом до отця Памфілія, прохаючи його полекшити, скільки мога, долю обох сліпих. У неї, взагалі, серце було добре, але спершу вона була й забула про Романа, та вже Евелина нагадала їй, що треба про обох подбати. „Ах, як-же, а як-же, ну певне“ — відповіла Ганна Михайловна, та видко було, що думка її тільки про одного була. До її жалю пекучого прилучалося трохи й забобонне почуття: їй здавалось, що цією жертвою вона вблагає якусь темну силу, що вже сунеться похмурою тінню над головою її дитини.

— З яким сліпим? — перепитав Максим, дивуючись.

— Та з отим... на дзвіниці...

Максим сердито стукнув милицею.

— Яке прокляття — бути безногим одоробалом! Ти забуваєш, що я не лазю по дзвіницях, а від бабів, бачу, не добереш ладу. Евелино, а ну лиш хоч ти спробуй сказати розумно, що там таке було на тій дзвіниці?

— Там, — стиха одказала дівчина, що теж зблідла за ці дні, — є сліпий дзвонарь... І він...

Вона затнулась. Ганна Михайловна затулила долонями розжевриле обличчя, по якому пливли сльози.

— І він дуже на Петра схожий.

— Та й ви мені не сказали нічого! Ну, що-ж далі? Це ще не велика причина на трагедії, Ганю, — додав він з лагідним докором.

— Ах, це таке жакхливе, — одповіла Ганна Михайловна нишком.

— Що-ж саме жакхливе? Що він на твого сина схожий?

Евелина значуще глянула на старого, і він замовк. За кілька хвилин Ганна Михайловна вийшла, а Евелина зосталася з своєю повсякчасною роботою в руках.

— Ти сказала не все? — запитав Максим, трохи помовчавши.

— Еге. Коли всі пішли вниз, Петро зостався. Він звелів тьоті Гані (вона так звала Попельську з дитячих літ) іти за всіма, а сам зостався з сліпим. І я... теж зосталася.

— На підслухи? — мовив старий педагог сливе машинально.

— Я не здолала... піти... — відповіла Евелина стиха. — Вони розмовляли один з одним, як...

— Як товариші недолі?

— Еге, як сліпі... Потім Григор поспитав у Петра, чи сниться йому коли мати? Петро каже: „не сниться“. І тому так само не сниться. А другому сліпому, Романові, тому сниться мати молодую, хоч вона вже старенька...

— Так! Що-ж далі?

Евелина замислилася й потім, скидаючи на старого свої синіми очима, що з їх тепер дивились боротьба та мука, мовила:

— Той, Роман, добрий і тихий. Обличчя в його смутне, але не зле... Він народивсь видючим... А другий... Він мучитьсь дуже, — враз збочила вона.

— Говори, будь ласка, навпростець, — нетерпляче перебив Максим, — другий озлоблений?...

— Еге. Він хотів був побити дітей і кляв їх. А Романа діти люблять...

— Злий і на Петра схожий... розумію, — задумливо промовив Максим.

Евелина ще помовчала й потім, неначе слова ці коштували їй важкої внутрішньої боротьби, промовила зовсім тихо:

— На обличчя вони не схожі... риси інші. Але у виразі... Мені здавалось, що перш у Петра бував вираз трошки, як у

Романа, а тепер усе частіш видко того, другого... та ще... Я боюся, я думаю...

— Чого-ж ти боїшся? Ходи сюди, моя ти розумниця ма-
ненья, — мовив Максим з надзвичайною ніжністю і, коли вона,
знесилена од цього приголублювання, підійшла до його з
сльізьми на очах, він погладив її шовкове волосся своєю ве-
ликою рукою й сказав:

— Що-ж ти думаєш? Скажи. Ти, бачу, вмієш думати.

— Я думаю, що... він гадає тепер, що... всі родимі сліпі
лихі... І він упевнив себе, що він так само... доконче.

— Ага, ось воно що... — промовив Максим, враз прийма-
ючи руку... — Дай мені мою люльку, голубко... Он вона там,
на вікні.

За кілька хвилин над його головою встала синя хмара
з диму.

— Хм... так... погана справа, — бурчав він сам собі... — Я
помилився. Ганя мала рацію: можна сумувати й побиватись
за тим, чого не зазнав ні разу. А тепер до інстинкту долу-
чилася ще свідомість, і обоє підуть в один бік. Ото клятий
випадок... А втім, шила, як то кажуть, у мішку не втаїти...
Де-небудь та виткнеться...

Він зовсім упірнув у сизих хмарах... У квадратів го-
лові в старого шумували якісь думки та нові постанови.

• V.

Надійшла зима. Сніг випав глибокий та вкрив дороги,
поля, села. Дворище було все біле, дерева теж окрив лапа-
стий сніг, неначе сад знов розпустився білим листом... У ве-
ликому каміні тріскотів огонь, кожен, увіходячи з-надвору,
вносив з собою свіжість та дух м'якого снігу...

Поезія першого зимового дня була по-своєму приступ-
на сліпому. Прокидаючись уранці, він почував завжди не-
звичайну бадьорість і пізнавав прихід зими з тупання лю-
дей, що входили до пекарні, з рипіння дверей, з гострих,
ледве помітних струмочків, що розбігалися по всьому
дому, з рипу ходи на дворі, з особливої „холодности“ всіх

надвірніх згуків. І коли він виїздив із Юхимом першим снігом у поле, він слухав з утіхою дзвінкий рип саней та якісь лункі ляскання, що ними ліс із-за річки перегукувався з дорогою й полем.

Цього разу перший білий день війнув на його більшим тільки сумом. Узувши з ранку високі чоботи, він пішов, протоптуючи пухкий слід по нерушених ще стежках, до млина.

В саду було тихо-тихо. Мерзла земля, вкрита пухким м'яким шаром, цілком принишкла, не отдаючи згуків; зате повітря зробилось якесь особливо чутке, виразисто та повно переносючи на далекі простори й крик гави, і стук сокири, і легісенький тріск од зламаной гильки... Іноді вчувався чудний дзенькіт, немов од скла, що на найвищі сходяв ноти та й завмірав, немов десь на величезній одлеглости. То хлопчики кидались камінцями по сільському ставку, що на ранок покрився тонкою плівкою першої криги.

У дворищі ставок теж замерз, але річка біля млина, обважніла та темна, ще й досі хлюпала в своїх пухких берегах та шуміла в лотоках.

Петро підійшов до греблі й став, дослухаючись. Дзенькіт води був інший — важчий і без мелодії. У йому немов би почувся холод змертвілих околиць...

На душі в Петра теж було холодно та понуро. Темне почуття, що ще того щасливого вечера вставало з глибині душі якимсь страхом, невдоволеністю та запитом, тепер розрослося й посіло в душі місце, що належалося вчуванням радощів та щастя.

Евелини в дворищі не було. Яскульські вирядилися з осени до „добродійки“, старої графині Потоцької, що конче намоглася, щоб старі привезли їй дочку. Евелина спершу була опинаяся, але потім здалась на батькові напосідання, до яких дуже енергійно прилучився й Максим.

Тепер Петро, стоячи біля млина, згадував свої передніші вчування, силкувався одновити колишню повняву їхню та цілість і запитував себе, чи чуває він, що її нема. Він це чував, але розумів теж, що й присутність її не вділяе

Йому щастя, а завдає особливої муки, що без неї трохи ніби пригоїлась.

Ще так недавно в ухах його брєніли її слова, вставали всі подробиці першого признання, він почував під руками її шовкове волосся, чув біля своїх грудей биття її серця. І з усього цього складався якийсь образ, що сповивав його radoщами. Тепер щось безформенне, як ті примари, що оселяли його темну уяву, вдарило в цей образ мертвущим подувом, і він розвіявся. Він вже не міг сполучити свої згадки в ту гармонійну цілість почуття, що наливало вщерть його по-первах. З самого вже початку на дні цього почуття лежало зернятко чогось иншого, і тепер цеє „инше“ розстилалося над ним, як стелеться тучна хмара по обрїю.

Згуки її голоса погасли, і на місці яскравих вражіннів щасливого вечора світила порожнеча. А на зустріч цій порожнечі з самого глибу душі сліпого щось здіймалося на превелику силу, щоб закидати її.

Він бажав її бачити!

Попереду він тільки почував тупу муку душевну, але вона одстоювалася в душі неясно, трівожила невиразно, мов, як бува, болять зуби: ніє, але ми ще не звертаємо на це уваги.

Зустріч з сліпим дзвонарем надала тому болю гострого почуття свідомої муки...

Він її покохав і бажав її бачити!

Так минав день по дню в притихлому та занесеному снігом дворищі.

Часом, коли хвилини щастя вставали перед ним, живі та яскраві, й Петро трохи опоживлявся і вид йому прояснявся. Та це було не надовго, а згодом навіть ці ясні хвилини прибрали якоїсь неспокійної природи: здавалось, сліпий боявся, що вони злинуть та ніколи вже не вернуться. Це робило його поведіння нерівним: хвилини поривчастої ніжності та високого нервового зворушення чергувалися з днями гнітючого смутку безпросвітного. У темній вітальні вечорами рояль ридав та надривався в глибокому й слабovitому смутку, і кожен згук його озивався болем у серці в

Ганни Михайловни. Нарешті, найгірші її страхи справдились: до юнака вернулись тривожні сні з його дитинства.

Одного ранку Ганна Михайловна увійшла до синові горниці. Він ще спав, але сон його був якось дивно тривожний: очі на половину розплющились і тьмяно дивились з-під трохи підведених вій, обличчя було бліде й їна йому виднівся вираз турботи.

Мати стала, оглядаючи сина пильним поглядом, намагаючись знайти причину чудної турботи. Та вона бачила тільки, що турбота ця все зростає й на обличчі у сонного вірізняється, де далі, дужче вираз напруженого усилювання.

Враз їй привиділося над ліжком якесь ледве помітне рушання. Ясний промінь сліпучого зимового сонця, що вдаряв у стіну над самими головами, ніби здригнувся й легенько зслизнув униз. Ще й ще... ясна смужка тихо прокрадалася до піврозплющених очей, і в міру її наближення зтурбованість сонного все зростала.

Ганна Михайловна стояла, не ворушачись, близька до маріння, й не могла одірвати зляканого погляду від огневої смуги, що, здавалося їй, легенькими, та все ж помітними скоками все ближче насовувалась до обличчя її сина. І це обличчя все дужче блідло, витягалось, застигало у виразі тяжкої напруги. От жовтястий одлиск заграв у волоссі, засвітився на юнаковому лобі. Мати вся подалась уперед в інстинктовному бажанні захистити його, але ноги її залякли, мов у справжньому марінні. Тим часом, вії у сонного зовсім піднялися, в непорушних чоловічках очей заискрилось проміння, і голова помітно знялася з подушки, на зустріч до світу. Щось ніби усміх чи плач спалахнуло конвульсійним перебігом по губах, і все обличчя знов застигло в безсилому пориві.

Нарешті, мати перемогла несилу, що була скувала їй члени, і підійшовши до постелі, поклатла руку на голову синові. Він кинувся й прокинувся.

— Ти, мамо? — запитав він.

— Еге, це я.

Він підвівся. Здавалося, важкий туман застилав йому свідомість. Але за хвилину він сказав:

— Мені знов снилось... Тепер мені часто сниться, та... не пам'ятаю нічогосьенько...

VI.

Смуток безпросвітний чергувався в настрою юнака з дражливою нервовістю і, поруч з тим, зростала дивна його вчування делікатність. Слух його зробивсь гострий надзвичайно; світло він одчував усім своїм організмом, і це помітно було навіть уночі: він міг розбірати місяшні ночі від темних і не раз довго ходив по двору, коли всі в домі спали, мовчазний та смутний, підлягаючи чудному впливу мрійного та фантастичного місяшного сяйва. З тим разом його бліде обличчя завжди поверталось за вогневим кружалом, що плив синім небом, і очі відбивали іскряний одлиск холодного проміння.

Коли-ж кружало це, що все зростало, як наближалось до землі, застидалось важким червоним туманом і тихо ховалось за сніговим обрієм, обличчя в сліпого ставало спокійне та м'якше, і він ішов до своєї хати.

Про що він цими довгими ночами думав, — не сказати. На певній порі віку кожен, хто тільки зазнав радощів та муки цілком свідомого існування, переживає більшою або меншою мірою стан душевного кризису. Зупиняючись на межі діяльного життя, людина намагається визначити своє місце в природі, своє значіння, свої до околишнього світу стосунки. Це свого роду „мертва точка“, і щастя того, кого розмах життєвої сили переведе через неї без великого збитку. У Петра цей душевний кризис ще був поплутався; до питання: „на що жити на світі“? — він додавав: „на що жити саме сліпому“? Нарешті, в саму цю працю невідрадісної думки всувалося ще щось стороннє, якийсь трохи не фізичний потиск невгамованої потреби, і це відбивалося на його вдачі.

Перед Різдвом Яскульські вернулися, й Евеліна, жвава та радісна, з снігом у волоссі і вся обвіяна свіжістю та холодом, прибїгла з посесорського хутора в дворище й кинулась обіймати Ганну Михайловну, Петра та Максима.

По-первах Петрове обличчя засяло було несподіваною радістю, але потім на йому повстав знову вираз якогось упертого суму.

— Ти думавш, я кохаю тебе? — прикро запитав він того-ж дня, зоставшиися тільки вдвох з Евеліною.

— Я того певна, — одказала дівчина.

— Ну, а я не знаю, — похмуро перечивсь сліпий. — Еге-ж, я не знаю. Попереду й я був певен, що кохаю тебе над усе в світі, а тепер не знаю. Покинь мене, послухайся тих, хто кличе тебе до життя, поки не пізно.

— На що ти мучиш мене? — вирвалась у неї тиха скарга.

— Мучу? — перепитав юнак, і знов на обличчі в його став вираз упертого егоїзму.

— Авже-ж, таки мучу. І мучитиму так цілісенький вік, і не можу не мучити. Я сам не знав цього, а тепер знаю. І я не винен. Та сама рука, що позбавила мене видющих очей, коли я ще не родився, вклала в мене злобу цю... Ми всі такі, хто народився сліпим. Покинь мене... киньте мене всі, бо я можу дати за любов саме тільки страждання... Я хочу бачити — тямиш цеє? — хочу бачити й не можу визволитися від цього бажання. Коли-б я міг побачити таким способом матір, батька, тебе та Максима, з мене було-б досить... Я зятямив-би, поніс-би цюю згадку в темряву всенького дальшого життя...

І він з дивною впертістю вертався до цієї ідеї. Буваючи насамоті, він брав у руки всякі речі, обмацував їх з небувалою уважливістю й потім, одіклавши їх на бік, намагався вдумуватись у дознані форми. Так само вдумувався він у ті ріжниці ясних кольорових поверхнів, які напруженою чутливістю нервової системи він невиразно схоплював самим дотиком. Та все це доходило до його свідомости саме тільки як ріжниці, в своїх обопільних стосунках, але без певного чужного змісту. Тепер навіть соняшний день він розбірав од вночішньої темряви тільки через те, що ясне сяйво, доходючи до мозку незнаними свідомости шляхами, тільки дужче роздрочувало його тяжкі надзвичайно пориви.

VII.

Раз, увійшовши до вітальні, Максим застав там Євеліну й Петра. Дівчині, здавалося, було ніяково. Обличчя юнакове одбивало похмурість. Здавалось, що вишукувати нові причини для мук та й мучити їми себе й інших зробилось для його ніби якоюсь потребою.

— От він запитує, — сказала Євеліна до Максима, що може означати вислов „червоний дзвін“? Я не можу йому пояснити.

— В чому річ? — запитав Максим коротко, звертаючись до Петра.

Той низав плечима.

— Та власне нічого. Але як що у згуків є кольори, і їх не бачу, то, значить, навіть згуки не доступні мені цілком повно.

— Дурниці, дитяча вигадка, — одказав Максим різко. — І ти сам добре знаєш, що це неправда. Згуки доступні тобі далеко повніше, ніж нам.

— Але що-ж означає цей вислов?.. Адже повинен-же він означати що-небудь?

Максим замислився.

— Це просто порівняння, — мовив він. — А як і згук, і світ, у самій річі, сходять на рух, то вони повинні мати багато спільних прикмет.

— Які-ж тут розуміти треба прикмети? — уперто провадив своє сліпий. — „Червоний“ дзвін.. який він саме?

Максим замислився.

Йому спало було на думку пояснення, що сходять на відносні цифри вібрацій, та він знав, що юнакові не цього треба. До того-ж, той, хто перший ужив світового епітета що-до згуку, напевно фізики не тямив, а, тим часом, схопив якусь схожість. У чому-ж вона полягає?

В голові у старого зародилося де-яке уявлення.

— Стривай, — мовив він. — А втім, не знаю, чи пощастить мені пояснити тобі, як слід... Що таке червоний дзвін, ти можеш дізнатися не згірш од мене: ти чув його не раз по

містах, на великі свята, тільки по наших сторонах звичайно так не говорять...

— Еге-ж, еге... постривай, — сказав Петро, хутко одчиняючи піаніно.

Він ударив своєю вмілою рукою по клавишах, удаючи, як святами дзвонять в усі дзвони. Ілюзія була надзвичайна. Акорд із кількох невисоких тонів становив неначе-б глибше тло, а на йому вирізнялись, стрибаючи та вібруючи, вищі ноти, ворущніші та яскравіші. А в цілому був це саме той високий та зворушено-радісний гомін, що сповняє собою повітря на святах.

— Еге, — мовив Максим, — це дуже схоже, і ми, з видючими очима, не здолали-б засвоїти це краще за тебе. От, бач... коли я дивлюся на велику червону поверхню, вона робить на моє око таке саме непокійливе вражіння, немов од чогось, що пружно хвилюється. Здається, буцім оця червоність міниться: зоставляючи під собою глибше, темніше тло, вона подекуди виріжняється яснішими помахами, хвилями, що хутко здіймаються й так само хутко западають, — ото вони дуже діють на око, — принаймні, на моє око.

— Це так, так! — живо додала Евеліна. — Я почувую те саме й не можу довго дивитись на червону сукняну ска-тертину...

— Так само, як інші не витерплюють, коли святами калатають в усі дзвони. Мабуть таки моє порівняння добре, і мені спадає навіть на думку, щоб протягти його далі: буває також „малиновий“ дзвін, як і малиновий колір. Обидва вони дуже близькі до червоного, тільки глибші, рівніші й м'якші. Коли дзвоник був довго в ужитку, то він, як то кажуть любителі, видзвонюється. В його згуку зникають нерівности, що ріжуть ухо, і тоді цей дзвін звучить малиновим. Того самого ефекта досягають, добіраючи добре кілька підголосків.

Під Петровими руками піаніно задзвеніло помахами поштових дзвоників.

— Ні, — мовив Максим. — Я-б сказав, що це занадто червоно...

— А, пам'ятаю!..

І струмент задзвенів рівніше. Почавшись високо, жваво й яскраво, згуки ставали усе глибші та м'якші. Так дзвонить „набор“ дзвоників під дугою в московської тройки, що їде геть курним шляхом у вечірнюю безвість тихо, рівно, без гучних вимахів, усе тихіше й тихіше, аж поки останні ноти замруть у німуванні спокійних полів.

— От-от! — мовив Максим. — Ти зрозумів ріжницю. Колись, ти був ще дитиною, мати намагалась була пояснити тобі згуками кольори.

— Еге, я пам'ятаю.. Нащо ти заборонив нам тоді це робити? Може мені-б пощастило зрозуміти.

— Ні, — задумливо одказав старий, — нічого-б не вийшло. А втім, я так міркую, що взагалі на певній глибині душевній вражіння від кольорів і від згуків укладаються вже, як однородні. Ми кажемо: він бачить усе в рожевому світлі. Це означає, що людина настроена радісно. Такий самий настрій можна викликати певним сполученням згуків. Взагалі, згуки й кольори бувають символами однакових душевних порухів.

Старий запалив свою люльку й пильно подививсь на Петра. Сліпий сидів непорушно і, очевидно, пожадливо ловив Максимові слова. „Чи казати далі?“ — подумав був старий, але за хвилину почав якимось задумливо, неначе-б проти волі пливучи за дивовижними своїми думками:

— Еге-ж, еге! Дивне щось спадає мені на думку.. Випадок це чи ні, що кров у нас червона. От бач.. коли в голові твоїй родиться думка, коли ти бачиш свої сни, од яких, прокинувшись, тремтиш і плачеш, коли людина вся аж спалахне з пристрасти, — це означає, що кров б'є з серця дужче й приливає червоними струмками до мозку. Ну, і вона в нас червона..

— Червона... гаряча... — мовив юнак вдумливо.

— Ото саме — червона й гаряча. Ото-ж, червоний колір, як і „червоні“ згуки, полишають у нашій душі світ, зворушення та уявлення про пристрасть; яку так і звуть „гарячою“, кипучою, палкою. Цікаво, що й художники вважають червонясті тони „гарячими“.

Затягнувшись та оповивши себе клубками диму, Максим говорив далі:

— Як що ти махнеш рукою над своєю головою, ти окреслиш над нею півколо. Тепер уяви собі, що рука в тебе довга без краю. Як-би ти міг тоді махнути нею, ти окреслив-би півколо, в безкрайній віддалі... Так само далеко бачимо ми над собою півокругле склепіння неба; воно рівне, безкрайне та синє... Коли ми бачимо його таким, у душі повстає почуття упокою й ясности. Коли-ж небо покрийть хмари схвильованими та мутними обрисами, тоді й нашу ясність душевну скаламутить невиразне хвилювання. Ти-ж почуваш, коли наближається тучна хмара...

— Еге, я чую, ніби якийсь нагніт лягає на душу...

— Це правда. Ми дожидаємо, коли з-за хмар визирне знов ця глибока синява. Туча минеться, а небо над нею зостанеться таке-ж, як і було: ми це знаємо й тому спокійно перебуваємо тучу. Так от, небо синє... Море теж синє, коли спокійне. У твоєї матері сині очі, у Евеліни теж.

— Як небо...— промовив сліпий з ніжністю, що враз прокинулася в йому.

— Еге. Блакитні очі вважаються за ознаку ясної душі. Тепер скажу тобі про зелений колір. Земля сама чорна, чорні або сірі й стовбури дерев весною; та скоро тепле і ясне проміння розігріє темні поверхні, з них пнуться до-гори зелена трава, зелене листя. Для зелені потрібні світ і тепло, тільки, щоб не занадто багато тепла та світу. Тому зелень така люба для ока. Зелень — це буцім тепло, змішане з вохкою прохолодою: вона викликає уявлення про спокійне вдоволення, здоров'я, але не пристрасть і не про те, що люде звуть щастям... Чи розібрав ти?

— Н-ні... не ясно... проте, будь ласка, далі кажи.

— Ну, що-ж поробиш!.. Слухай далі. Коли влітку пече все гарячіше, зелень буцім марніє, ніби занадто для неї життєвої сили багато, листя млосно хилиться до-низу і, як що спеку не гамує вохка прохолода від дощу, зелень може зовсім занидіти. Зате на осінь серед змореного листя наливається й червоніє садовина. Садовина червоніша буває з

того боку, де більш світу; в їй ніби зібрано до купи всеньку силу життя, усеньку жагу рослинної природи. Ти бачиш, що червоний колір і тут — колір пристрасти, і він буває її символом. Це колір чогось п'янючого, гріха, люти, гніву й помсти. Народні маси під час розрухів шукають виразу для загального почуття в червоному прапорі, що має над ними, мов полум'я... Та певне ти й тепер не розбіраєш?..

— Усе одно, кажи далі!

— Надходить пізня осінь. Садовина обважніла; потроху вона одривається й падає на землю. Вона вмирає, але в їй живе насіння, а в насінні тому живе в „можливості“ й уся, що має бути, рослина, з її, що має бути, пишним листям та з її новою садовою. Насіння падає на землю; а над землею низько підіймається вже холодне сонце, біжить холодний вітер, несуться холодні хмари... І от приходить день, коли на цю пришикнулу та притихлу, ніби овдовілу землю падають мільйони сніжинок, і вся вона стає рівна, однокольорова та біла... Білий колір — то колір холодного снігу, колір найвищих хмар, що плывуть у недосяжному холоді піднебесної високости, — колір величніх та неродючих верховин гірських... Це — емблема байдужности та холодної, високої святости, емблема майбутнього безплотного життя. Що-ж до чорного кольора...

— Знаю, — перехопив сліпий. — Це — нема згуків, нема рухів... ніч...

— Еге-ж, а через те — це емблема смутку й смерти...

Петро кинувся й промовив глухо:

— Ти сам сказав: смерті. А для мене все чорне... завжди й скрізь чорно!

— Неправда, — різко одповів Максим, — для тебе існують згуки, тепло, рух... тебе огортає кохання... Багато людей віддали-б світ очей за те, чим ти гребуаш, як божевільний... Але ти занадто егоїстично носишся з своїм горем...

— Так! — скрикнув Петро, запалившись, — я ношуся з ним по неволі: куди-ж мені втекти від його, коли воно всюди зо мною?

— Коли-б ти міг зрозуміти, що на світі є горе в сто разів

більше за твоє, таке горе, що, коли до його рівняти, твоє життя, забезпечене та співчуттям оповите, можна назвати блаженством, — тоді...

— Неправда, неправда! — гнівно перехопив сліпий тим самим тоном запального зворушення. — Я помінявся-б з останнім старцем, бо він щасливіший за мене. Та й сліпих зовсім не треба огортати піклуванням: це велика помилка... Сліпих треба виводити на шлях і кидати там, — нехай прошеним хлібом живуть. Коли-б я був просто старець, я не такий був-би нещасний. З ранку я думав-би про те, щоб здобути обід, лічив-би випрохані копійки, та боявся-б, що їх мало. Потім радів-би, як-би пощастило зібрати більше, а тоді дбав-би, щоб зібрати на ночівлю. А коли-б не пощастило, я терпів-би від голоднечі та холоду... і все це не покидало-б мені ані хвилини вільної і... і... від злиднів я мучився-б менше, ніж мучусь тепер...

— Така твоя думка? — запитав Максим холодно й подивився в бік до Евеліни. В погляді у старого майнув жаль та спочуття. Дівчина сиділа серйозна та бліда.

— Я певен, — одказав Петро уперто та жорстоко. — Я тепер часто заздрю Григорові, тому, що на дзвіниці. Часто прокидаючись над ранок, особливо, коли на дворі метелиця та хуга, я згадую Григора: от він сходить на дзвіницю...

— Йому холодно, — підказав Максим.

— Еге-ж, йому холодно, він тремтить та кашляє. І він клене Панфілія, що не придбає йому кожуха. Потім він бере зачляклими руками мотузки й дзвонить до утрени. І забуває, що він сліпий... Бо тут було-б холодно й не сліпому... А я не забуваю, й мені...

— І тобі нема за що клясти!..

— Так! мені нема за що клясти! Мое життя повне самої сліпоти. Ніхто не винен, але я безщасніший за кожного старця...

— Не сперечатимусь, — холодно мовив старий. — Може це й правда. У всякому разі, коли-б тобі й було гірше, то, може, сам-би ти був кращий.

Він ще раз кинув погляд жалю в бік до дівчини й вийшов з горниці, стукаючи милицями.

Душевний стан Петра після цієї розмови ще погіршав, і він ще більш затопився в свою болючу роботу.

Іноді йому щастило: він знаходив на мить ті вчуття, про які казав Максим, і вони прилучалися до його обширових уявлень. Темна та смутна земля відходила кудись у далечінь: він міряв її й не знаходив їй краю. А над нею було щось інше... У пам'яті гуркотів гучний грім, вставало уявлення про широту та небесний простір. Потім грім замовкав, але щось там, угорі, зоставалося — щось, що родило в душі вчування величі та ясности. Іноді це вчування ставало виразніше: до його прилучавсь голос Евеліни та матері, що „мають очі, як небо“, тоді початковий образ, що впливав із далекої глибини уяви й був занадто виразний, вразникав, до іншого переходячи обсягу.

Всі оці темні уявлення мучили й не задовольняли. Вони багато коштували силкування й були такі мізерні, що в цілому він почував саму невдоволеність та тупий біль душевний, який ішов слідом за всіма напругами хворої душі, що надаремне силкувалась одновити уповні свої вчування.

VIII.

Надійшла весна.

Верстов за шістдесят од дворища Попельських у другий од Ставрученків бік, у невеличкому містечку, був католицький чудовний образ. Знавці справи цілком докладно виважали його чудодійну силу: кожен, хто приходив до образу на його свято пішки, здобував собі „двадцять день опрощення“, то-б-то всі його беззаконія, яких накоїв за двадцять день, мали піти в нівець на тому світі. Тим-то що-року ранньою весною, одного певного дня невеличке містечко так кишіло народом, що аж важко його було впізнати. Стара церковка прибіралась до свого свята першою зеленню та першими весняними квітками, над містом радісно гули дзвони, грюкотіли панські брички, і прочане оташовувались густими юрбами по вулицях, по майданах і навіть далеко в полі. Тут були не самі католики. Слава N-ського образу лунала далеко, й до його приходили навіть недужливі та скривджені православні, переважно з міщанства.

У самий день свята по обидва боки каплиці народ витягся по дорозі нечисленною пістрявою стрічкою. Тому, хто глянув-би на це видовище з вершка одного з шпилів, що обступали містечко, могло-б здатись, що то величезний звірь простягся по дорозі коло каплиці та й лежить тут непорушно, іноді тільки ворущачи матовою лускою усякої барви. По обидва боки затопленої народом дороги двома лавами простяглася сила силенна старців, що простягали руки по милостиню.

Максим на своїх милицях і поруч з ним Петро під руку з Юхимом тихо йшли вповдовж улиці, що виводила в поле.

Гомін велелюдного натовпу, вигукування євреїв-факторів, грукіт екіпажів, — увесь цей гуркіт, що розкочувався якоюсь велетенською хвилею, зостався позаду, зливаючись в одне безупинне, що, мов та хвиля, хиталося, гудіння. Та й тут, хоча натовп був менший, все-ж що разу чути було тупіт перехожих, шерех коліс, людський гомін. Ціла валка чумаків виїздила од поля та, риплючи, важко завертала до найближчого заулку.

Петро неухважливо прислухавсь до цього живого гамору, слухняно йдучи за Максимом; він що разу запинав пальто, бо було холодно, та йдучи перевертав далі в голові свої важкі думки.

Та раптом, серед цього егоїстичного з'осередковання щось вразило його так дуже, що він аж кинувся був і враз став.

Остання перія містечкових будівель кінчалась тут, і широкий шлях увіходив у містечко серед парканів та пустирів. На самому виході в поле побожні руки поставили колись кам'яного стовпа з образом та лихтарем, який, проте, тільки рипів угорі од вітру, але ніколи не світився. При самому підніжжі цього стовпа розташувалися купкою сліпі старці, яких виперли їх видющі конкуренти з вигідніших місць. Вони сиділи з дерев'яними мисками в руках і часом хто-небудь затягав жалібної пісні:

— Под-дайте сліпеньким... ра-а-ди Христа...

День був холодний, старці сиділи тут з ранку, під чималим вітром, що налітав з поля. Вони не могли рушатись

серед цієї юрби, щоб нагрітись, і в їхніх голосах, що виводили по черзі сумної пісні, вчувалася несвідома скарга просто фізичного страждання та повної безпорадності. Перші ноти чути було ще такі виразно, але далі з здушених грудей виривалась тільки жалібна скарга, що завмірала в тихому дріжванні з холоду. Але навіть останні, найтихіші згуки пісні, що сливе губилися серед улишного гамору, коли доходили до людського вуха, вражали всякого величезністю безпосередньої, що була в них, муки.

Петро став, і обличчя йому перекривило, немов-би якась слухова мара стала була перед ним у формі цього стражденного лементу.

— Чого-ж ти злякався? — спитав Максим. — Це ті, самі щасливі, що їм ти не що давно був заздирив, — сліпі старці, що посідали тут за прошенням хлібом... Їм трохи холодно, звичайно. Та-ж од того, по твоєму, їм тільки краще.

— Ходім звідси! — мовив Петро, хапаючи його за руку.

— А, ти хочеш утекти! У тебе в душі іншої не знайдеться спонуки перед чужим стражданням! Стривай-но, я хочу поговорити з тобою серйозно, і радий, що це буде саме о-тут-о. Ти от їрдишся, що часи змінилися, що тепер сліпих не посікають у нічних січах, як Юрка-бандуриста, ти досадуєш, що тобі нема кого клясти, як Григорові, а сам клянеш у душі своїх близьких за те, що вони одібрали в тебе щасну долю оцих-о сліпих. Присягаюсь честю, ти, може, маєш рацію! Еге, присягаюсь честю старого вояка, кожна людина має право порядкувати своєю долею, а ти-ж таки не хто, а людина. Слухай-же тепер добре, щоб я скажу тобі: як що ти схочеш виправити нашу помилку, як що ти жбурнеш долі межі очі всі привилеї, якими життя оточило тебе од колиски, й схочеш зазнати долі оцих нещасних... я, Максим Яценко, прирікаю тобі свою пошану, допомагатиму тобі й сприятиму... Чуєш ти мене, Петре Попельський? Я був не на багато старший за тебе, коли поніс голову свою в огонь та в січу... За мною теж плакала мати, як плакатиме за тобою. Та хай, чорти-б його забрали! Я вважаю, що я мав таке право, як і ти маєш тепер!.. Раз на віку до

кожної людини приходять доля й каже: вибійрай. Отже, треба тобі тільки схотіти... Хведоре Кандибо, ти тут? — гукнув він до сліпих.

Один голос вирізвився з рипучого хору й одказав:

— Тутечки я... То ви кличете, Максиме Михайловичу?

— Я! Приходь через тиждень, куди я сказав.

— Прийду, паночку. — І голос сліпця знову прилучився до хора.

— От, ти побачиш людину, — сказав, поблискуючи очима, Максим, — яка має право нарікати на долю й на людей. Повчись у неї терпіти свою долю... А ти...

— Ходім, паничу, — мовив Юхим, скинувши на старого сердитим поглядом.

— Ні, стривай ще! — гнівно скрикнув Максим. — Ніхто ще не минав сліпих, не кинувши їм хоч п'ятака. Невже-ж ти втечеш, навіть цього не зробивши? Ти тямий тільки блюзнірствувати, з своєю наїденою заздрістю до чужого голоду!..

Петро підвів голову, немов хто вдарив його батогом. Добувши з кишені свого гаманця, він пішов до сліпих. Намацавши палицею переднього, він розшукав рукою дерев'яну мисочку з мідяками й обережно поклав туди свої гроші. Кілька перехожих спинилися й чудуючись дивилися на багато вбраного та вродливого панича, який напомацки давав милостиню сліпому, що приймав її так само напомацки.

Тим часом Максим круто повернувся й пошкандибав вулицею. Лице йому було червоне, очі горіли... У його був, очевидячки, один з тих вибухів, які так добре відомі були всім, хто зазнав його за-молоду. І тепер це був уже не педагог, що важить кожнісеньке слово, а запальна людина, що дала волю гнівному почуттю. Тільки кинувши скосяком на Петра, старий ніби охолов. Петро був блідий, як папір, але брови у його були зсунуті, а обличчя дуже схвильоване.

Холодний вітер замітав за ними курявою на містечкових улицах. Позаду, серед сліпих, знявся гомін та сварка за одержані від Петра гроші...

IX.

Чи було то наслідком застуди, чи кінцем довгого душевного кризису, чи, нарешті, те й друге збіглося разом, а тільки другого дня Петро лежав у своїй горниці в нервовій гарячці. Він кидався на постелі з перекинутим видом, часом до чогось дослухався, кудись рвався бігти. Старий лікар з містечка брав за пульса й розказував про холодний осінній вітер; Максим супив брови й не дивився на сестру.

Хвороба була затяжна. Коли прийшов кризис, хворий лежав кілька день, сливе не зворухнувшись. Нарешті, молодий організм переміг таки.

Раз, ясного осіннього ранку, ясний промінь пробився у вікно і впав у головах хворого. Постерігши це, Ганна Михайловна звернулася до Евеліни:

— Засунь завісу... Я так цього світа боюся...

Дівчина підвелася, щоб уволити її волю, аж ось несподівано вперше почутий голос хворого спинив її:

— Ні, дарма. Будь ласка... лишіть так...

Обидві жінки радісно схилюлися над ним.

— Ти чуеш?.. Я тут!.. — сказала мати.

— Еге! — одказав він і потім замовк, ніби намагаючись щось пригадати.

— Ага, так!.. — заговорив він стиха і раптом спробував був підвестися. — Той... Хведір приходив уже? — поспитав він.

Евеліна зирнула з Ганною Михайловною, й та затулила йому рота рукою.

— Цить, цить! Не говори; тобі вадить.

Він притулив материну руку до губів і вкрив її поцілунками. На очах йому стояли сльози. Він довго плакав, і з того йому полекшало.

Кілька день він був якийсь тихо задумливий, і на виду йому ставав вираз тривоги кожен раз, коли повз горницю проходив Максим. Жіноцтво постерегло це й попрохало Максима, щоб держався далі. Та одного разу Петро сам попрохав покликати його й лишити їх удвох.

Увійшовши в горницю, Максим узяв його за руку й ласкаво погладив її.

— Ну-ну, мій хлопчику, — мовив він. — Я, здається, повинен тебе перепросити...

— Я розумію, — стиха мовив Петро, відповідаючи на стискання. — Ти дав мені науку, і я тобі за неї вдячен.

— К чорту ті науки! — одповів Максим з гримасою нетерплячки. — Занадто довго бути педагогом, — від цього чоловік дурнем робиться. Ні, цим разом я ні про які науки не думав, а просто дуже був розсердився на тебе й на себе...

— Значить, ти справді хотів, щоб?

— Хотів, хотів!.. Хто знає, чого чоловік хоче, коли скається... Я хотів, щоб ти відчув чуже горе й покинув так носитись з своїм...

Обидва замовкли...

— Ця пісня, — за хвилину сказав Петро, — я пам'ятав її навіть, коли марив... А хто отой Хведір, що ти його кликав?

— Хведір Кандиба, мій давній знайомий.

— Він теж... родився сліпим?

— Гірше: йому випекло очі на війні.

— І він ходить по світу й співає цієї пісні?

— Еге, ще й годує нею цілу метку сиріт-небожат. Та ще знаходить для кожного веселе слово й жарт.

— Так? — задумливо перепитав Петро. — Як собі хочеш, а в цьому є якась тайна. І я хотів-би...

— Чого ти хотів-би, мій хлопчику?..

За кілька хвилин почувалась хода, і Ганна Михайловна увійшла в горницю, стурбовано вдивляючися в їхні обличчя, видимо схвильовані розмовою, що урвалася, коли вона увійшла.

Молодий організм, раз подолавши хворобу, хутко впорався з її наслідками. Тижнів за два Петро був уже на ногах.

Він дуже змінився, змінилися навіть риси обличчя, — в них не було помітно попередніх нападів гострої внутріш-

ньої муки. Різке моральне збурення перейшло тепер у тиху задумливість та спокійний смуток...

Максим боявся, що це тільки тимчасова переміна, викликана тим, що нервові напруження ослабила хвороба. Раз, смерком, підійшовши вперше після слабування до фотепіано, Петро почав, як звичайно, фантазувати. Мелодії бренили смутні та рівні, як його настрої. Та от, враз, серед згуків, повних тихого смутку, прорвалися перші ноти з пісні сліпих. Мелодія одразу розпалася... Петро мерщій підвівся, обличчя йому було скривлене, й на очах стояли сльози. Видимо, він не міг ще впоратися з потужним вражінням життєвого дисонансу, що став був перед ним у формі цієї рипучої та важкої скарги.

Того вечора Максим знову довго розмовляв з Петром насамоті. Після того минали тижні, і настрої сліпого був той самий. Здавалось, занадто гостре й егоїстичне почуття горя особистого, що вносило в душу пасивність та пригнічувало прирожденну енергію, тепер схитнулося й поступило місцем чомусь іншому. Він знову ставив перед собою мету, планував; життя відживало в йому, надламана душа пускала парости, мов те деревце хирне, що на його весна повійнула живущим диханням... Було, між іншим, ухвалено, що цього ще літа Петро поїде до Києва, щоб з осені стати в науку до відомого піяніста. Обидва вони з Максимом намоглися, що поїдуть тільки вдвох.

X.

Теплої липневої ночі бричка, парою коней запряжена, стала на ночівлю в полі, на взліссі. Ранком, вдосвіта ще, двоє сліпих пройшли шляхом. Один крутив корбу примитивного струменту: дерев'яний валок крутився в дірі порожньої скриньки й торкався туго натягнутих струн, що випускали однотонне та сумне дзичання. Трохи гунявий, але приємний голос старечий співав вранішню молитву.

Мужики, що проїздили шляхом з таранню, бачили, як сліпих покликано до брички, біля якої, на розстеленому ки-

лимі, сиділи пани, що ночували в степу. Коли через якийсь час хурщики стали на водопій біля криниці, їх знов минули сліпці, та цим разом їх було вже троє. Попереду, вистукуючи перед себе довгою палицею, йшов дід з сивим волоссям, що маяло на вітрі, та довгими білими вусами. Чоло йому вкривали давні виразки, немов попечене, замість очей були самі ями. Через плече в його була широка поворозка, прив'язана до пояса тому, що йшов ззаду. Другий був високий чоловік, з дражливим, дуже таранкуватим обличчям. Обидва вони йшли звичайною ходюю, попідводивши невидючі обличчя вгору, ніби там шукаючи своєї дороги. Третій був зовсім ще молодий, у новому селянському вбранні, з блідим та ніби трохи зляканим обличчям; хода його була непевна й часом він ставав, ніби дослухаючись до чогось позаду й заважаючи товаришам рушати.

Годину так на десяту вони увійшли чимало. Ліс зостався синьою смугою на обрії. Навкруги був степ, і спереду чути було брентіння розогрітого сонцем дроту на шосе, що перетинало курний шлях. Сліпці вийшли на його й повернули були праворуч, коли це ззаду почулось тупотіння коней та сухий стукіт кованих колес по грузу. Сліпці поставали край дороги. Знову задзичало дерев'яне колесо по струнах, і старечий голос зтяг:

— Под-дайте слі-пеньким... — До дзичання кола прилучився тихий бренькіт струн під пальцями молодого.

Монета задзвеніла біля самих ніг у старого Кандиби. Стукіт коліс затих, видимо проїзжі стали були, щоб подивитись, чи знайдуть сліпі монету. Кандиба зразу знайшов її, й на виду одбився вдоволений вираз.

— Бог спасеть, — промовив він до брички, з якої видко було квадратову постать сивого пана, і дві милиці стирчали з боку.

Старий пильно дивився на сліпого-парубчача... Той стояв блідий, але вже заспокоєний. З першими-ж згуками пісні його руки нервово забігали по струнах, ніби їхнім дзвоном покриваючи її різкі ноти... Бричка рушила далі, але старий довго ще озирався назад.

Незабаром стукіт коліс затих у далечині. Сліпці знову витяглися низкою й пішли шосе...

— У тебе, Юрку, легка рука, — мовив старий. — Та й граєш славно...

За кілька хвилин середущий сліпець спитався:

— Помінився йти до Почаєва?.. Для Бога?

— Еге, — тихо одповів парубчак.

— Думаєш, прозриш?.. — спитався той знову з гіркою по-смішкою...

— Буває, — лагідно мовив старий.

— Давно хожу, а не стрівав, — похмуро заперечив таранкуватий, і вони знов пішли мовчки. Сонце сходило все вище, виднілась тільки біла лінія шосе простого, як стріла, темні постати сліпих та попереду чорна цятка екіпажа, що ото був проїхав. Потім дороги розійшлися. Бричка подалась на Київ, сліпці знов звернули манівцями на Почаїв.

Незабаром з Київа прийшов до дворища лист од Максима. Він писав, що обидва вони при здоров'ї маютья та що все складається гаразд.

А тим часом трое сліпих ішли все далі. Тепер усі йшли вже, не заважаючи одно одному. Попереду, усе так само вистукуючи палицею, йшов Кандиба, що дуже добре знав дороги та постигав у великі села на свята та на торги. Народ збірився на мелодійні згуки маленького оркестра, і в Кандибину шапку раз-по-раз дзенькали гроші.

Зворушення та переляк на парубчаковому обличчі давно зникли, перед иншим виразом поступившись. За кожним новим ступенем назустріч йому нові лилися згуки невідомого, широкого, безкрайнього світу, що заступив тепер повільний та присиплюющий тихого дворища шерех... Невидющі очі розширювались, ширшали груди, слух іще гостріший робився; він дізнавав своїх супутників, добротливого Кандибу та дражливого Кузьму, довго чвалав за рипучими возами чумаків, ночував у степу біля вогнищ, слухав ярмаркового та базарного гомону, дізнавав горя, сліпого й видючого, од якого не раз боляче стискалося його серце... І дивна річ — тепер він знаходив у своїй душі місце про всі

оці вчування. Він опанував цілком пісню сліпих, і день по дню, під гомін цього великого моря, все більш затихали на дні душі особисті поривання до неможливого... Чутка пам'ять ловила всяку нову пісню та мелодію, а коли дорогою він починав перебірати свої струни, то навіть на обличчі в дражливого Кузьми поставала спокійна втіха. Що більш зближались вони до Почаєва, банда сліпих зростала та й зростала.

Пізньої осені, дорогою, занесеною снігом, на превелике всім у дворіщі здивування, панич несподівано вернувся з двома сліпцями в старчачій одежі. Кругом подейкували, що він ходив до Почаєва помінившись, щоб виблагати у Почаївської матері божої сцілення.

А втім, очі в його були, як і перше, чисті й так само невидючі. Та душа безперечно сцілилась. Неначе страшне марево на-віки зчезло з дворіща... Коли Максим, що не переставав писати з Київа, нарешті, й собі вернувся, Ганна Михайловна зустріла його фразою: „Я ніколи, ніколи не прошу тобі цього“. Та обличчя її суперечило суворим словам...

Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандри, і смерком фортепіяно новими бренило мелодіями, яких ніхто не чув у його попереду... Поїздки до Київа одкладено на рік, уся сем'я жила Петровими надіями та планами...

Розділ VII.

I.

Тієї-ж таки осені Евеліна ознаймила старим Яскульським свою непохитну постанову вийти за сліпого „з дворіща“. Старенька мати заплакала, а батько, помолившись перед образами, ознаймив, що, на його думку, саме така й була на цей раз воля божа.

Справили весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя, та крізь це щастя все-ж пробивалася якась турбота:

в найясніші хвилини він посміхався так, що крізь цю по-смішку видко було сумовитий сумнів, мов-би він не вважав це щастя за трівке та законне. Коли-ж його повідомлено, що, може, у його буде дитина, він стрів це повідомлення злякано.

А проте його теперішнє життя, що миналося серед серйозної роботи над собою, серед тривожних думок про жінку та про ту, що мала народитись, дитину, не давало йому збирати увагу на колишніх напругах безплідних. Часом теж, серед цих турбот, у душі в його ставала згадка про жалісний лемент сліпих. Тоді він подавався на село, де на краю стояла нова тепер хата Хведорова Кандибина та його віспою подзьобаного небожа. Хведір брав свою ліру або-ж вони довго розмовляли, і думки Петрові набірали супокою, а його плани знову міцніли.

Тепер він став не таким чутливим на світлові спонуки з околу, а колишня внутрішня робота встоялась. Тривожні органічні сили поснули: він не будив їх свідомим змаганням волі — злити в одне суцільне різнородні вчуття. Замість оцих напруг неродючих стояли живі згадки та надії. Та, хто знає, — може, тиша в душі тільки сприяла не-свідомій органічній праці й оці невиразні, порізнені вчуття тим краще топтали в його мозку стежки одно до одного. Так, серед сну мозок часто творить вільно ідеї та образи, яких йому ніколи-б не пощастило втворити самої волі напруженням.

II.

У тій самій горниці, де колись народився Петро, було тихо, а розлягалось тільки схлипування дитини. Минуло вже кілька день, як воно народилось, і Евеліна хутко очунювала. Зате Петро всі ці дні здавався пригніченим свідомістю якогось близького лиха.

Приїхав лікар. Узявши дитину на руки, він переніс і поклав її ближче до вікна. Шпарко одкинувши завісу, він пустив у горницю промінь ясного світу й нагнувся над хлопчиком із своїми струментами. І Петро сидів тут, похилив-

ши голову, все такий самий пригнічений та байдужий. Здавалось, він ніякісенької не надавав ваги тому, що робив лікар, задалегідь знаючи результати.

— Він, напевне, сліпий, — усе казав він. — Йому не слід було родитись.

Молодий лікар не відповідав і мовчки переводив свої досліди. Нарешті, він поклав офтальмоскопа, і в горниці розлігся його впевнений, спокійний голос:

— Чоловічок в очі зменшується. Дитина видюща — то напевне.

Петро кинувся й хутко став на ноги. Цей рух показував, що він чув лікареві слова, але з виразу його обличчя видко було, що він буцім не зрозумів їх значіння. Спершись тремтячою рукою на лутку, він застиг на місці з блідим, піднесеним до-гори обличчям та непорушними рисами.

До цієї хвилини він перебував у якомусь чудному зворушенні. Він ніби не почував себе, але, разом з тим, усі фібри в йому жили та тремтіли з дождання.

Він був свідомий темряви, що була круг його. Він її вилучив, почував її по-за собою, у всенькій її неомірности. Вона насувалася на його, він охоплював її уявою, неначе-б міряючи себе до неї. Він уставав їй на зустріч, бажаючи захистити свою дитину од цього неомірного океана непроглядної темряви, що гойдалася круг його.

І поки лікар мовчки лагодивсь до огляду, він увесь час перебував у такому стані. Він і перше боявся, але тоді в душі у його жила ще тінь надії. Тепер страх, млосний якийсь та жахливий страх, дійшов був до найвищого напруження, опанувавши зворушені до останньої міри нерви, а надія завмерла, зачаївшись десь у глибоких криївках його серця: і враз ці дві слові: „дитина видюща“! — перекинули його настрій. Страх миттю зпав, надія так само миттю на певність перетворилась, осяйнувши чутко піднесений душевний уклад сліпого. Це був раптовий переворот, справжній удар, що влетів до темної душі поразливим, сліпучим, мов та блискавка, промінем. Дві слові лікареві мов-би випекли в його мозку вогневу дорогу... Буцім іскра спалахнула десь

у середині й осяяла найглибші в його організмі криївки... усе в йому одразу кинулось, і сам він затремтів, як тремтить натягнута туго струна під раптовим ударом.

І слідом за цією блискавкою перед його ще до народження згаслими очима враз загорілися дивовижні примари. Чи то було проміння, чи згуки, він добре не тямив. То були згуки, що оживали, набирали форм та порушувались проміннями. Вони сяли, як небесного склепіння баня, вони котились, як по небу ясне сонце, вони хвилювались, як хвилюється шепіт та шелест зеленого степу, вони гойдались, як буків замислених віття.

Це було тільки першу мить, і тільки змішані вчуття цієї миті лишилися йому в пам'ятку. Решту він потім забув. Він тільки вперто запевняв, що на ці кілька мить він був видющий.

Що саме він бачив, і як бачив, та й чи бачив справді, — зосталось цілком невідомо. Багато хто казав йому, що це не може бути, але він обстоював на своєму, впевняючи, що бачив небо та землю, матір, дружину й Максима.

Кілька секунд стояв він з піднесеним до-гори й прояснілим обличчям. Він такий був чудний, що всі мимоволі повернулися до його, і кругом усе змовкло. Усім здавалось, що людина, яка стояла серед горниці, був не той, кого вони так добре знали, а хтось инший, незнаний. А той, колишній, зник, окритий тайною, що враз спустилась на його.

І він з цією тайною перебув насамоті кілька коротких хвилинок... Згодом од них лишилося тільки почуття якогось вдоволення та дивовижна впевненість, що тоді він був видющий.

Чи могло це бути справді?

Чи могло бути, щоб невиразні та неясні світові вчуття, що пробивались до темного мозку недовідомими шляхами в ті хвилини, коли сліпий увесь тремтів та поривався на зустріч соняшному дню, — тепер, під хвилину раптового екстаза, впливли в мозку, як туманний негатив за проявлення?..

І перед невидючими очима встало було синє небо й ясне сонце, і річка прозора з горбочком, на якому він пережив так багато й так часто ще дитиною плакав... І далі — і млин, і зоряні ночі, коли він так мучився, і мовчазний, сумний місяць... І курний шлях, і лінія шосе, і валка з блискучими шинами на колесах, і миготливий натовп, а серед його він сам співав пісню сліпих...

Чи в його мозку зародилися фантастичними примарами невідомі гори, і простяглися в далечінь невідомі степи рівні, і чудові вимріяні дерева гойдалися над гладенькою поверхнею невідомих рік, і сонце прозоре заливало цю картину ясним світлом, — сонце на яке дивилися незліченні його предків покоління?

Чи все це роїлося безформенними вчуваннями в тій глибині темного мозку, про яку казав був Максим, і де проміння й згуки одстоюються однаково веселощами чи сумом, радощами чи тугом?..

І він тільки згадував потім ладний акорд, що забренів був на мить у його в душі, — акорд, у якому сплелися в одне ціле всі його життя вражіння, вчування природи та живе кохання.

Хто знає?

Він пам'ятав тільки, як на його була спустилася ця тайна, і як вона його покинула. В цю останню мить образи-згуки зплелися й змішалися, дзвенючи та вібруючи, тремтячи та змовкаючи, як тремтить і змовкає туга струна: спершу вище та голосніш, потім усе тихіше, ледве чутно... здавалось, щось котиться по величезному радіусу в безпросвітню пітьму...

Ось воно скотилося й змовкло.

Темрява й німування... Якись невиразні примари намагаються ще відродитися з глибокого мброку, але вони вже не мають ні форми, ні тону, ні кольору... Тільки десь далеко, внизу задзвеніли були переливи гами, миготливими рядами прорізали пітьму й собі теж скотились у просторінь...

Тоді враз згуки з оклоу досягли його слуху в своїй звичайній формі. Він буцім прокинувся, але все ще сто-

яв, осяйний та радісний, стискаючи руки матері та Максимові.

— Що це тобі? — спитала мати стурбованим голосом.

— Нічого... мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

— А тепер? — зхвильовано запитала вона. — Пам'ятаєш ти, будеш пам'ятати?

Сліпий зітхнув тяжко.

— Ні, — одказав він на-силу. — Та це дарма, бо... я віддав усе це... йому... малому і... і всім...

Він заточився й знепритомнів. Обличчя йому зблідло, але на йому ще блукав радісного вдоволення одлиск.

Е п і л о г.

Минуло три роки.

Численна публіка зібралась у Києві, під час „Контрактів“ *) слухати оригінального музику. Він був сліпий, але чутка просто дива-дивні подавала про його музичний хист та про його особисту долю. Розказували, ніби дитиною його вкрала з заможної сем'ї банда сліпців, з якими він тинявся, аж поки відомий професор звернув увагу на його надзвичайний музичний талант. Інші переказували, що він сам утік був з сем'ї до старців через якісь романтичні причини. Так чи инакше, але контрактова зала була повнісенька вщерть, і прибуток (що мав невідоме публіці добродієнне призначення) був величезний.

У залі запанувала тиша глибока, коли на естраду ступив молодий чоловік з гарними великими очима й блідий на виду. Ніхто не сказав-би, що то сліпий, коли-б очі ці не були такі непорушні та коли-б його не вела молода білява пані, як казали, дружина музичина.

— Не диво, що він робить таке глибоко потужне враження, — казав у натовпі якийсь зол до свого сусіди. — У його надзвичайно драматичний вигляд.

*) Нагадуємо, що „Контрактами“ зуть київський ярмарок.

Справді, і це бліде обличчя з виразом вдумливої уваги, і непорушні очі, і вся його постать наперед схиляли до чогось особливого, незвичного.

Українська публіка взагалі любить і високо ставить свої рідні мелодії, але тут навіть ріжномастний „контрактний“ натовп одразу був захоплений глибокою щирістю гри. Живе почуття рідної природи, чуткий оригінальний зв'язок з безпосередніми народньою мелодією джерелами виявлялися в імпровізації, що лилася з-під рук сліпого музики. Багата на барви, гнучка та співуча, вона бігла дзвінкою цівкою, то підносячись урочистим гимном, то розливаючись щирим сумним співом. Здавалося часом: то буря лунко гремить-перекочується в небі, розлягаючись у безкрайому просторі, то тільки степовий вітер ледве брентить у траві, на могилі, невиразні мрії про минуле надихаючи.

Коли він замовк, грім оплесків огорнутого захватом натовпу сповнив величезну залю. Сліпий сидів, схиливши голову, здивовано дослухаючись до цього грюкоту. Та от він знов підняв руки й ударив по клавишах. Велелюдна зала в мент зацімила.

Саме тоді увійшов Максим. Він уважно озирнув цей натовп, що, одним почуттям охоплений, звернув на сліпого жадливі, розпалені погляди.

Старий слухав і чекав. Він більш, ніж хтось інший серед цього натовпу, розумів живу драму цих звуків. Йому здавалось, ніби ця потужна імпровізація, що так вільно лилася з душі музики, враз увірветься, як попереду, тривожним, слабовитим питанням, що нову роз'ятрить рану в душі у його сліпого годованця. Та звуки зростали, міцніли, повнішали, ставали все більш та й більш владними, посідали серце з'єднаної та завмерлої юрби.

І що більш дослухався Максим, то виразніше брентив для його у грі сліпого знаний мотив.

Еге-ж, це вона, гучна вулиця. Ясна, гуркотлива, життя повна хвиля котиться, розбиваючись, вилискуючи й розсипаючись тисячею звуків. Вона то підноситься, зростає, то спадає знов до далекого, але безугавного гомону, застаючись

увесь час спокійною, гарно-безпристрасною, холодною та байдужою.

І враз серце Максимове впало. З-під рук у музики знов, як і колись, вирвався стогін.

Вирвався, продзвенів і завмер. І знову живий гомін, де далі, яскравіший та дужчий, блискучий та воружкий, щасливий та ясний.

Це вже не самий особистого горя стогін, не саме сліпе страждання. На очах у старого показалися сльози. Сльози стояли і в очах його сусід.

— Він прозрів, еге-ж, це правда, — він прозрів, — думав Максим.

Серед ясної та жвавої мелодії, щасливої й вільної, як у степу вітер, і, як він, безтурботної, серед різнобарвного та широкого гомону життя, серед то сумного, то величного співу народньої пісні — все частіші, все напосидливіше й дужче проривалась якась, що за саму брала душу, нота.

— Так-так, мій хлопчику, — захочував його думкою Максим, — здоганяй їх серед веселощів та щастя...

За хвилину над зачарованим натовпом у величезній залі, владна та всепотужна, стояла вже одна тільки пісня сліпих...

— Подайте сліпеньким... р-ради Христа.

Але це вже було не благання про милостиню й не жалісний лемент, улишним гамором притлумлений. У йому було все те, що було й попереду, коли, під його тиском, обличчя у Петра скривлювалося і він тікав од фортепіано, сили не маючи боротися з його болем ятрючим. Тепер він подужав його в своїй душі й перемагав душі цього натовпу глибиною та жахом життєвої правди... Це була темрява на тлі ясного світла, нагадування про горе серед повного щасливого життя.

Здавалось, будім удар розлігся над натовпом, і кожнісеньке серце тремтіло, ніби він торкався його своїми руками, що прудко бігали по клавишах. Він давно вже замовк, але серед натовпу було ще німо неначе в могилі.

Максим схилив голову й думав:

„Так, він прозрів... На місці сліпої та безугавної егоїстичної муки він носить у душі вчування життя, він почуває й людське горе, і людську радість, він прозрів і потрапить нагадати щасливим про нещасних“...

І старий вояка все нижче хилив голову. От і він зробив своє діло, і він не дурно прожив на світі, йому промовляли про це повні сили владні згуки, що стояли в залі, панували над натовпом.

Так дебютував сліпий музика.

ПОКІРЛИВІ
Сільський краєвид

Переклад
С. Буди

I.

Верстов за тридцять од великого губерніяльного міста N. є станція Чорнолісся, улюблене дачне місце губерньських житців, над Окою. Кілька поїздів сполучає його з містом, а це дає спроможність навіть дуже обтяженим людям приїздити сюди після роботи, щоб перебути вечір з сем'єю, погуляти при місяцю, помилуватись з гір далекого берега та вигадливих заворотів річки, а вранці, на початок служби, встигати знов до N-ського. До кожного поїзду на дебаркадер невеличкого вокзалу збирається найвиборніша публіка, рибіють дамські вбрання, викликають захват та заздрість брилики останнього фасону, коло стовбурів поблизького гаю чекає завжди кілька опертих на дерева велосипедів, і пошта що-дня викидає тут цілі паки газет.

Одно слово, місце зовсім культурне, що нагадує дачні місця десь під Петербургом або під Москвою

Та як що ви схочете найняти копійок за сорок одну з таратайок, що ними тісно заставлено невеличке подвір'ячко біля вокзалу, то вона приставить вас, сказати-б так, „в глиб країни“. Це буде, перш за все, Розкатово, що притулилось у тому місці, де річка, стиснута горами, робить круту заворотку. Розкатово вже дуже нагадує село. З дачників тут оташовується публіка простіша, що хоче бодай на літо позбутись конкуренції вбраннями та бриликами, і через те встановила свої власні літні закони: панночки походяють тут без парасольок, у білих хусточках на головах та часто босі, і купаються просто на березі, зводячи иноді суперечки з сільськими хлопчачками, що не визнають демарка-

ційної лінії. Розкатовці здебільшого „волгарять“, тоб-то ходять улітку лоцманами, водоливами, помішниками капітанів або навіть і капітанами на буксирних пароплавах... Коли, на свято тут заведуть співи та танки, то ви можете часом побачити місцевого кавалера, в піджаку та „котелку“, в блискучих новеньких калошах, вдягнутих на чоботи „буряками“, — а круг його дівчата в шовкових кохтах з парасольками статечно похажують з піснями та величанням.

Одно слово, і тут ще не мало культури, хоч де-яка частина розкатовців сіють та орють, наймаючи на це землю у „волгарів“. Але коли, пройшовши широкою вулицею Розкатова, ви вийдете за царину в другий бік, ви побачите поля, де хвилюється жито, переліски та кущі, потім сосновий лісок по піщаних горбках, — а за ним суцільні лани, що покірно хиляться за вітром. Серед цих ланів, над широким ставом, притулилось сільце Колотилово, з одвічним хліборобом, „крестьянином“, як його звуть розкатовці, що наймають його на свої покоси. Себе, одрізняючи од хліборобів, вони звуть „хазяями“ та „жителями“.

II.

В Розкатові літував Іван Семенович Бухвостов, співробітник однієї місцевої та дописувач кількох столичних газет. Він виїхав сюди оце вперше: лікарі напосілись, бо починало дуріти серце. Людина з його була городська усіма звичками й уподобаннями, і село, навіть таке, дачне, було йому новиною. Поки що, вся оця новизна була йому цікава, особливо-ж його цікавила „далечинь“, якої він ще не встиг гаразд спізнати: вбогі хати Колотилова за цариною та перелісками... а за річкою, на високому березі, будівлі майже запустілого монастиря, що привабливо визирали з-посеред безладньої зелені. В свята звідти долітав, правда, надтріснутий давін, а на перевозі можна було бачити простодушних і не завжди тверезих ченців. І Бухвостову здавалось, що все це, — і царина, і переліски, і білі плями будівель монастирських, і перевіз, набитий возами та мужиками, і ченці в стареньких

рясах, що разом душили ладаном і сивухою, — все перейняте якимсь одним спільним виразом... І цей вираз був новий, загадковий і цікавий. Кортіло розгадати його, як кортить іноді зрозуміти фізіономію зустрінutoї десь на шляху оригінальної людини.

Літо стояло погоже та гаряче. Раз, у саме полудня пекучого липневого дня, Іван Семенович сидів на ослінчику біля своєї дачки, коли це над сосновим лісом, у той бік, де було село Колотилово, показався димок. Він звівся якось несподівано, і не встиг іще Іван Семенович добре розтямкувати, що це значить, як величезний стовп уже вився й клубочився, здавалось, зовсім близько, зараз за лісом, зводючись усе вище та й вище в розпеченій синяві неба та буцім-то заглядаючи з-за лісу в тиху вулицю до Розкатова.

Тихе сільце одразу заворушилось: витягли з-під повітки пожарну „машину“, хлопчачки подались на вигін по пожарних коней, якийсь пузанчик біг та падав, путляючись у хомуті та віжках... Гадали, що горить у Колотилові, а з огляду на певну межі-сільську конвенцію у Розкатова з Колотилувим була, сказати-б так, пожарна взаємність. Хвилин за двадцять пожарна трійка вже хвацько котила дорогою, переганяючи баб, що й собі хапалися бігти. День був святковий, неробочий, баби й дівчата розбрелись були по осичняку за ягодами та грибами, і тепер лиховісний стовп виганяв їх усіх на дорогу. Вони бігли, спотикались, голосили та хрестились, не знаючи ще, чи то на них спало те лихо; а чи Господь „завітав“ до кого з сусід.

Бухвостов і собі теж, звичайно, стрепенувся: треба було подивитись на сільську пожежу і, може, подати про неї звістку до газети; та й взагалі тим, у яких озивається серце, людям не сидиться, коли недалечко щось притрапиться. Він думав був примоститись до „машини“, але вона умчала перше, ніж він до неї добіг був. На щастя, саме з вокзалу вернувся Гаврило Пименович, господарь його дачі, та й не встиг ще розпрягти коня, як знялась тривога, — і за кілька хвилин обидва трюхали дорогою слідом за машиною.

Але, в міру того, як візок наближався до Колотилова,

стовп немов-би відходив. Коли-ж вони в'їхали в царину, в її одчинені цілою зграєю сільських дітлахів ворота, то вже не було сумніву, що в Колотиліві усе гаразд. У селі було тихо й порожньо, а темний стовп, усе такий само поважливий, мовчазний та лиховісний, клубочився зпереду, над зубчастою лінією бору, що немов-би припав до землі та зблід... Дзвоники розкатовської машини тельнякали вже під самісеньким лісом, але якось нерішуче та мляво. Очевидячки, машина була вже коло меж пожарної взаємности й міркувала, чи не вернутися...

Вулиці в Колотиліві немов вимело. Тільки з найближчої хати, висунувшись у вікно, виглядала в бік до пожежі молодиця, прикривши долонею очі від сонця. Коли візок порівнявся з нею, здержуючи ходу важкуватої коняки, Івана Семеновича вразили чудні згуки, що долітали в одчинене вікно: якесь бурчання, дикий рев, звірине виття, уривки з пісні, гидотна лайка, і все це в супроводі металевого брязкоту неначе-б од ланцюга. Здавалось, за цією рубленою стіною хтось доходив останнього краю несамовитости, скаженів та рвався, брязкаючи залізом... А тим часом жінка зовсім собі спокійно дивилась на далеку пожежу, мов-би в неї за спиною не діялось нічого уваги вартого.

— Що це таке? — спитався Бухвостов у Гаврила Пименовича, ще не втямивши добре, чому ця хвиля незрозумілих згуків пройшла по йому таким гострим тремтінням... Мужик боязько озирнувся і хльоснув конячку, поспішаючи швидче минути хату.

— Гарасько це .. Не дай, Боже, зірветься ще. Видко пожежу зачув... Помилуй, Господи, як ото зірветься.

— Хто зірветься, звідки?

— Та Гарасько. Кому-ж більш! На ланцю-ж бо він у їх, Гарасим-би то.

Од'їхавши кілька сажнів, він, видимо, заспокоївсь, і хльоснувши конячину пугою по заду, пояснив:

— На ланцю, а як-же! Бо-ж, бачите, він, Гарасим-би то, не при собі, не сповна, значиться, розуму...

І од'їхавши ще кілька сажнів, він додав уже зовсім спокійно, як про тему, до краю вичерпану:

— Років, мабуть, вже з десять...

III.

Темна смуга диму, що тихо клубочилась за лісом, одразу згубила для Бухвостова попередній інтерес і перестала здаватись такою лиховісною та значущою. Що значить пожежа в якійсь там хаті, та ще серед дня і влітку, — коли ось тут, за кілька сажнів, у такій-же самісенькій сільській хаті багато літ борсається на ланцюгу жива людина, — і нікому це не здається дивним... І ніхто не квапиться допомагати, і молодиця, закриваючи рукою очі від сонця, з лінивою цікавістю стежить за далекою пожежою й за постаттю випадкового проїзжого, навіть не обертаючись на біснування прикутої людини. Серце йому заколотилось тим особливим тривожним колотом, що кликав до негайного втручання: скочити з возу, когось покликати, на когось напасти, когось dokonешне обвинуватити й зараз, ту-ж мить, негайно припинити цей жах...

Він простяг руку й торкнув Гаврила Пименовича за плече. Конячина перестала товкти куряву, а старий повернув до його свої густі навислі брови, з-під яких запитливо та невдоволено глянули маленькі колючі очі...

— Що таке? — поспитав він...

Спокійна колотилівська вулиця, здавалось, і собі теж питалась у Бухвостова: „Що таке?“ — і вже самим своїм буденно-байдужим виглядом робила на газетяра тверезуюче вражіння... Кого він покличе й на кого нападеться з своєю новиною? Перед ним, ось тут близесенько, була спина розкатовця, запорошена, з пропотілими плямами на лопатках... Далі мотались у куряві клуби конячі, по боках у дві перії стояли нові рублені хати (Колотилівка недавно горіла); межі ними — бліді кучеряві верби та поважні темні осокбри. Позаду у вікні молодиця проважала його байдужим оком, і в промежки між хатами та вербами, з горбка, що на йому

стояло Колотилово, — виднілись лани жита, що покiрно хилились пiд вiтром...

Серце Бухвостову, не вгаваючи, трiвножно колотилось i кликало до чогось, але звичайнi рефлекси людини, що до всього втручається, немов би паралiзовано... Бухвостов недомислiнно озирнувся, неначе стерявшись i втративши якусь провiдну нитку до власних вчувань... I йому здалось, що на його поглядає те саме, загадкове та затаєне, що він усилювався вхопити у виразi цiлого цього краєвиду... Поглядає, i пiд цим поглядом нiби дубiють його звичнi почуття.

Тим часом, тельнiкання дзвоникiв голоснiшало. Це розкатiвцi верталися з лiсу з пожежною машиною, на своїй трiйцi, з дзеленьканням своїх дзвоникiв та брязкотьолець. Незабаром гаряче повітря усе сповнилось цих метушливих та галасливих згукiв до такої мiри, що Бухвостова поривало заткнути вуха, а сельце, здавалось, ще покiрливіше припало до землi. Машина хвацько промчала колотилоськими вулицями, i хазяїн Бухвостова теж почав повертати свою конячину.

— У Гнилицях горить, не инакше, — мовив він, — верстов буде ще з десятка. Це з-за лiсу здається так, нiби близько... А воно, бач, далеко!

Бухвостов не вiдповiв, буцiм не чуючи в тонi Гаврила Пименовича нерiшучого пiвзапитання. Він, надсь, не вiд того був, щоб довести пана й до Гнилицi, звичайно, за добру плату. Та Бухвостов мовчки дивився на вiкно, в якому все ще маячила жiноча постать. „Машина“ саме порiвнялася з цiєю хатою. Здоровий парубок з розкатiвцiв, що правував трiйкою, повернув до неї спiтнiле лиснюче обличчя й кинув якимсь жартом („конче соромицьке щось“ — подумав, кривлючись, Бухвостов). Молодиця засмiялась. Вона була гарна, чи як там кажуть — „гладка“, але Бухвостову прикро було бачити, як на її дуже зашмаленому обличчi блиснули бiлi зуби... А як грюкiт та дзвiн машини трохи вже одкотився, на Бухвостова знов линула хвиля тих самих згукiв: брязкiт данцюгом, виття, регiт i вигукування прикутої людини.

Спина у Гаврила Пименовича знову скорчилась, і він підняв пугу, з видимим бажанням набичувати коняку.

— Стривай, — мовив раптом сідок, спиняючи його руку...

— Чого ще?

— Почекай тут.

Бухвостов і не помітив, що каже на Гаврила Пименовича „ти“, хоча, взагалі кажучи, цього не дозволяв собі попереду ні з ким. У голосі його, до того-ж, брєніла якась чужа йому, трохи не начальственна нота... Чи його роздратувало дзеленькання дзвоників, чи з чого іншого, але настрої у Бухвостова дуже змінився: гіпнотичний вплив покірливого „порядку“ та розхвильованих ланів зник, він знову неначе знайшов провідну нитку в своїх впочуваннях. І насамперед дуже розсердивсь...

На кого? На Гаврила Пименовича, що не зразу спинив коня, на дурного парубка, з його лиснючим обличчям та напевне соромицьким жартом, на молодицю, що неприємно й зачіпаючи посміхалась до парубка на тлі цього жаху, на тиху вулицю, що роками цілими слухає криків та скреготання прикутої людини... Йому здавалось взагалі, що він знайшов або-ж заразівенько знайде винних, отже дасть вихід млосному та гнітючому вчуванню, що боліло в душі й примушувало колотитись серце.

Скочивши з візка, він хутко обійшов хатню стіну, зайшов у подвір'я й підвівся по сходах. З улиці його проважав здивований погляд розкатівця.

Коли-б Бухвостову довелось зараз таки списувати до газети те, що він побачив, опис вийшов-би дуже непевний. З першої-ж, як він увійшов, хвилини, щось мов-би обмежило обсяг його ока, і в пам'яті зосталось тільки тьмяне тло з звичайними хатніми обставинами, різучий світ з вікна та божевільне обличчя мужика з диким і буцім глузливым поглядом. Бухвостову здавалось, що божевільний простягає руки до його назустріч. А втім, він постеріг, що опріче ланцюга на прикутій людині в поясі, — руки за спиною стягнуто мотузом так, що могли рушатись тільки од ліктів. Він дививсь на Бухвостова гострим, іроничним та пронизливим

поглядом, у якому світилася лиха радість і якась особлива, своя свідомість, гордовита, стражденна та переможна: здавалось, божевільний давно його дожидав, цілі роки, і тепер, знає, чого він прийшов і... що з ним зробити треба... І те, що він зробить, буде жахливе...

— Не підходь, пане, — злякано гукнула молодиця, повернувшись од вікна, шпарко зплигаючи з лави... Божевільний, огидно рикаючи та брязкаючи ланцюгом, кинувсь був до неї, але вона спритно вивернулася і знов засміялась... Хворий враз став, глянув на неї та на Бухвостова, зробив цинічну пропозицію й знов заборсався на ланцюзі, весь напружуючись, з перекривленим обличчям та виряченими очима...

Саме тоді увійшла ще й друга жінка з оберемком дров. Бухвостов дав їй дорогу, буцім обоє розминались на краю безодні. Один ступінь необачний, і божевільний міг ухопити її за руку, за зборку одежі... Жінка кинула дрова коло печі й випросталась.

Бухвостов зрозумів одразу, що ця висока, ставна бабуся — мати хворому. І зараз-же він постеріг, що на божевільному сорочка чиста, волосся розчісане й навіть помочене квасом (було свято).

— Давно це у вас? — поспитав Бухвостов, що знову почув зниківня, аби тільки щось сказати.

— Десятий отак рік мучимось... На Миколу зимнього буде десять.

Вона говорила просто й спокійно. В очах, з сіткою зморщок навкруги, жвавих та виразистих, виднілось те глибоке й спокійне, давнє й давно подужане страждання, яке буває тільки у міцних духом людей. Бухвостов одразу вчув до неї повагу, і в той-ж час увесь гнів його звернувся на його самого.

— О, чорт... — подумав він з припливом цієї лютої... — Вдерся в чужу хату, не знати чого... Ніби от з простої цівкості... Неначе, справді, на селі все можна...

— Вибачте, — промовив він та, круто повернувшись, вийшов з хати з міцно стиснутими губами й зморшкою на чолі.

Його проважали здивовані погляди жінок та різкий регіт божевільного. Цей борсався особливо сильно, і дрібний, поривчастий брязкіт заліза неначе аж гнавсь за Бухвостовим...

А на вулиці його знов спіткав той самий особливий „погляд пейзажа“, пильний, затаєний та загадковий. Він проважав його до господи й потім не переставав заглядати до його вікон зверху, через верховіття лісу — біленькою капличкою з заокської гори...

IV.

Вечір того дня був чудовий. Щербатий місяць стояв, замислений, над обрізом соснового бору, що кинув з горбка густу чорну тінь на половину розкатівської вулиці. Обриси хат губились на темному тлі лісу, і хіба де-не-де невиразну темну масу прошивали осяяні віконця... Місяшне сяйво пересипало все тонким золотим пилом, ще стирав усі вугласті обриси, і в цій мішанині похливого світла й чорних тіней втопала сільська вулиця й ряд літніх дощаних пекарень, що тяглися „за-для небезпеки од пожежі“ по самій її середині, і купки розкатівських обивателів, що сиділи на лавочках коло хат. І навіть самі розмови, що дзюрчали під покровом цього теплого злотистого сутінку, здавалось, розпливалися якомсь та затушковувались. Вчувалися десь і гомін, і рух, та де саме ті, що рушаються, і що саме гомонять,—розбірати не хотілось...

Бухвостов сидів на колоді біля своєї дачі... Недалечко його повмощувались так само на колодах кілька розкатівських пожильців, що провадили тут свої розкатівські розмови. Перед мужиками, не наслідуючись сісти поруч з казями, стояло дві жіночі постати, в темних сарафанах. На Розкатові, як на більшості надволзьких сіл, лежить познака старовинного укладу. Жінка бере гору в молельні та в демівці; але на вулиці — обидві жінки стояли, підперши щоки руками, немов ті статуї, вліті непевним та мов сливочим місяшним сяйвом, і ні-же словом єдиним не втручались до розмови... А втім, у самому навіть мовчанні вчувавсь глухий жіночий протест проти якихесь мужицьких річей та задуманих або-ж і зроблених вже мужицьких постанов.

Бухвостов теж нетерпляче й досадливо чекав кінця цим розмовам. — „О, чорт“, — раз-поз-раз бурчав він сам собі. Він оце збірився „добре погомоніти з панамі розкатівськими громадянами“.

Злобою розкатівського дня була косовиця та розрахунки що-до сіна, які недавнечко ще дуже Бухвостова цікавили. Звичайно розкатівські луки за Окою наймано своїм таки „крестьянам“, які ще не кинули землю „для ріки“. Вони щоб сами косили, а що найманими косарями, „з числа золоті роти“. Золота рота тая нівечила луки недбалим та пізнім косінням, і цього разу „хазяї“ найняли сами справжніх косарів з сусідніх сіл. Це й призвело до нових складних обрахунків. Робітників на луках годували „по черзі“... Іван Максимов дав „своїх“ три карбованці на завдаток, Максим Іванов купив у місті дві косі та брусок. Усе це тепер клалося на рахівницю, розподілялося відповідно до відомого сільського „равненія“.

Поки ото дачники та дачниці собі похажали, купались та в крокета грали, — корінне Розкатово, здавалося, перетворилось в одну величезну рахівницьку машину, що туго, з рипінням та з усякими зупинками доводила до краю процес розрахунку. Двоє розумних мужиків, що обидва служили не раз старостами та судьями, цілими годинами висижували на лавочці біля єдиної місцевої крамнички, прозваної серед дачників „Мюр і Мереліз“ за свою універсальність, цокали на рахівниці та виписували кожному хазяїнові його обрахунок на окремому паперці. Діставши листки, „хазяї“ зараз-же йшли з ними додому і там обміжковували їх укупі з жіноцтвом. Потім вони вертались знов до рахівників, тикали в папірці зашкарубленими пальцями й подавали свої заперечення. Рахункова машина рипіла й часом, замість цифр, з неї вилітали зовсім несподівані сюрпризи, не виключаючи навіть згадок про батька-матір.

Так ця справа тяглася вже кілька день. Сьогодні розрахунки мали скінчитись. Усі більш-менш розтямкували голівне, більш-менш скорились „мирові“, більш-менш уважали себе за скривджених або-ж удавали таких що-до дрібниць. Цього вечора один ще тільки дідусь з різким протестущим

голосом усе борсався серед загального супокою, не визнаючи себе за переможеного та переконаного. А що сьогодні він як-раз був вартовим, то серед тиші спокійного вечора — раз-поз-раз, то в одному, то в другому кутку довгої вулиці, слідом за торохтінням калатала, закипали гучні суперечки.

— Та розчовпай-же ти, нарешті, голово розумна!...

— Що тут розчовпувати? Ми й так розуміємо, надісь. От ви чи розумієте?

— Та-же він своїх два з коповиком давав?

— Ну, дав... Ми, значитьсь, не споримось, що не дав. А троячка-ж то звідки влетіла?

— Як коржа, так коржа! Тобі-ж казано.

— Казали твого батька сини та й ти з ними...

Дідусеві одповідали мляво й неохоче: думка „миру“ вже склалась і на єдиного суперечника махнули рукою. А тому він завзято закалатав у своє калатало й поніс свій протест уподовж перії на другий куток села.

Скоро настирний дідусь одійшов зовсім, Бухвостов посунувся до розкатівців, що сиділи на колоді, й сказав:

— Покінчили, панове?

— Покінчили, хвалити бога, Йване Семеновичу...

— До чиста. Поділилися до останнього.

— Можна тепер про инше побалакати?

— Говори, Йване Семеновичу, дарма, — промовив Савелій Іванов, один з рахівників, — мужик спокійний, шанобливий до себе й розумний.

— Ми раді, — додав Гаврило Пименович, — розумна людина слово мовить, — нам, дурням, користь... Ото тільки, — додав він півзапобігаючи, півжартом: — чортами ви все садите... Ми цього не вхвалили...

— Ну, то скажіть мені, панове жителі, — не звернувши уваги на слова свого хазяїна, сказав Бухвостов, — на що це у вас людина на ланцюгу сидить?

— На ланцюгу? — перепитав Савелій Іванов. — Хто у нас на ланцюгу, братове? Здається, такого не було...

— Як можна, щоб на ланцюгу?

— Що це ви, Йване Семеновичу, — докірливо додав Са-

велій Іванов, — ще, боронь Боже, до газети напишете. Осоромите місця наші.

— А! та це ось що, браття, — похопивсь Гаврило Пименович, — це він, значить, про колотилівського, Гараська...

— А! он про кого! — засміявся Савелій. — Так це в Колотиліві. То-ж то я міркую: хто-б це в нас на ланцю... Либонь нікого нема...

— Так це-ж він не в собі...

— Не сповна розуму.

Бухвостов і не постеріг був, що виноватить Розкатова за те, що в Колотиліві діється. Як міській людині, йому село уявлялося чимсь однеьким, суцільно-мужицьким. Але для розкатівців колотилівський Гарасько був чужий... Іх увага поволі одривалась од цю-йно закінчених „своїх“ справ...

— Та він тепер хіба знову на ланцю? — спитав хтось, позіхаючи.

— Перше ходив ніби. Тільки хіба як дурити почне.

— Овва! ходив! Коли це було, — ще до холери! — сказав Савелій Іванович.

Савелій бував у волостних суддях і знав, що діється у волости.

— Еге, років з вісім, диви!

— Згадав! — засміявся Гаврило Пименович.

— Отакий-б Чамра був ще в Гнилицях, — додав Савелій Іванович, — та в Іванівці Хведотко.

— Чи то мало...

— Чом-же в лікарню не одсилаєте? — запитав Бухвостов.

— А хто за його платитиме? — спитав чийсь голос задерикуваго.

— Перше діло—що-до платні, — спокійно та з звичайною розважною діловитістю пояснив Савелій. — А друге діло... Та от, здається, Григорій Семенович дорогою іде. Він це все може показати достотно. Сам колотилівський... Григорію Семеновичу, ти це?...

— Я! — одказав мужик з возу. Кинувши плуху конячину на середині широкої вулиці, він підійшов до колод і вклонився.

— Мир бесіди... Треба чого, чи так гукнули?

Бухвостов знав його. Це був м'ясник, який що ранку об'їздив розкатівські дачі, — мужик статечний, що поводився з великим достоїнством що-до панів і своєю торговою практикою виробив собі особливу, не зовсім мужицьку мову.

— От пан антиресується про Гарасима, — сказав Савелій, — як здалось Бухвостову, з відтінком легкого глуму.

Григорій Семенович повернувся та, приглядившись до Бухвостова, простяг йому руку:

— Що-ж саме може бути? Який антирес?... Не в своєму розумі людина або-ж сказати: бісній. Та й по всьому...

— Та от, кажете: як можете ви, колотилівські, на ланцю людину держати?...

В голосі у Савелія Йвановича посмішка пробила виразніше.

— До газети вони напишуть, — так, мовляв, щоб і нам, розкатівським, за вас не влетіло...

— Що-до цього я вам, можу відповідь дати, ця справа мені звісна. А що-до уголовної, прикладом, відповідальности або штрапу, то про це не маємо турбації, бо вже посадили його несхідно, без відпуску з наказу начальства. Як, значиться, знаходить на його несподіванкою й неможливо попередити...

— Значить, зараз і на ланцюг? На всеньке життя? „Бо знаходить несподіванкою“... — роздрочено запитав Бухвостов. Його трохи дратував посмішкуватий тон Савелія Йвановича, і, крім того, йому здалось, що в особі колотилівця-м'ясника він знайшов сторону відпорну.

— Чого зараз? терпіли не малий час. Мене самого, як я старостував, разів, сказати-б вам... та разів із п'ять так штапував, що не сподівавсь я свого життя оборонити. Снитися мені ночами був почав, далєбі.

Поміж розкатівцями на колодах розлігся благодушний сміх, та він ще більш роздратував Бухвостова.

— Приснитись, як-же...

— Коли, кажеш, лупцював, то вже як не приснитись.

— Та як-же! Потім на людей почав що разу кидатись. На

перевозі був дудинського мужика довбешкою забив. Ну, все це ми, значся, терпіли...

— Що поробиш!

— Нічого не поробиш, звичайно. Адже й він теж тому не причетен. Скільки разів громадою міркували. Він на малих, мовляв, на дітей не кидається, усе тільки на дорослих. Ну, дорослий вже якось та дасть собі раду, не піддається... Потерпимо... А вже це опісля, значиться, він непорядок зробив: до церкви верхи на довбешці примчав, та ще й саме, як з охрестям виходили. Народ за образами йде, а він і ну попа ляяти погано, та пісень соромицьких співати. А на той час лучись у церкві становий. Ви-б, каже, якось... Щоб цього безчину більш мені не було... Ну, й посадовили. „Миром“ й кувати довелось.

— Ми-ром? — в'їдливо перепитав Бухвостов.

— Еге, таке діло, сами тямите, кому охота! Ну, „миром“ би то воно зручніше... Отак-о на пояс обруч залізний набили, коваль скував, потім, значся, за кільце, та ланцем до стіни... На лихо він у той час очумався, значся одійшло од нього... Плаче, не дається, баби за ним... Ну, що поробиш... Закували. Так з цього часу й живе несхідно... Як, часом, оклигає, то й знову нічого: сидить, працює, чоботи шие. Навіть ще й господарем у хаті. Ну, тільки тепер рідко... Так і не розковуємо...

— Вже-ж і перішуть його баби оті... Батьку мій рідний! — мовив новий голос, од краю колоди.

Казав це рудий кравець, людина в Розкатові захожа. Родом він був з Володимирської губернії, по багатьох місцях жив, багато тинявся по світах і, нарешті, до Розкатова потрапивши, оженився тут та й осів. Та почував себе тут усе чужим і про розкатівські події міркував об'єктивно, мов-би з боку. Бухвостову здавалось, що цей рудий прихोдько, високий, худий та драгливий, спочуває його войовничому настроєві.

— Страх як лупцюють... Жінка з матір'ю візьмуть ото помотузу та з обох боків і давай хльоскати... А він на ланцю ото крутиться, нічого зробити не може...

Бухвостов аж кинувсь. Йому пригадалась висока бабуся з тужно-спокійними очима... Оповідання на всіх теж зробило вражіння.

— Та вже їм попадись, падлюкам, — мовив хтось...

— Вони раді на мужику злість-от зігнати.

— Ех — хоч-би раз зірвався та добр-ренько-б...

Але тут несподівано ожило дві статуї, в темних сарафанах, що стояли, як було сказано, недалечко й досі не втручались до загальної розмови. Видко, проте, і в них теж накипало, і коли розмова торкнулась жіночої справи, статуї раптом заговорили.

— Баби, бач, винні! — сказала одна, трохи одвертаючись та неначе-б виявляючи бажання одійти, щоб не слухати дурних та несправедливих мужицьких розмов.

— А то ні? — почулося з колоди.

— Кого й обвинуватити вам, як не бабу, — задерикувато та дзвінко мовила друга й теж виявила охоту одійти геть, видимо не сподіваючись переконати мужиків. Та Бухвостов спинив обох.

— Стривайте, — мовив він. — По вашому, значить, це добре бити звязану беззахистну людину.

— Та-же вони коли його б'ють, ти спитайся... Хіба-ж таки битимуть дурно? Надісь, одна-ж мати йому рідна.

— Та-ж він задуріє, — гаряче підхопила друга, виступаючи наперед, — днів, диви, на два, на три. А то й на тиждень. Спокою нема нікому, рикає, кидається, ланцем брязкотить, того й дивись—зірветься. Тоді вони й похлескають, звичайно...

— Набичують, набичують — тоді вже він спати. Спить добу, а то й дві, — знов нічого... А то-ж хіба-б стали за-дарма...

Жінки говорили гаряче, з нотами жіночого спочуття до свого бабського горя. Вони, видимо, ближче од чоловіків знали цю справу, і їхній гарячий протест справив вражіння.

— Та воно може й так, Іване Семеновичу, — сказав Савелій, — бо-ж инакше він не вгамується...

— Одвезли-б до лікарні, — мовив Бухвостов. — Там хоч не б'ють...

— Де вже то не б'ють, — одказав Савелій з глибоким сумнівом.

— Не може того бути.

— Що-до лікарні, дозвольте вам сказати, — як, значся, був я старостою, — мовив Григорій Семенович своїм переконуючим голосом, — був він у лікарні, в називаному старому корпусі. Так хіба-ж це можна порівняти, що, наприклад, вдома! Чували ми, звичайно, що в бараках добре. Ну, що торкається мужика, то його в бараки не притулять... Там городяне...

— Дурниці! — мовив Бухвостов різко.

— Ні, не дурниці. Був він, кажу, в старому корпусі, та вони його взяли назад. Це правда. Пожались, як своє, значся, вже хоч-би як там було, рідне. Бо-ж бачили на власні очі, як їх там шпарять. — Не треба цього, кажуть, хоч як доведеться поневіратись нам, а не дамо таке тиранство чинити. — Привезли назад, я зараз до них, бо-ж не порядок, свавільство, звичайно... — „Коли, кажу, ви грішми клопочетесь, так ще, може, й не візьмуть. А коли почнуть стягати, я вмовлю громаду, так щоб „миром“ платити. Бо може він з вами що-небудь вчинити“... — На це, — вони кажуть, — божя єсть воля. — „Божя воля, це, кажу, звичайно, правда. Ну, тільки за цю божу волю одповідатиме не хто инший, тільки староста! Він ото, як Чамра в Гвйлициях, порубає тебе сокирою, а старосту потягнуть за недогляд“... Ну, проте не дали...

Запанувало мовчання...

— А то — баби! — співуче та якимсь особливим голосом заговорила знов одна з жінок... Голос у неї став враз дзвінкий, нервовий, крикучий. В йому причувалось голосіння, закипало наболіле серце жіноче...

— Вона, Кулина-б то — яка молоодиниця була!... Красу-уня, кров з молоком... Йі-би за яким он соколом бути... Силоміць за Гарасима віддали... Вже-ж голосила, голосила, бідолаха...

— Усі ви глосите, — почулося понуро та злісно з юрби мужиків. — А чого й глосити було? Надісь, він тоді здоро-

вий був, — на весіллі йому пороблено... Теж од вашої-ж таки сестри, од полюбовниці, капость оця взялася...

— Ну, чого там на весіллі... На що баєкати пусте, — заговорив Савелій... — На заручинах, та й то вже було помітно, що не при собі він.

— Та він змалку ще дурів, рід у них такий...

— На що-ж вона йшла? — спитався Бухвостов і зразу зрозумів, що сказав наївну дурницю...

— Та-ж віддали, голубе, як його не підеш, — сказала жінка.

— За кого сироту й віддавати, — підхопила друга тим самим хоровито - дзвенючим голосом...

— Після заручин корову я вночі гнала, корова в мене була заблукалась... Тільки на корчовище ото вийшла, батенько ріднесенький... Сидить хтось на галявині, на пеньку — голосить... Свят, свят, свят. Зирк, аж то вона, Кулина! — Чого ти, кажу, дівчино, Христос з тобою!.. — „Пропadaй, каже, моя голівонька! Що за Гараська, що в прірву“...

— Еге, сирота була, правда...

— З примусу, значяє, опекунів й таке инше подібне, — пояснив Бухвостову м'ясник, Григорій Семенович, — бо-ж у нас не так, як по містах.. Ну, одначе, до господи час. Прощайте вам...

Його віз розплився мутною плямою в дальній перспективі вулиці. Серед тих, хто zostався, якийсь час була панувала тиша, повна думок, невиразних та неясних, як ця ніч з щербатим місяцем...

— І правда, — мовила жінка, не перестаючи, видимо, в голос думати про жіночу долю... — Коли-б віра инша, в прірву головою куди лучче...

— Яке вже там життя.. Далеко за Гарасчине гірше. Бо ж — він не тямить...

— До печі піде, не постережеться, він вже й гине, як-би її згребти...

— А ночі оті.. Господи, жах який. Зимом ночі темні та довгі... Не весь час палити...

Знову настало мовчання...

— Ну, будемо так казати: смалечку!.. — заговорив теж,

видимо снуючи нитку своїх думок, чоловічий голос. — А в роду-ж із чого: усе те—чари!

— От які люде єсть... Чого треба: нівечать чоловіка...

— Аж до сьомого коліна.

— Еге-ж, єсть цєє, єсть — переконано мовив Савелій Іванович, повертаючись до Бухвостова... І потім додав:

— А втім прощайте. Дома з вечерою заждались...

Незабаром на колодах зосталась самотня постать Бухвостова.

— О, ч-ч-чорт! — вирвалось у його з повних ущерть грудей...

V.

Він знав, що йому не буде спокою. Хоч ніч була чудова, така, що може забрати в людини всі її лихі пригоди й турботи, заспокоїти тривогу в душі, одгорнути всякий біль душевний диханням своєї супокійної краси, та він почував, що навіть їй не подужати неясної тривоги, що стирчала в йому справжньою колькою...

Він був збентежений, та невдоволений з себе... Вранці він бачив цей жах. А на вечір... Не в тім навіть була річ, що він нічого ще не зробив. Але... що лишилось од його недавнього певного й гострого почуття... Щось неясне та невиразне, як ніч оця з її полохливим шелестом. І кінець кінцем—закінчилось „таємничими“, без'особовими та невловимими „чарами“...

Звичайно, коли-б щось таке він постеріг був у місті... Тоді-б він знав не тільки, що йому думати, але й що робити. Він наробив-би шелесту на ціле місто. Телеграма до столичних газет... Її підхоплює всенька преса... „Людина на ланцюгу!“ „Людина на ланцюгу в губернському місті!“ „Людина, прикута десять літ при кінці XIX століття!“ Еге-ж, у всіх оцих фразах була якась виразна, певна сила, „що будить активні рефлекси“... Бухвостову уявилась коло відповідного дому юрба народу. Моторні околодочні запрохують з тривожною здержливістю:

— Розходьтесь, панове, розходьтесь... Нічого особливого...

Та навіть з їхніх обличчів видно, що трапилось як-раз особливе, небувале, неблагополучне...

А тут?... Бухвостов тямив, що тут навіть він чуває якось по-инакшому...

Насамперед—„десять літ“!

Коли десять літ людина сидить на ланцюгу, то чого вириватись з цієї звісткою саме сьогодні, а не через день, не через два, не через тиждень?... „Що це? Бухвостов наче й сам з ланцюга зірвався“... Він бачив іроничну розумну посмішку, з якою редактор газети вимовляє цю фразу.

Еге-ж, коли-б це було в місті—о, тоді інша річ... Його гвалт був би справді безпосереднім, обуреним, турботним, гучним. І редактор не сказав-би іроничної фрази: поспішатись довелось-б вже на те, щоб інші газети не перехопили сенсаційної звістки... Замітку посилають до цензури... В редакцію, звичайно, прийде запитання...

— Його превосходительство прохає співробітника NN, що написав замітку, прибути до його на розмову.

— „Людина на ланцюгу! Що? Як? Де? На якій підставі? Ми зараз! Ту-ж мить! Вмент—по телефону! В якій часті? Участка? Квартал?“...

— Не в кварталі... В селі Колотиліві...

— А! В селі!... Так-би й казали зразу. Ви кажете, все-ж таки, десятий рік?

Бухвостову уявилась позіхотна, заспокоєна фізіономія.

— Петро Йвановичу, чи не можна, все-ж, довідатись? Вони кажуть: десять літ!

— Дуже може бути,—стримано каже Петро Йванович.— Губернську лікарню набито вщерть. Крім того, як що нема надії на одужання, то не приймають і по закону... Можна, звичайно, написати справникові запитання...

— Еге, еге, напишіть, будь ласка. Що там у них таке?

Потім... Бухвостову в'явилась сіра дорога, дзеленчання дзвоників. Запорошена постать у візку й лани з повільним шелестом хлібів. Далі усё якось губилось, і уява не підказувала Бухвостову аж нічого більш...

Усе це він думав уже не на колодах у Розкатові, а

далеко за селом, серед послулих ланів... Він і сам не постерігся, як вийшов за царину, як пішов дорогою й отямивсь тільки біля другої царини.

Куди він прийшов? Перед ним, вирізуючись на темній траві, різко одсвічував свіжий зруб, з порозкиданими округлі трисками. За цариною виднілась вузьенька вулиця... Над гонтовими покрівлями тихо похитувалась темна зелень старих високих осокорів. Вершок одного з них був зовсім сухий, на йому видко було гайворонячі гнізда. Серед листя стояв лагідний, тихий, мов колискова молодія, шелест.

Село вже спало, тільки в однім віконці, ліворуч, світилось світло. Бухвостов раптом пізнав цю вулицю, і зруб, і гайворонячі гнізда. Усе це він бачив уже сьогодні вранці, тільки не звернув уваги на ці дрібниці, захоплений тим, що його більше було вразило. А от оце осяяне віконце...

Він пізнав його й одразу став. Потім майже інстинктивно надійшов ближче й став у затінку під товстим осокорем.

Ряма була одсунута. Світло ясно та рівно падало на куці в садочку... Спершу в хаті стояла чудна якась тиша. Потім тихенько дзенькнув ланцюг, і стомлений чоловічий голос вимовив:

— Дай водиці напитись... Господи, боже, царю небесний. Хоч-би вже смерть прийшла, чи що...

— Молись, Гарасю, молись, синку... Нагрішив ото за день. Може, й справді вчує, смерть пошле...

І, помовчавши, жінка додала голосом, у якому чути було муку й сльози:

— Та й мене-б разом з тобою, синку... На ось, кваску випий.

— А Кулина де?—спитав чоловік, тяжко зітхаючи...

В цю мить з-за хати вибігла жіноча постать, прислухалась, звела дух після сквапливого бігу й, постоявши трохи, пішла до хати...

Ланцюг забрязкотів неспокоїно, і злий голос, у якому знов зникли свідомі ноти, заревів:

— Де була?... Кажі зараз... Сука! Сука, су-ка!

— Де була, там нема,—одповіла молодиця мимоволі задержувато...—Давати вечерю, чи як?

— Сука, сука...—проказував Гарасим, мало не задихаючись, і чути було, як він знову починає боргатись...

— Мовчи-бо ти, Гараню, — заговорила стара... — мовчи-бо!... А ти піди, Кулино, корову подивись, понура чогось стоїть...

— І то піти хіба!...

Молодиця знову вибігла на вулицю. Нашорошилась, та й зірнула в затінок...

Бухвостов схаменувся, що підслухує по-під віконню, і миттю одійшов... За царину його проводила собачка, що довго й жалісно гавкала, аж поки постать невідомої людини потонула серед перелісків...

VI.

Уночішній вартовий, той самий, що zostавсь невдоволений з „миру“, довго завзято калатав у калатало перед дачею Гаврила Пименовича, нагадуючи по житльцеві, що село давно спить, а у його на мезонині світиться. І Гаврило Пименович теж довго не спав, трівожно дослухаючись, як пожилець кидається вгору, по своїй горниці...

— От причепилось лихо, прости Господи,—бурчав він.— До всього, бач, йому треба... Народ спить, а він он що! Ох-хо-хо... І все, диви, чортами садить, цілісенку нічку... Очайдуха...

Він позіхнув, перехрестив рота й нарешті задрімав. На вулиці перед світанком морок став густіший. Вартовий сів на лавочці біля палісадника Гаврила Пименовича, простяг ноги та й собі задрімав, не випускаючи з рук калатала.

Не спав тільки Бухвостов...

— Хто ж винен, нарешті? — допитував він себе в журбі, походяючи з кутка в куток та почувуючи, як його обступав навколо судільна невинність... Не винне село, що „миром“ посадило на ланцюг хворого... Не вік-же Григорію Семеновичу терпіти бійку та одбувати за його... Не винна мати: у неї самої болем серце зійшло. Не винна Кулина,—„П

діло молоде... та гірке"... Не винні лікарі, земство, лани, переліски, бір, що обступив Розкатово, річка, перевіз, мушки з возами, ченці...

— О, ч-чорт!

Він почував, що ця ніч надто йому тяжка і що йому ні за що не заснути...

За вікнами тим часом ясніло. Тихо загорілось верховіття в бору, скісне проміння побігло вповдовж широкої зарощеної вулиці, поблискуючи на зачинених вікнах. Село ще спало, тільки баба якась, позіхаючи, гнала корову, що теж немов-би куняла. Було спокійно, безтурботно й тихо. Манастирська башточка буцім благодушно хмурилась під червонястим промінням та заглядала з гори на розкатівську вулицю та на сплюху—вартового...

Враз вартовий кинувся. Над його головою розлігся легкий тріск раптово олчиненого на мезонині вікна. У вікно, як у рямі, визирнуло жовте обличчя чудного пименівського пожилця. Обличчя було зморене, скуйовжене та лихе. Він якось допитливо подививсь на вулицю, на бір сосновий, на хатки з вікнами, що тихо загорались, на гору з башточками в зелені...

— О, ч-чорт! — простогнав він.—Покірливість клята...

Йому здалось, що він зрозумів, нарешті, загадковий вираз розкатівського пейзажа.

Вартовий злякано вдарив був у калатало, але зараз-же урвав... Схаменувшись, що вже день білий і калатає він „без діла“,—він понуро пішов уподовж пері.

На другому кутку пастух заграв у ріжок і повагом почав зближатися, женучи череду, що все по дорозі більшала. На середині вулиці до його підійшов вартовий. До них прилучилась баба, що гнала корову. Черета тихо побрела вперед, збиваючи легеньку золотисту куряву, а трое людей стояли темною плямою серед вулиці. Вартовий скарживсь, слухачі часто оглядалися на вікно Бухвостова з полохливою тривогою.

1899.

СТАРИЙ ДЗВОНАРЬ ·
Весняна ідилія

Переклад
С. Єфремова

Смерклося.

Невеличке сільце, що примостилося над далекою річкою, в бору, поринало в тому особливому смерку, що його повно буває весняних зоряних ночей, коли встає прозірний туман од землі, густить затінки по лісах та огортає вільні простори сріблясто-блакитною імлою... Все тихе, задумливе, смутне:

Село стиха дримає.

Вбогі хати ледве проступають темними обрисами; де-не-де блимає світло; коли-не-коли рипне брама; гавкне сторожкий пес і стихне; часом з темної гущавини ліса, що тихо шумить собі, виринають постати піших, проїде верховець, затарахкотить віз. То люде з самотніх лісових хуторців збираються до своєї церкви, щоб стрінутися весняне свято.

Церква стоїть на горбі, саме серед села. Вікна її палають од світла. Дзвіниця — стара, висока, темна — поринає вершечком у блакиті.

Риплять східці... Старий дзвонарь Михеїч вилазить на дзвіницю й незабаром його лихтарик, немов зірка, що злетіла в повітрі, зависає вгорі.

Важко старому сходити крутими східцями. Не слухаються вже старі ноги, підтоптався сам, не добачають очі... Час вже, ой час старому спочити, та Бог смерти не дає. Ховав синів, ховав унуків, проважав у домовину старих, проважав молодих, а сам усе ще держиться на світі. Тяжко!... Багато вже разів стрівав він весняне свято; і лік загубив тому, скільки разів дожидав слушної години на цій самісенькій дзвіниці. Та й оце дав Бог ще раз діждати...

Старий підійшов до прбсвіту в дзвіниці й сперся на бильця. Внизу кругом церкви маячили в темряві гробки на сільському цвинтарі; старі хрести немов стерегли їх розставленими руками. Де-не-де схилялись над ними ще безлисті берези... Звідти, знизу нісся до Михеїча запашний дух од свіжих бруньок і повівало сумним упокоєм вічного сна...

Що то буде з ним на той рік? Чи-ж зійде-ж він знову сюди, на дзвіницю, під мідного дзвона, щоб лунким ударом збудити сторожко-дрімливу ніч, а чи лежатиме... он там лежатиме, в темному куточку на цвинтарі, під хрестом? Бог зна... Він у божу путь наставивсь, а поки — дав Бог ще раз свята діджати. „Слава тобі, Господи!“ — старечі шепочуть уста звичну формулу, і поглядає Михеїч вгору на зоряне, що мерехтить мільйонами искор, небо й хреститься...

— Михеїчу, Михеїчу-гов! — кличе його знизу деренчливий, теж старечий голос. Старий на літа дяк дивиться вгору на дзвіницю, навіть долоню приставляє до очей, що моргають і слезять, та все-ж не наглядить Михеїча.

— А чого тобі? тутеньки я, — одказує дзвонарь, нахилиючись з своєї дзвіниці. — Хіба не бачиш?

— Таки не бачу... А чи не пора-б і вдарити? Як на твою думку?

Обидва дивляться на зорі. Тисячі божих искор миготять на них згори. Вогняний „Віз“ підбився вже височенько... Михеїч митикує.

— Ні ще, зажди трохи... Я-ж таки знаю.

Він знає. Йому не треба годинника: божі зірки скажуть йому, коли буде час... Земля і небо, і біла хмарка, що тихо сунеться в блакиті, і темний бір, що нерозбірне щось гомонить унизу, і хлюпання невидної в присмерку річки — усе це йому знане, все це йому рідне... Не дурно-ж тут цілісенський вік минув...

Перед його оживає далеке минуле... Він згадує, як уперше з татком виліз він на цюю дзвіницю... Господи Боже,

як це давно і... як недавнечко!... Він бачить себе білявим хлопчиною; очі йому розжевілись; вітер — та не той, що збиває куряву по шляху, а якийсь інший, що високо по-над землею тихими крильми вимахує — має його чуприною... Унизу, далеко-далеко, ходять якісь манісенькі люде, і хатки на селі так само маленькі, і ліс одсунувся геть, і кругла галява, що на їй стоїть село, видається такою величезною, що й кінця-краю їй не видати.

— Аж вона — осьдечки всенька! — посміхнувся сивий дідусь, поглянувши на невеличку галяву.

Так от — і життя... Замолоду кінця йому не бачиш і краю... Аж от воно всеньке тобі, мов на долоні, од початку та аж до самої он-тії могили, що вибрав до любови собі в кутку цвинтаря... Та й що-ж, — слава тобі, Господи — час і на спочинок. Важку дорогу пройшов чесно, а сира земля — то-ж мати його. Хутко вже, ой хутко!...

А проте, пора. Поглянувши Михеїч ще раз на зорі, підвівся, скинув шапку, перехрестивсь і почав збирати мотузки од дзвонів... За хвилину вночішне повітря струснулось од лункого удару. Другий, третій, четвертий... один по одному сповняли сторожко-дрімливу ніч святкову, полились владні, тягучі, дзвенючі й співучі тони...

Дзвін стих. У церкві почалася одправа. В колишній годі Михеїч доконче сходив униз і ставав у кутку, під дверима, щоб молитись та слухати співу. Але тепер він зостався у себе на дзвіниці. Важко йому, до того-ж напали його якісь млости. Він сів на ослінчик і, слухаючи, як затихає гук розгойданої міді, тяжко замисливсь. Про віщо — він сам чи й одповів-би на це питання... Його лихтарь на-силу осяжав дзвіницю вгорі. Дзвони, що глухо гуділи, поринали вже в присмерку; знизу, з церкви, иноді ледве чутно доходив спів, і вночішній вітер ворухив мотузки, почеплені до залізних сердець у дзвонах...

Старий схилив на груди свою сиву голову, в якій роєм

крутились уривки думок. „Тропаря співають!“ — думає він і бачить себе теж у церкві. На криласі лунають-розлягаються десятки дитячих голосів; батюшка старенький, покійний панотець Наум, проказує тремтючим голосом „возгласи“; сотні мужичих голів, мов достигле колосся на вітрі, нахилиються й знов підводяться... Мужики хрестяться... Все знайомі обличчя і все-ж то покійники... Он суворе обличчя батькове; он і старший брат побожно хреститься й зітхає, край батька стоя. От і він сам — пишається силою-здоровлям, несвідомої повен надії на щастя, на життєві розкоші... Де воно, щастя теє?... Стареча думка спалахнула, як полум'я перед згасанням, сяйнувши блискучим, прудким промінем, що прояснює всі закутки прожитого життя... Робота тяжка, горе, турботи... Де-ж воно, оте щастя? Доля гірка прооре зморшки по молодому обличчю, зігне спину потужну, навчить зітхати, як от і старшого брата навчила...

Аж ось ліворуч, серед сільських молодичь, покірливо схиливши голову, стоїть і його молодича. Гарна жінка була, хай царствує! І багато-ж м'яки прийняла, сердешна... Злидні та робота, та невивідне горе жіноче зсушать гарну молодичю; злиняють очі і вираз вічного тупого страху перед несподіваними ударами життя посяде величню жіночу красу... Еге-ж, де її щастя?... Один зостався був їм син, надія і вітха, та й того змогла людська неправда...

А ось і він, ворог багатий, б'є поклони аж у саму землю, криваві сирітські сльози замолюючи, похапцем вимахує він на собі хрести й падає навколішки, і стукає лобом... І клекотить-розпалюється у Михаїла серце, а темні ліки з образів суворо поглядають з стіни на людське горе та на людську неправду...

Усе минуло, все там, позаду... А тепер усенький йому світ — оця темна дзвіниця, де вітер гуде в темряві, ворухить мотузками од дзвонів. „Бог вам суддя, Бог суддя!“ — шепоче старий і никне сивою головою, і сльози нишком котяться по старих лиць у дзвонаря...

— Михеїчу, Михеїчу-гов!... Що-ж це ти — закуняв чи що? — гукають до його знизу.

— Га? — озивається старий, прудко зриваючись на ноги. — Господи! Невже й справді закуняв? Не було ще такецького сорому!...

І Михеїч шпарко, звичною рукою хапає мотузки. Вниз, мов комашня та, рушає мужицький натовп; корогви мають у повітрі, золотою парчею виблискуючи... От обійшли з охрестям круг церкви, і до Михеїча долітає радісний поклик:

— Христо-о-с воскресє із мерт-вих...

І озивається цей поклик хвилею в старечому серці... И здається Михеїчеві, що ясніш спалахнули в присмерку свічі воскові, і дужче схитнувся був натовп, і корогви замаяли, і вітер, прокинувшись, підхопив хвилі співу та широкими помахами поніс їх у високости, зливаючись з гучним урочистим дзвоном...

Ніколи ще не дзвонив так старий Михеїч.

Здавалось, його вщерть налите серце старече увійшло в мертву мідь, і згуки немов співали, тремтіли, сміялись, тужили, й сплітаючись дивною низкою, летіли все вгору, аж до самісенького зоряного неба. І зірки займались блискучіше, розгорались, і згуки тремтіли й лились, і знов до землі припадали, мов кохану голублячи...

Великий бас гучно гремів і кидав владні тони потужні, що наповняли небо і землю: „Христос воскресє!“

І два тенори, здрігаючись по черзі від ударів залізних сердець, окселентували йому радісно й дзвінко: „Христос воскресє!“

А два дисканти найменших, неначе хапаючись, щоб не спізнитись, влітались між великих і радісно, немов маленькі дітки, виводили навипередки: „Христос воскресє!“

І здавалось — аж труситься стара дзвіниця й хитається, і вітер, обвіваючи лице дзвонареві, тріпоче потужними крильми й підспіває: „Христос воскресє!“

І забуло старе серце про життя, повне турботи та кривди. Забув старий дзвонарь, що життя зійшлося для його в темній, похмурій дзвіниці, що він на світі один, мов старий пенъ, лихою побитий годиною... Він слухає, як ці згуки співають і плачуть, летять у небо високе і до вбогої припадають землі, — і здається йому, що він серед синів та онучат, що це їхні радісні голоси, голоси великих і малих, сплітаються в один хор і співають йому про щастя та втіху, яких не довелось йому бачити на своїм віку... І сіпає за мотузки старий дзвонарь, і сльози течуть по виду, і серце дужче б'ється ілюзією щастя...

А внизу люде слухали й гомоніли один до одного, що ніколи ще не дзвонив так дивно старий Михеїч...

Та враз великий дзвін невпевнено кинувсь та й змовк. Збентежені підголоски продзвеніли нескінченою треллю і теж урвали її, немов-би дослухаючись до сумно-гудючої довгої ноти, що тремтить і ллеться й плаче, повільно стихаючи у повітрі...

Старий дзвонарь знесилено зсунувсь на ослінчик, і кояться тихо по блідих лицях дві останні сльозини.

Гей, посылайте нового! Старий дзвонарь оддзвонив...

1885.

РІЧКА ГРАЄ
Нариси з подорожного альбому

Переклад
Л. Пахаревського

Digitized by Google

I.

Прокинувшись, я довго не міг розібрати, де я.

Надо мною послалося блакитне небо, по якому ти-хенько пливла й танула блискуча хмара. Задержши трохи голу, я міг бачити у високостях темну дерев'яну церковцю, що наївно дивилася на мене з-за зелених дерев, з високої кручі. Праворуч, за скілька сажнів од мене, стояв якийсь незнайомий курінь, ліворуч — сірий, незграбний стовп з широким дахом з дощок, з карнавкою та з таблицею, на якій було написано:

Пожертуйте подорожні
На колоколо господне.

А біля самісеньких ніг моїх хлюпала річка.

І оце хлюпання й збудило мене від солодкого сна. Давно вже воно пробивалось до моєї свідомости турботним шепотінням, немов-би пестливий, але разом з тим невблаганний голос, який будить удосвіта для неминучого робочого дня. А вставати так не хочеться...

Я знов заплющив очі, щоб розтямкувати собі, не рушаючи з місця, як це я опинивсь отут, просто неба, на березі джоркотливої річки, поруч оцього куріня та цього стовпа з простосердим закликом до перехожих.

Поволі в моєму розумі відновились попередні обставини. Минулу добу я перебув на „Святому озері“, біля незримого града Кітежа, тиняючись між людьми, слухаючи гунявого співу сліпих старців, спиняючись коло імпрізованих вітарів під гіллястими деревами, де безпоповці, скитники та скитниці усяких толків співали своїх одправ, тим часом як по інших місцях, у тісних купках народу кипіли завзяті ре-

лігійні суперечки. Цілісеньку ніч я вистояв на ногах, стиснутий у густому натовпі біля старої каплиці. Пригадалися мені зморені обличчя місіонера та двох священників, купи книг на аналої, світло од воскових свічок, при яких суперечники дошукувались потрібних текстів у товстих фоліянтах, зхвиловані обличчя „розкольників“ та „церковних“, що стрівали галасливим гомоном кожне влучне заперечення. Пригадалася стара каплиця з одчиненими дверима, крізь які видко було жовті вогники біля образів, тим часом як по синьому небу ясен місяць тихо линув і над каплицею, й над темними деревами, що шепотілися собі спокійно. Вдосвіта я ледве вибився з натовпу на простір і, стомлений, з головою, що зробилася важкою через марну схоластику отих суперечок, з серцем, що стискалося від несвідомого смутку та розчарування, — подибав польовими дорогами, прямуючи до синьої смуги надветлузьких лісів, слідом за валками прочан, що вже почали були розходитись. Важкі, невтішні вражіння ніс я з-над берегів святого озера, від незримого, але жагуче взискуемого в народі граду... Неначе в задушливому склепі, при тьмяному світлі лампадки, що от-от згаснути має, перебув я цілісеньку оцю ніч без сна, прислухаючись, як десь-там за стінкою хтось читає розміреним голосом похоронні молитви над народньою думкою, що заснула на-віки.

Сонце зійшло вже над лісами й водами Ветлуги, коли я, пройшовши верстов з п'ятнадцять лісовими стежками, виїшов до річки й одразу звалився на пісок, як убитий, від утоми та суворих вражіннів, що приніс од озера.

Згадавши, що я вже далеко від них, я бадьоро струснувся з останків дрімоти й підвівся на своєму піщаному ліжку

II.

Дружнє шепотіння річки зробило мені справжню послугу. Коли годин зо три тому я ляговився на березі, дожидаючи ветлузького пароплава, вода була далеко, за старим човном, що лежав на березі догори днищем. Тепер його вже підмивало й розгойдувало припливом. Уся річка поспішала кудись,

пінилася на всій своїй широкості й дохлюпувала мало не до самих ніг моїх. Ще з півгодини — як-би мій сон був ще трошки міцніший, — і я-б опинився був у воді, як і отой човен перекинутий.

Ветлуга, видко, підживала. Скільки днів перед тим ішли дощі великі; тепер з лісових нетрів викотилась повідь, і от річка набухла, заливаючи свої веселі зелені береги. Моторні течійки бігли, штовхались, крутилися, звивалися шумами, розливалися знов і знов бігли далі, а з цього по всій річці нави-передки неслися клапті жовтовато-білого шумовиння. По берегах зелені лопухи, зхоплені водою, витягалися з неї, з тривогою розмахуючи ще не потопленими вершками, тим часом як за скільки ступенів, на великій глибині, і лопухи й царь-зілля і вся братія зелена стояли вже покірливо й тихо... Молодий верболіз, з зеленим похилим гіллям, тремтів од наскоків хвильки.

На тім березі весело кучерявилися ракета, молодий дубнячок та верби. За ними темні ялини вирізувались зубчастою смугою; далі вивершувались гарні осоқори й величні сосни. В одному місці, на корчовиську білили поскладані дошки, свіжі колоди та зруби, а за кілька сажнів од них, стирчав з води вершок потоплених перевозів кладок... І весь оцей мирний пейзаж неначе оживав на моїх очах, ущерть сповняючись шелесту, хлюпання та дзвону буйної річки. Хлюпали пустотливі течійки на бистрі, дзвеніла дрібненька хвиля, б'ючи в боки старого човна, а шерех стояв по всій ріці від пухких клаптів, що раз-у-раз тріскались, шумовиння або, як його звуть на Ветлузі, „цвіту“ річного.

І здавалось мені, що все це колись я вже бачив, що все це таке рідне, близьке, знане: річка з кучерявими берегами і проста сільська церквця над кручею, і курінь, навіть заклик до жертв на „колоколо господне“, що такими наївними карлючками видивлявся з стовпа...

Усе це колись вже бувало,

Та тільки забув я коли...

мимоволі прийшли на згадку мені поетові слова.

III.

— Дивлюсь я, братіку, от-от зовсім тебе річка поймає. Оце додому збігав. Іду назад та й думаю собі: надісь, перехожого мого пойняла вже Ветлуга. Добре-ж ти спав, чоловіче добрий!

Балакає, сидючи під курінем, на ослінчику, мужик середнього віку, і згуки його голосу теж мені якось-так приємно по знаку. Голос басистий, грудний, трохи хрипкий, не наче з похмілля великого, але в йому чути ноти такі-ж безпосередні та наївні, як і оця церква, і цей стовп, а на стовпі напис.

— І що тільки виробляє, дивись-но лишень, що тільки виробляє Ветлуга наша... Ох, ти! Лишенько тобі з нею, лишенько та й годі...

Це перевізник Тюлин. Він сидить коло свого куріня, схиливши голову та якось похнюпившись увесь. На йому ситцева брудна сорочка та сині пістрьові штани. Босоніж узуті старі шкарбуни. Обличчя моложаве, борідка та вуса тільки-що пробиваються, виразисті риси, на яких дуже добре вирізняється особлива ветлузька складка, а тепер, до того-ж, видно ще й зосереджену понуристь добрячої, але душею пригнобленої людини...

— От забере мого човна... — каже він, не встаючи з місця й поглядом знавця доходючи стану річей. — Вже не минути — потягне.

— А тобі-б, — кажу я, потягаючись — витягти треба.

— Ще-б пак не треба. Не минути, щоб не тягти. Ач, що виробляє, ач, ач... Н-ну!

Човен здрігнувся, трохи був піднявся, робить якийсь конвульсійний рух і знов безпорадно лягає, як і лежав.

— Тю-ю-ю-ли-ин! — долітає з того берега заклик якогось подорожнього. На корчовиську, край спуску до річки, видніється маленька-маленька конячина, а маленький мужик, зійшовши до самої води, розпачливо махає руками й лементує найтоншою фістолою:

— Тю-ю-ю-ли-ин!...

Тюлин з тим-же самісеньким похмурим виглядом дивиться на тремтячого човна та й крутить головою.

— Ач, ач ти — знов!., А вчора ще, дивись-но, далі кладок була вода... Глянь, за ніч чого ще накоїть. Біда, оглашена річечка! Отто як почне грати, та як почне грати, братіку мій...

— Тю-ю-ю-ли-ин, дідько лис-с-сий! — дзвенить, аж переривається на тім боці голос подорожнього, але на Тюлина цей заклик ніякісенького не робить вражіння. Неначе цей розпачливий лемент — така-ж звичайна належність річки, як жваве хлюпання дрібненької хвильки, шелест дерев та шерех „цвіту“ річного.

— Тебе-ж це кличуть! — кажу до Тюлина.

— А кличуть, — відповідає він спокійнісенько, тим самим філософично-об'єктивним тоном, яким говорив допіру про човен та про витівки ріки. — Іванку, гей Іванку, Іванку-у-у!

Іванко, білоголовий хлопець років десяти, копає гробаків у яру під кручею й так само мало уваги звертає на те, що його кличе батько, як той — на мужикове з того боку лементування.

В цей час крутою стежечкою від церкви сходить жінка з дитиною на руках. Дитина кричить, замотана з головою в ганчірки. Друга — дівчинка років п'яти — біжить поруч, хапаючись за одержу. Обличчя в жінки заклопотане й сердите. Тюлин робиться відразу ще похмуріший та поважніший.

— Бабу ще несе сюди, — каже він мені, дивлячись у другий бік.

— Ну? — говорить жінка з злістю, підступивши аж до самого Тюлина й дивлячись на його призорливим та сердитим поглядом. Стосунки, видко, визначилися вже давно: мені ясно, що безжурний Тюлин та заклопотана, зморена жінка з двома дітьми — два табори, ворожі.

— Чого нукаєш? Чого тобі, бабі, треба? — питає Тюлин.

— Ще й питає... Човна давай! Лишенько мені, що через річку нема мені ходу, а то-б я з тобою, оглашеним, і балакати-б не схотіла...

— Ну-ну! — з обуренням перечить перевізник. — Диви, яка цяця прийшла. Говори там...

— А чом-же мені й не говорити! Залив сліпи... Чого тільки громада дивиться, п'янюги оті наші: давно-б тебе, негідь п'яну, з перевозу шугнути пора. Давай, чуєш, човна!

— Човна? Ось хлопець тебе перемахне... Іванку, агов, Іванку, чуєш? Іванку-у!.. Ось я його, зараз вицею, падлюку, потягну. Чуєш, перехожий!..

Тюлин повертається до мене.

— А ну лиш, перехожий, дай-но мені вицю добр-р-рячу!

І він на превелику силу удає, ніби хоче підвестись. Іванко в одну мить кидається до човна й хапає весла.

— Дві копійки з неї. Дівку так!—командує Тюлин ліниво й знов обертається до мене:

— Лишенько моє: голова так і тріщить.

— Тю-ю-ли-ин! — стогне знов той беріг, — Пере-во-бузу!..

— Татку-гов татку! Порону гукають-же, — каже Іванко, в якого, видко, повстала була надія на визволення від обов'язку везти жінку.

— Чую. Давно вже зіпає, — спокійно констатує Тюлин. — Побалакай там. Може ще й не треба йому... Може ще й не поїде... І чого-б воно ото голові тріщати? — звертається він знов до мене тоном найзворушливішого довір'я.

Вгадати причину не важко: від сердешного Тюлина горілкою тхне, наче з барила, і навіть до мене, за два сажні, раз-поз-раз доносяться гострі цівки горілчаного духу, змішуючись з пахами річки й берегової зелені.

— Як-би-ж я був хоч випив, — каже Тюлин, розважаючи, — а то-ж не пив.

Голова йому хилиться ще нижче.

— Давно вже не п'ю... Воно то, правда, учора випив...

І знов Тюлин упірає в глибоку задуму...

— То як-би-ж хоч багато... Воно, як по правді, таки добре випив учора... Так сьогодні-ж не пив.

— То це в тебе, видко, з похмілля, — пробую я вивести його на справжню дорогу.

Тюлин дивиться на мене довго, серйозно і надзвичайно вдумливо. Здогад, видко, здався йому небезпідставним.

— Хіба що з цього. Сьогодні-ж трохи випив я.

Поки таким способом Тюлин повільним, страдницьким, та проте певним ходом, доходить справжньої причини своїх мук, мужик на тім боці зовсім позбувся голосу.

— Тю-ю-ю...—ледве чутно долітало звідти з-за шереху річних течійок.

— Хіба що з цього. Це ти, братіку, мабуть, таки правду сказав. П'ю я горіляку оцю, лигаю, братіку, лигаю...

IV.

Тим часом мужик, що лементував задарма, змовкає і, кинувши коня з возом на тім боці, переправляється до нас разом з Іванком, щоб самому збалакатись. На диво мені, він найдобротливішим способом здоровкається з Тюлиним і сідає поруч на ослінчик. Він далеко від Тюлина старший, у його сива борода, блакитні, злинялі, як і в Тюлина, очі, на голові „грешневик“, а на обличчі, десь біля уст, тулиться така сама ветлузька складка.

— Страждаєш? — питає він перевізника з усмішкою мало не сатиричною.

— Голова, братіку, всенька мало не лусне. І з чого-б воно?

— Горіляки пий менше.

— Хіба що з цього. От і перехожий так каже.

— А човна в тебе, дивись, забере.

— Як не забрати. Отак-таки й забере.

Обоє дивляться якийсь час, як тіпається, неначе конюючи, перекинутий човен.

— Давай порон, чи що — їхати треба.

— Та чи-ж тобі треба ото їхати? Певно, в Красиху піячити?...

— А ти вже накрásивсь, кажеш...

— Випито. Голова всенька тріщить, біда! А ти-б, може, краще не їздив.

— Чудний! Адже-ж моя дочка там заміжем. На свято кликали. Та й жінка зо мною.

— Ну, коли вже жінка, то, видно, нічого не вдієш, їхати треба. Е-ех, тичок нема.

— Як нема? Чого плещеш дурно? Он вони, тичкі твої.

— Куці. Двадцяти четвертей треба. Хіба-ж не бачиш: прибуває-ж Ветлуга.

— Та чом-же ти, чудак, тичок не запас, коли бачиш, що прибуває?... Іванку, збігай по тичкі, парубче!

— Пішов-би ти сам, — каже Тюлин, — важкі-ж.

— Ти піди, — твоє діло!

— Не мені їхати, — тобі!

І обидва мужики, а третій Іванко, любісенько застають-ся собі на місці.

— А от я його падлюку вицею потягну... — знов проказує Тюлин, роблячи нову спробу вставання на показ. — Перехожий, а дай-но ти мені „вицю“...

Іванко голосно, в ніс реве, зривається з місця й біжить підтюпцем на гору, до села.

— Не донесе, — каже мужик.

— Важкі-ж! — на те Тюлин.

— А ти-б хоч на зустріч збігав, — радить мужик, дивлючись на силкування мурашки — Іванка, що з'являється на горбку з довгими тичками.

— Ото й я хотів тобі сказати: побіжи лиш.

Обоє сидять і дивляться.

— Євстигній! Дідьку! Лисий... — чути з того боку верескливий та роздратований голос жіночий.

— Баба гукає, — каже мужик, трохи занепокено.

Тюлин держиться байдужно: баба далеко.

— А як у мене кінь зірветься та хлопчика з бабою поносить... — каже Євстигній.

— А баский кінь?

— Біда який!

— Ну, так дуже просто, що поносити може. Та ти-б, слухай, як його... ти-б назад. Чого тобі їхати, яка потреба?

— Ото, комедний! Та невже-ж не бачиш: з бабою вибрався. Як то можна, щоб не їхати!

Іванко на-силу притяг таки, нарешті, тички і з ревом кидає їх на беріг. Усе готове. Тюлинові доводиться братись до роботи.

— Гей, перехожий! — вдається до мене він якось заохочуючи. — А ну лиш, слухай, і ти з нами на порон! А то ось, бачиш, дуже вже річка наша проворна.

Усі ми позлазили на рипучий дощаний порон. Тюлин останній. Видко, він митикував кілька секунд, піддаючись на спокусу: чи не досить вже й без його народу. Проте таки виліз, чалапаючи по воді, далі з глибоким жалем подивився на кілки, за які були зачеплені причали, й промовив з тихим докором, вдаючись до всіх взагалі:

— Е-ех! А причалів, причалів і не поодв'язував ніхто. Н-ну!

— Та-же ти, Тюлин, останній вийшов на порон. Тобі-б і треба було одв'язати, — протестую я.

Він не озивається, боком визнаючи може всеньку резонність цієї уваги, і так само ліниво, з тим самим безпросвітним смутком, лізе в воду, щоб одв'язати причали.

Порон зарипів, загойдався й поплив од берега. Перевіз, низький курінь, перекинутий човен, горбок з церквою в одну мить, неначе підхоплені невідомою силою, тікають од нас, а ріг з зеленою, підмитою вербою летить нам назустріч. Тюлин глянув на миготливий беріг, почухав густу свого волосся шапку й перестав підпихатися тичкою.

— Несе-ж, бач.

— А несе, — одповів мужик, з напруженням налягаючи на чегень правим плечем.

— Прудко несе.

— А ти чого-ж став? Чом не підпихаєш?

— Попробуй, пхнись! З лівого боку й дна не домацаєшся.

— Ну?

— То-ж бо що ну!

Мужик зперсердя шугнув своєю тичкою й мало не шубовстнув сам у воду, — його чегень так само не дістав дна. Євстигній став та й промовив виразно:

— Падлюка ти, Тюлин!

— Од такого чую. Чого лаєшся?

— За що тобі гроші платять, падлюча фігуро?

- Говори!
- Чому довгих тичок не придбав?
- Придбано.
- А чом-же нема їх?
- Дома. Хіба-ж хлопчина може доцупити... двадцяти четвертей?
- Кажу-ж: падлюча з тебе людина.
- Ну, ну! Чи не скажеш чого ще? Поговори мені!
Спокій Тюлинів, видко, втихомирює обуреного Євстигнія. Він скидає „грешневіка“ й шкрябає в голові.
- Куди-ж ми тепереньки? До Кузьми-Дем'яна (до Козьмодем'янського) зпливемо, чи як?

V.

Справді, бистрі, наче пустуючи й глузуючи з нашого порона, несе нековирне начиння далі та й далі. Кругом, випережаючи нас, біжать, лускають та пухирями беруться кланги „цвіту“. Перед очима майорить ріг з підмиткою вербою й застається позаду. Позаду, далеко zostалося корчовисько з новенькою хаткою з свіжого дерева, з маленьким возом, що зробивсь тепер ще менший, та з бабою, що стоїть на самісенькому березі, щось гукає та вимахує руками.

— Куди-ж ми тепереньки? От лишенько тобі, лишенько та й годі, — безнадійно, дивлючись на бабу, промовляє Євстигній.

Становище справді таки критичне. Тичка йде вглиб і не „маячить“, себ-то не достає дна.

Тюлин, не звертаючи уваги на голосіння Євстигнієве, серйозно дивиться на річку. Йому небезпеки найбільше, бо не минути-ж ще тягти порона проти води. Він, видко, підтягнувся, його очі дивляться розумніше, твердіше.

— Іванку, держи лиш течією! — командує він синові,

Хлопчина цим разом виконує наказ одразу.

— Сідай гребти, Євстигнію!

— Та чи є в тебе ще чим гребсти? — вагається той.

— Поговори мені!

Цього разу слова Тюлина брешуть так твердо, що Євстигній слухняно лізе з помосту й береться до весел, які, виявляється, лежать на дні.

— Перехожий, лізь і ти... в ту-ж таки фігуру.

Я сідаю „в ту-ж таки фігуру“, себ-то берусь до правого весла так само, як Євстигній до лівого. Команда нашого судна, таким чином, готова. Іванко, на виду в якого зовсім зник вираз трохи гунявої безжурности, дивиться на батька розжевлілими, уважливими очима. Тюлин тикає в воду тичкою та бадьорить сина. „Держи, Іванку, гав не лови, гляди мені“. На мою пропозицію — заступити хлопця коло стерна — він зовсім не зважає. Видко, вони покладаються один на одного.

Пороном починає якомсь тіпати... Коли це тичка Тюлинова черкається дна. Невеличкий „огрудок“ дає спроміжність „пхатися“ на протязі десятка сажнів.

— Держись на перевал, Іванку, держи-ись на перевал! — швидко, здушеним голосом командує Тюлин, лягаючи плечем на круглу головку тички.

Іванко, упіраючись ногами, тягне стерно на себе. Порон повертає, коли це раптом стерничне весло змахує в повітрі й Іванко гуцає на дно. Судно „рискнуло“, але за секунду Іванко, перелякано дивлючись на батька, сидить вже на місці.

— Крепі! — командує Тюлин.

Іванко зав'язує стерно шворкою, порон[?]доконешне „лягає на перевал“, ми налягаємо на весла. Тюлин потужним штовханом посовує порон упоперек воді й за кілька мить ми ясно чуємо, що тиск води зменшився. Порон „холодом“ подається вгору.

Очі в Іванка блищать з утіхи. Євстигній дивиться на Тюлина з видимою пошаною.

— Ех, чоловіче, — каже він, хитаючи головою, — коли-б на тебе та не горіляка, — цини-б тобі не було! Горіляка тобі памороки забиває.

Але очі в Тюлина знову згасли і весь він „розм'як“.

— Греби, греби... Загрібай, перехожий, глибше, не спи! —

каже він ліниво, а сам мляво штурхає тичкою, з паузами, та з попереднім сумно-апатичним виглядом. З того, як іде порон, ми почуваємо, що тепер його тичка мало нашим веслам пособляє. Критична хвилина, коли Тюлин був на високостях свого визнаного перевізницького таланту, минулася й іскра в очах у Тюлина згасла разом з небезпекою.

Годин зо дві, проте, їхали ми проти води, а коли-б Тюлин не скористувався з останнього „огрудка“, то порон занесло-б на вузеньку рівну воду, і його-б не дістати звідти й за пару день. Через те, що причалити на звичайному місці було не можна, — кладки давно затопило, — то Тюлин причалює до глинястої кручі, зачалюючи за верби. Починається спускання воза. Ми з Євстигнієм пораемось коло цього діла. Тюлин байдужно на наше порання дивиться, а баба, що вже давно випустила на вітер усі, які мала, слова обурення, сидить непорушно на возі, як зкам'яніла, й силкується не дивитись на нас, неначе всі ми обридли їй до краю. Вона ніби задубіла в своєму злючому призирстві до „непутящих“ мужиків і навіть не завдає собі клопоту, щоб злізти з дитиною з воза.

Кінь полохається, шулить вуха й рачкує назад.

— А ну лишень, а ну вріж-но її, прудку, по заду, — радить Тюлин, трохи одживаючи.

Гарячий кінь підбірає зад та й стрибає з берега. Хвилина тріску, стукання та грюкоту, неначе все валиться крізь землю. Щось гуркнуло, щось застогнало, щось тріснуло, кінь мало не зірвавсь у річку, поламавши тонку загородку, але кінець-кінцем воза поставлено на хисткому та тремтючому пороні.

— А що, цілий? — питається Тюлин у Євстигнія, що за клопотано оглядає воза.

— Цілий! — з радісним здивуванням відповідає той.

Баба сидить, мов статуя.

— Невже? — дивується й собі Тюлин. — А я думав: не минути йому, щоб не потрошився.

— А таки так... ач, яка крутоярна.

— Не инакше! Як-раз така круча, що треба-б йому по-

ламатися... Е-ех, а причалів знов ніхто не поодв'язував! — кінчає Тюлин з тим самим сумним докором і ліниво ступає на беріг, щоб поодв'язувати причали. — Ну, загібай, перехожий, загібай, не спи!

Через півгодини важкої праці веслами, криків: „навались“, „лягай на перевал“ та „крепй“, ми таки підходимо до куріня. З мене дзюрком біжить піт з незвички.

— Прав з Тюлина чвертку, — каже півжартом Євстигній.

Але Тюлину, видно, не до жартів. Довге перебування на березі безлюдної річки, довгі невеселі міркування про причини важкої похмільної слабости, що ніколи не минається, — все це, видно, сприяє серйозному поглядові на світ. Тому то він видивився на мене своїми тьмяними очима, в яких починає мляво виблискувати щось ніби глибоке міркування, й промовив байдужно:

— Причалимо — почастую... І не одною, чуєш, почастую, — додає він конфіденційно, понижуючи голос, і на виду в його ясно проступає коли не втіха, то у всякому разі мить забуття важких стражданнів з похмилля.

А з гори незручною дорогою вже зсонується два вози.

— Ідуть... — скорботно завважає перевізник.

— Та ще може не поїдуть, — потішаю я, — може їм не дуже й треба.

Я іронізую, але Тюлин не розуміє іронії може через те, що сам він увесь перенятий якимсь особливим несвідомим гумором. Він неначе поділяє його з оцими простосердими кучерявими березами, з оцими кривими вербами, з річкою, що піджила, з дерев'яною перковкою на горбочку, з написом на стовпі, зо всією оцією наївною ветлузьською природою, яка увесь час усміхається до мене своєю милою, простосердою й неначе давно знайомою посмішкою...

Як-не-як, а на мою глузливу увагу Тюлин відповідає зовсім серйозно:

— Як що без краму, само собою пождуть. Хіба-б я повіз? — адже голова як не трісне...

VI

Пароплава як нема, так нема. Кажуть, що за годину до прибуття він буде ще „крити“ десь на одній з повищих пристанів, але коли, годин десь за три, попотинявшись по селу й напившись чаю, я надхожу знову до берега, про пароплав і чутки нема. Річка виграє та й виграє і навіть не в жарт розгулялась. Тюлин чалапає до свого куріня по коліна в воді, ліниво ляпаючи босими ногами по зеленій потопленій траві. Він мокрісенький, широкі штани липнуть йому до ніг, заважаючи йти; ззаду на причалі теліпається за Тюлиним той самий старий човен: його, як напроорокував був знавець-перевізник, забрала таки вода.

— А що, Тюлин, як ся маєш?

— Хвалити Господа. Щось не дуже-то. Давай на той бік поїдемо.

— Чого?

— Бач, халепа трапилась. Сплави Івахинські річка розкидати хоче.

— А тобі-ж що до того?... Хіба болить?

— А дивись-но, Івахин четвертину тягне. Та що там четвертину! Тут, брат, і піввідра не пожалуєш...

До берега наближавсь од села, поспішаючись, чоловік років на сорок і п'ять, одягнений як сільський крмарь, з гострими, неспокійними очима. Вітер маяв полою його чермерки, в руках блищав посуд з горілкою. Надійшовши до нас, він звернувся просто до Тюлина:

— Що, прибуває?

— Ще й як!—одповів Тюлин.—Хіба-ж сам не бачиш.

— А сплавики мої пойняла вже?

— Підбива, та ще не подужає. А гляди—забере. Човна у мене оце була потягла,—в-силу, в-силу бігом догнав за переліском...

— Невже?

— То-ж бо то. Ач, змок—ну до нитки.

— Ох, ти!—розпачливо промовив купець, ударивши себе по стегну порожньою рукою.—Не зоглядишся—сплави мені геть.

порозносить. А що вже збитків, збитків! Ну, й падлючий же народ у нас!—звернувся він до мене.

— І чого-б то я дурно ляяв православних,—заступився за своїх Тюлин.—Та-ж у вас певне умова була...

— Була.

— На пісок возити?

— То-ж бо то, що на пісок.

— Ну, то на піску-ж вони, не в іншому місці.

— Та коли-ж, падлюки ви он-які, річка-ж пісок покриває!

— Як не покрити,—покриє. До ранку ніякого сліду не кине.

— От бачиш! А вони, падлюки, вмюють тільки пісень горлати. Ач як зіпають! Їм і за вухом не свербить, що хазяїнові збитки...

Обоє замовкли. З того берега, з корчовиська, від нової хатки доносився неададній спів. Це артіль васохинців знехвалялася з дрібного лісовика-хазяїна. Вчора була в їх виплата, і тоді Івахин обмахорив їх карбованців на двадцять. Сьогодні Ветлуга заступилась за своїх діток та й піджила на руку артілі. Тепер хазяїн низенько кланявся, а артіль шапок не ламала та комизилась.

— Ні за сто карбованців! Знатимеш, як з артіллю жити! Ми тебе навчимо...

Річка прибувала. Івахин злякався. Кинувшись на село, він на-швидку добув четвертину та й ударив чолом артілі. Він не ставив тепер ніяких умов, не згадував про сплави, а тільки кланявся та благав, щоб артіль не пам'ятала на йому своєї кривди та згодилась випити „даровизну“.

— Та ти, сякий-такий, хвостом не крути,—казали артільщики.—Не підманиш!

— І за сто карбованців не поліземо в річку.

— Хай вона, матінка, пограється та погуляє собі на волі.

— Хай порозкидає колоддя, хай порозносить. Піди по-збирай!

Та четвертину таки випили й пісень заспівали. Голоси доносилися з-за річки не в лад, дикі, гультайські і до їх примішувалось хлюпання та гомін буйної річки.

— Гарно співають!—сказав Тюлин з захопленням та з заздрістю.

Івахинові, здається, пісня подобалася менше. Він слухав та непокоївся і в очах у його стояла стерянність та смуток. Пісня шуміла бурею і, здавалось, не обіцяла нічого доброго.

— А чи багато не доплатив учора?—спитав навпростець Тюлин.

Івахин почувався і, не одводючи занепокоєних очей від того місця, звідки доносились недоладні згуки, одповів і собі теж навпростець:

— За дві червоних спірка була.

— Чимало-ж, гляди! Як-би, слухай, ще й боків не полатали.

З обличчя Івахина було видно, що це міркування не здається йому неймовірним.

— Хоча-б от сплави повитягали,—промовив він з великим смутком.

— Надісь, витягнуть,—потішив Тюлин.

— Побалакай з ними,—запобігливо мовив крамарь.—Мовляв, більше вже не прибуває, назад, мовляв, на ніч піде.

Тюлин одповів не зразу. Погляд його пришивсь до посуду, і помовчавши, він сказав пожалливо:

— Другу четвертину тягнеш?

— Другу.

— Зпоїш і третю. Перевезти, чи що?

— Вези!

Човен був на середині, коли його постерегли з того берега. Пісня відразу розляглася ще дужче, ще недоладніше, одбиваючись од зеленої стіни високого лісу, що аж до самого його дійшло корчовисько. А проте, за кілька хвилин пісня вщухла і з корчовиська чути було тільки голосну та таку-ж недоладню балачку. Хутко Івахин знов летів стрілою до нашого берега та й знов подався ще з одним посудом на той бік. Обличчя в його було люте, але в очах таки проступала радість.

І к заходу сонця всенька артіль руки собі обламала за івахинськими сплавами. Під спів смутної „дубинушки“ колоди викочували на беріг і на руках тягали на гору.

Хутко всенький ліс івахинський вивисшався, складений над ярмом та вже неприступний для пустотливої ріки.

Тоді знов загреміла пісня. Мокрі, зморені артільщики останню вже допивали четвертину. Івахин, зпiтнiлий, лихий, але все-ж ще більш задоволений, переїхав в-останнє на наш бiк і помчав до села. Вітер маяв полами його „сибiрки“, а в обох руках був посуд, цим разом порожній.

Тюлин, iще смутнiший, проважав його довгим поглядом.

— Ну, як, побили?—спитав я його.

Він перевів очі на мене й спитав:

— Кого?

— Та-ж Івахина.

— Ні, на що-ж його бити...

Я здивовано глянув на Тюлина, і в мене в голові майнув раптовний та несподіваний здогад: обличчя у Тюлина запухло, а під очима стояв синяк, видко, найсвіжішого походження.

— Тюлине, голубчику!

— Ну, чого?

— Чого це в тебе синяк?

— Синяк... Та де-б йому взятись, синякові?

— Та тебе-ж, мабуть, били, Тюлин?

— Хто мене бив?

— Артільщики.

Тюлин задумливо глянув мені просто в вічі та й промовив:

— Хіба що з цього, може... Та, чуєш, і били-ж не дуже шпарко.

Пауза, погляд на мене і в погляді миготить здогад:

— Чи часом не Парфен це мені зацідив?

— Та може й Парфен, — знов помагаю я млявому процесові нового наближення до правди.

— Не хто, як Парфен. Такий, скажу тобі, вредний мужичина, — завжди гонобить, як би чоловіка знівечити...

Питання вийшло на ясну стежку. Дуже кортіло ще мені, правда, довідатись, яким способом гнів артилі так не-

сподівано в інший обернувся бік, і артільна буря, замість Івахина, окошилась на зовсім нейтральній тюлинській фізіономії, але саме тоді з другого берега знов розлігся заклик:

— Тю-ю-юли-ин!...

Тюлин не повернув голови навіть і ліниво подався до куріня, сказавши мені на ходу:

— Кличуть. Змахати-б тобі, га? Одна нога тут, друга там.

Але відразу він нашорошивсь, обернувся й оджив. На березі, дарма що смеркало, можна було розібрати червоні сорочки. Це артільщики кликали Тюлина й, здається, найзвабливішим способом махали руками.

— Адже таки кличуть? — радісно сказав він, з запитанням поглядаючи на мене.

— А певне, що кличуть! Знов наб'ють, може...

— Та ні, що це ти, Господь з тобою! Не може бути! Почастувати мене хоче артіль, не инакше! На мирову значся...

І Тюлин з дивною проворністю кинувсь до берега. Зв'язавши на віщось два човни, — ніс до корми, — він сів на передній та хутенько одіпхнувсь од берега, не залишивши на цім боці жадного.

VII.

Я зрозумів цю невинну хитрість, коли почув смерком скрип воза, що з'їздив з гори. Віз потихеньку під'їхав до річки. Кінь пирснув кілька разів і, прищуливши вуха, видивився з здивованим виглядом на плохеньку Ветлугу, що змінилася так, що й не впізнати.

Од воза одрізнівсь мужик, надійшов аж до води, подивився, почухавсь та й звернувся до мене.

— Перевізник де?

— Он...—показав я на ясну смужку, що прорізала темну поверхню річки аж на середині.

Він видивився туди, знов покрутив головою, дослухався до пісень васюхинців та й почав повертати воза:

— Ну, та й падлючий-же мужичина оцей перевізник, — сказав він, правда, досить спокійно. — Дивись, отже й човни всі потяг... Цілісеньку його тепер ніч звідтіля не дістанеш.

Одвівши коня, він надійшов до мене й уклонився.

— Перехожі будете?

— Перехожий.

— Чи не з озера часом?

— З озера.

— Так. Багато тепереньки народу йде. Завтра, ніби, й ще більш підуть... Ех, як річка курить, лишенько! Коли-б тепер нам з вами на порон... та ні, не вправитись... Ночувати, видко, доведеться. А ви чи не на пароплав?

— На пароплав.

— Ну, хіба вдосвіта, раніш не буде. Ночувати, видко, й вам не минути.

Він поставив за курінем воза й пустив на береговий косогір стреноженого коня. Через кілька хвилин за курінем закурів дим.

Тюлин, видко, привчив свою публіку до терпеливості.

Сонце давно вже сховалося за горами й лісами, над Ветлугою спустилась синя, темна ніч, тиха. Наш вогник розгорався, дим ішов просто вгору. Було якось так аж дивно від цього супокою в повітрі, поруч з похапливим та буйним рухом на річці, яка весь час прибувала та й прибувала. З того берега все доносились пісні і мені здавалось, що я впізнаю Тюлинову фістулу в крикучому гармидері. На одному з поблизьких горбків одно по одному засвічувалося світло в сусідньому сільці. Вдень я й не постеріг його, — так його сірі хати та темні покрівлі зливалися з загальними тонами пейзажу... Тепер воно виступило гарною зграйкою вогників на темному вершку горбка й подекуди навіть чотирьохкутники покрівель вирізувались на блакиті неба.

Це — село Соловіїха. Мій новий знайомий на дозвіллі розказав мені де-що цікаве з побуту її житців. Люде в Соловіїсі промітні та гордовиті. В околиці соловіївців звуть „злодійканами“. Трапилось моєму новому знайомому спинитися в селі Благовіщенні у дяка. Діло було зимою, над вечір. Сидять за столом. Коли це стук-стук у віконце. Виглянув дяк: стоїть за вікном Іван Семенович, сусіда-дідусь та й проситься на-ніч. „Та що це ти, тобі-ж мабуть усього

з версту та й дома? — „З версту, мовляв, то з версту, та от повз Соловіїху йти. Як-би часом знов до ополонки не завели“.

Виявилось, що в дідка оцього з соловіївцями встановились якісь чудернацькі стосунки. Скоро тільки дідок розживеться на гроші, то зараз нап'ється на селі, а як нап'ється, то й почне хвалитись: маю „катеринку“ в кешені. Піде тоді додому, його соловіївці й переймуть на річці та й просто до ополонки.

— В ополонку хочеш?

Ну, певне, не має охоти. Вони й не силують — оддай тільки їм „катеринку“. Він, нічого не вдієш, і віддасть.

Вони знов своєї:

— В ополонку хочеш?

— Не хочу, братіки.

— Так нікому-ж, гляди, не розкажуй. Не скажеш, чи як?

— Не скажу.

— Забожись!

— Щоб мені, каже, на цьому місці провалитись, коли хон одній душі скажу.

І не каже нікому. Скільки разів отак його ловили, — надокучило йому, перестав увечері повз Соловіїху ходити, а надто на підпитку, а таки нікому не сказав. „Водили, каже, до ополонки соловіївці“, а хто саме — ні за що в світі не скаже.

Після цього оповідання я з особливою цікавістю глянув на сільце „злодійканів“. Ну, де, думав я собі, окрім Ветлуги, побачите ви отаку безпосередність та простоту звичаїв та таку шляхетну до чужого слівца віру й таку простацьку впевненість, що можна „провалитись на цьому місці“, коли зламаєш присягу?.. Мій новий знайомий, сам „ветлугай“, упевняв, що другого такого села нема нігде більше по-над цілою рікою. В Марійному промишляли років зо три тому „красноярками“¹⁾ — ну, та це инша вже річ. А покладіть у незамкненій хаті гроші та йдіть собі хоч на цілісенький день — ніхто не рúшить.

¹⁾ „Красноярками“ звуть „бумажки“ хвалышіві.

— Як-же проте, соловівці?

— Такий вже у їх, дозвольте сказати, звичай...

Ну, де ще, думав я собі знов, знайдеться отака терпимість до чужих звичаїв?... І світло з Соловіїхи миготіло до мене привітливо й простосердо: „нігде, нігде“...

— От і в Тюлина, — мовив я посміхаючись, — так само звичай.

— Правда! Падлюка мужичок, хай він сказиться! А й то треба сказати: своє діло тямить. От настане осінь або знов же весна: тоді він себе покаже... Інший би ніяк за великої води з перевозом не вправився... На цей ото випадок більше й держимо...

— Мир бесіді!

— Милости просимо.

До нашого вогника з берестяними кошиками за спиною, з палицями в руках, надійшло двоє „странніх“. Один, скинувши клунка, уважно подививсь на мене й сказав:

— Цього чоловіка ми бачили.

— Не диво, — одказав я.

— На Люнді були?

— Був.

— Отам-о й бачили. По усердію чи помінілись Владичиці?

— По усердію. А ви?

— Ми на свято ходили, ніби-то, до сродників.

— Що-ж, сідайте до вогню.

— Та нам-би перевезтись, — додому недалечко. До ранку й дійшов-би я.

— Еге, перевезтись! — встряв до розмови мій знайомий. — Тюлин останнього човна потяг. Хіба що на пороні..

— Де там!.. Занадто річка піджила.

— Та й тичок довгих нема.

Другий з свіжоприбулих надійшов стомленою ходою до берега й зараз-же над річкою розляглося голосно та тягуче:

— Тю-ю-ли-ин! Човна дава-а-ай!

Луна покотилась по річці, ніби підхоплена бистрею. Пустотлива річка, здавалось, несе її за собою, перекидаючи з

одного боку на другий між берегами, що послули в імлі. Відгуки зникали кудись у далечінь вечірню і завмірали тихо, задумливо навіть журливо, — так журливо, що, прислухавшись, „странній“ не зважився вдруге сполохати цю далеку вечерову луну.

— Шабаш! — мовив він і, махнувши рукою, вернувся до нашого вогника.

— А чоловікові от додому — тільки що не видко, — промовив перший з моїх знайомих, — і всього чи й буде верстов з чотири, з Пісошної він! Чували про пісочинців? — спитав він, лукаво посміхаючись.

— Ні, я по тутешніх місцях не бував.

— У їх, у пісочинців, теж знов свій звичай. Що місто, то, кажуть люде, норів, що село, то звичай. Соловіївці, — я от розказував — любять так, щоб чуже взяти, а що вже пісочинці, — так ті своє берегти митці. Ото років тому назад з п'ять, пішло семеро пісочинців у село Благовіщення залізо лагодити: лемеші там, наральники, серпи та инше сільське начиння. Ну, полагодили, йдуть назад до річки й клумаки з залізом у руках несуть. А річка отак, як оце й тепер, прибуває дуже, виграє, та ще й вітер по річці ходить, хвилю розгойдав. А човен звісно, верткий. „А що, браття ви моє, — каже один, — як човна нашого та схибне, адже залізо-ж, чого доброго, нирця дасть. Давай, хлопці, кошелі до себе поув'язуємо, щоб часом заліза не потопити“. — „І то, мовляв, діло!“ Так і зробили. До річки йшли — залізо в руках несли; на човен сідати — гайда на себе нав'язувати. Виїхали ото на середину, річка й почни човна заливати, а човен узяв та й перекинувся. Ну, залізо-ж щільно до спин поприв'язуване, — не загубилося. Отак із залізом разом хазяї на дно й пішли усі семеро!.. А що, чоловіче, хіба я не правду кажу?

Пісочинець не перечив і при вогні на всіх трьох обличчях у моїх бесідників була та-ж сама добряче-посмішкувата усмішка, з особливою ветлузською складкою, яка достоту нагадувала мені Тюлина.

— Ну, а ви-ж сами звідкіля? — спитав я старого діда, який бачив мене на Люнді.

— А я, добродію, сам по собі. Без роду й плем'я, безпритульна, сказати, людина, кістка салдатська.

— А таки родом з Ветлуги?

— З неї матінки. Не один раз пройшов нею за-молоду. Та й після царської служби ось вже п'ятнадцятий рік тиняюся.

Салдатського в цьому дідусеві було дуже мало: хіба тільки де-яка спокійна певність у говірці та ще старий заялений кашкет з якимись ледве помітними кантами та великим наддертим козирем. З-під козирка дивились та искривились деколи сірі очі, а під вусом мостилась ледве помітна посмішка. Голос у старого москаля був дуже приємний, грудний, з „переливцем“, що виказував колишнього завзятого співака, а тепер вже таки добре охрип од старости, од річної вохкості, а може й від горілки. Як-не-як, слухати цей голос з гумористичною ноткою й дивитись на ветлузьську посмішку старого москаля було дуже приємно, і я згадав тепер, що справді ми здібалися з ним на озері. В розпалі найзавзятішої суперечки на тему: „с татем, с розбойником, кольми паче с еретиком не общайся“, — коли обидві сторони засипали одна одну текстами та усякими тонкостями начотницької діалектики, — цей дідок, з наддертим козирком та искрестими очима, виринувши знечев'я у самій середині, знівечив усеньку бесіду, розповівши дуже просто й без жадних текстів звичайнісеньку життєву пригоду. Оповідання зробило на більшість велике отверезливе вражіння; начотчики поставились до його з видимою зневагою. Як-не-як, а бесіду знівечено зовсім, і натовп розійшовсь, несучи не один може розбужений сумнів...

— Змилуйтесь, бабська балачка, простацтво! — сказав мені невдоволено один з начотчиків. — Хіба-ж це од писання?

— Та це хто такий, чи не Юхим часом? — спитав другий, що надійшов при кінці розмови.

— Та він-же.

— Пустий мужичина, ветлугай. За челядинця у нас був. Од писання не тямить. Тільки евангелію саму й читав, — і той, що говорив, махнув рукою.

Юхим-ветлугай посміхавсь тільки своєю особливою по-смішкою, що не знати до чого стосувалася: чи до розмови, чи до слухачів, чи може до самого його, пустого мужичини, безпритульного, кісточки салдатської... Як-не-як, а мені здавалось, що в оповіданні ветлугая я чув уперше на Світлоярі живе слово.

Тепер ми знов почали розмову на тую-ж таки тему: про Люнд, про Світлояр та Кітеж, про уренівців. Серед численних та ріжновірних груп, що збираються на Світлоярі, приносять туди кожна свої книжки, свої співи та свою віру, найбільш визначаються уренівські начотчики, що становлять що року свій імпровізований вівтарь усе під одним старим дубом, на схилі горбка, і от тоді, як круг австрійського священника, в повманатеїці та з довгими косами спереду вух, на силу, на превелику назбирається з десятків людей на молитву, — біля уренівського дуба тісно стоїть велика юрба. Мене вразили суворі гордовиті обличчя цих начотчиків. Тут були жінки в темній скитській одежі, якийсь дуже довготелесий суб'єкт з різкими рисами, молодий хлопчик з торбиною старця, з таранкуватим обличчям, та якийсь кострубатий юродивий... Вони читали й співали по черзі, одноманітними гунявими голосами, до того ще й не звертаючи уваги на все, що діялось навкруги. Тим часом як заступники інших толків охоче заходили в змагання — уренівці поводитися з горда, зневажливо й на запитання не відповідали зовсім. Здавалось, для них на всьому світі не було вже нічого, що б заслуговувало хоч найменшої пильги, і вся святість збиралася на цьому невеличкому острівцеві, де збились щільно їхні „стрижені гуменця“ та розлягаються їхні сумовиті співи.

— Занадто вже високо несуться вони, — говорив Юхим. — Народ, що й казати, стоючий, тверезий народ, та тільки нашому братові у їх ніяково.

— Чого-ж так?

— Тоскно. Наша віра, скажемо просто, куди веселіша, — одповів за Юхима хазяїн воза.

Пісочинець, що досі мовчав був, на ці слова посміхнувся якось весело й промовив:

— Бував я у них. Дуже, братці, чудно!

— А що таке?

— Та так. Ото нанявся я в їх зиму до одного: колоддя з лісу виволокти. Приїхали ото ми з молодим хазяїном моєю конякою вночі. На ранок прокинувся я, а темно ще — як звичайно взимку. Дивлюсь: баба світло світить, далі молитись збирається перед образами. Образи-ж хороші, мальовані. Ну, думаю собі, і мені пора. Помолюсь, лишень, і я та й коня піду порати. Лізу тихенько з полу, став за нею, почав собі хреститись. А тут вона й обернулась. Побачила мене та й руками замахала: „Ти, — каже, — що це робиш?“ — „А що-ж, мовляв, — молитися хотів був“. — „Підожди“, каже. — „Чого там ждати? — саме пора“. — „Пожди, мовляв, потім“. Ну, потім, то й потім, знов я поліз на піл. Одмолилася вона, свічки погасила, прибрала. Дивлюся я знов: трохи згодом старий з печі лізе, свій образ тягне на божницю, свою й свічку світить. Я знов з полу. Думаю собі, тепер і мені можна. Тільки що націлівся був лоба пере-хрестити, старенький мене за руку хап! „Ти що це?“ — „На тобі!.. та я, мовляв, молитись націлівся був“. — „Підожди, каже, — не годиться тобі“. От оказія! Знову, видко, доведеться на піл лізти. Ну, що воно буде!.. Тут знову молодиця злазить, з молодим хазяїном свічку в кімнатці й собі засвітили. У них і образів нема, — саме розп'яття. Я живенько до них, знов собі націлююсь. А ну лиш, думаю собі, хоч до розп'яття помолюся.

— Ну, пустили, чи як?—спитав один із зацікавлених слухачів, бачучи, що оповідач став.

— Ні! Що ви собі думаєте? — і тут не пустили! Одмолились сами, далі кличуть: тепер, кажуть, іди, молись собі. Ввійшов я до бокової кімнатки, а там стіни голі. Вони й розп'яття забрали... А хай вам усячина! Що мені тут з вами гріха набіратись, думаю собі. Не треба! Я краще, коли так, дорбого поїду, до сонечка господнього помолюсь.

— Три віри в одній хаті! — завважив салдат.

— Таки й три. Обідати час ото прийшов. Ну, посадили мене, доброго молодця, честь-честю. Знов старі з дочкою

вкупі, нам з молодим хазяїном окреме, та ще, чуєш, обом миски ріжні. Тут вже мені до печінок доступило. Ах, ви, кажу, такі-сякі. Ви не тільки мене бракуєте, ви й свого мужика бракуєте. „Тим-то, — стара каже,— і бракуємо, що він по Русі ходить, з вашим братом, з усяким поганим народом нахлепчється“... От і диви ти, за що вони нас мають!

— А так, так, — ствердив хазяїн воза, що вже лежав, заложивши руки за голову. — Бачиш ти, які сердиті вони... А в самих-же то ні стиду, ні сорому! Тепереньки у нас, поблизу, на селі двоє братів живе. Один, ніби-то, в москалі пішов, другий його жінку до себе взяв. Це невістку, ніби-то, та ще й важкою. Другий з служби вернувся, так само не довго думав: рідну сестру давньої жінки до себе. Ото-ж слухай: двоє братів на двох сестрах жонаті, та хлопчикові салдат і дядьком рідним та ще мало й не татком доводиться. Так отже цим не гребують. Охо-хо-хо-о... Чи не пора спати?

Постала не надовго мовчанка.

— Сміховина по Русі пішла, — розлігся по хвилині простодушний голос пісочинця.

— Давно вже це, — промовив, облягаючись, салдат, — не з учорашнього дня.

— Чого не давно? Ось тепереньки молокана знов...

— Ну, це инша річ, другого, мовляв, роду. Спи-лягай, пусто го не тороч!

Але пісочинець, захоплений думками про „сміховину“, яка пішла „по святій Русі“, довго ще не міг облягтися. Він сидів, копирсав гілкою в багатті і, побачивши, що й я не сплю, підморгнув лукаво на Юхима й промовив.

— Инша, каже річ... Чом би й не инша! Сам з ними водиться, богам нашим молитись не схотів, молоко в п'ятницю тріскає. Сам бачив, а то-б і балакати не слід...

І він почав і собі примощуватись на пісочку.

VI.

Я підвівся й подививсь навкруги.

Ріка притаїлась у темній блакиті вечора. Місяць ще не сходив, зорі тихо, задумливо миготіли над Ветлугою. Бере-

ги стояли в імлі, неясні, таємничі, неначе дослухаючись до безупинного шарудіння на річці, що все прибувала. Поверхня її була темна, не видно було навіть „цвіту“, тільки де-не-де блимали, розтягались і ту-ж мить зникали на біжучих течійках тремтячі одлиски зірок та часами пустотлива хвиля вискакувала на беріг та бігла до нас, виблискуючи в темряві піною, неначе тварина, що виграє, пробігаючи повз людину...

Артіль ще й досі гвалтувала по тім боці, тільки пісня неначе-б згасала, як і наше багаття, що до його ніхто не підкидав більше хмизу. Голосів ставало менше та й менше: видно, не одна вже завзята голівонька полягла на корчовиську та в кущах. Часом якийсь дикий голосюга виносивсь був завзятіше та голосніше, тільки йому не щастило вже піддати вогню іншим і пісня згасала.

Я й собі облігся поруч з поснулими ветлугаями, милуючись із зоряного неба, що починало займатися золотими одлисками місяця, який сходив за горбками. А з гори, стиха порипуючи, спускався знов запізнілий віз, підходили пішаки й, постоявши на березі, або погукавши безнадійно разів зо два човна, без нарікання прилучались до нашого табору, задержаного воєнними хитрощами перевізника Тюлина.

Світло в селі на горбку давно вже погасло одно по одному. Стоп з написом то вирізнявся, помальований вогнем од багаття, то поринав у темряву.

На тім боці, за річкою, заводив соловей.

— Перево-бзу!

— Перевозу, перевозу, перрево-б-зу!

— Гей, перевіз-нику, швидчій, ге-ей!

— Го-го-го-го-о-о!..

Голосні покрики, що розляглися гамірно, знечев'я, різко-та дзвінко, наче труба та на світанні, збудили мене і всенький наш табір, що притуливсь біля вогнища. Крику повні були, здавалось, земля й небо, і він лунав по мирно-

поснулих низинах та затонах Ветлуги. Вночі прибулі подорожні прокидались та протирали очі; пісочинець, якого вчора так був засоромив його власний лагідний оклик сонної річки, тепер, дивився з якимсь переляком і питає:

— Що таке? Свят-свят-свят, що таке?

Благословилося на світ, річка понялася туманом; наше багаття погасло. В сутінках по березі маячили чудні групи якихсь людей. Одні стояли кругом нас, інші над самою водою гукали перевізника. Недалечко стояв віз, запряжений кругленьким ситим конем, який спокійно дожидав перевозу.

Я одразу-ж упізнав уренівців... Тут були й позавчорашні скитниці в темній одежі, і довготелесий суб'єкт з похмурих обличчям, і рябий старець, і кострубатий „юрод“, і ще якісь на той самий штиб особи.

Тепер вони стояли кругом нашого табору, що лежав покотом, і дивилися на нас з безцеремонною цікавістю та явною зневагою. Мої супутники якось ніяково їжилися та й собі дивились на прибулих трохи ніби полохливо. Мені чогось одразу пригадалися англійські пуританці та інDEPENDенти з часів Кромвеля. Певно, ці святі так само з горда дивились на простодушних грішників своєї країни, а ті відповідали їм такими самими ніяковими та сумирними поглядами.

— Гей, ви, ветлугаї-водохлепи! де перевізник?

— Перевозу, перевозу, перре-во-бзу!..

Можна було подумати, що ціле військо вломилося у мирну мастність безжурного перевізника. Голоси уренівців греміли й котилися по-над рікою, яка тепер, здавалось, прудко й засоромлено тікала від погрому, вся знов жовто-біла від „цвіту“. Луна довго й далеко котила ці вигуки.

— „А ну, — думав я собі, — чи встоїть і тепер тюлинський стоїцизм?“

На диво собі, глянувши на річку, я побачив у ранішній імлі Тюлинового човника вже на середині. Видко, і філософ-перевізник теж був під чарами грізних уренівських велетнів і тепер гріб з усієї сили. Коли він пристав до берега,

то на виду в його виднілась сугуба пригніченість та похмільна туга. Це не завадило йому одначе швиденько побігти на гору по довгі тички.

Табір наш і собі зворушився. Хазяїни возів, що ночували, вели за чубки коней і хапаючись запрягали, боючись, видко, що уренівці не схочуть дождати, і вони знов позоستاються в жертву тюлинської сваволі.

За півгодини навантажений порон одчалив од берега.

Біля погаслого багаття zostались ми вдвох з Юхимом, який розгрібав пучками попіл, щоб закурити від жаринки носогрійку.

— А ви-ж чом не переїхали в гурті?

— Ну їх, не люблю, — одказав він, закурюючи. — Мені нікуди поспішати, — піду собі росою... А от вам, мабуть, так пара й збиратися: чуєте, пароплав зверху біжить.

За хвилину і я вже міг розібрати лункі удари пароплавних коліс, а за чверть години над рогом показався білий прапор і „Микола“ плавно вибіг на течію, мигаючи зблідлими на світанні вогнями й везучи причаленого збоку великого байдака.

Москаль услужливо підвіз мене тюлиновим човником до пароплава й зараз-же сам виринув у йому з-за корми, прямуючи на той бік, де важкий порон висажував уренівців.

Сонце давно вже визолочувало вершки надветлузських лісів, а я, безсонний, сидів на верхньому чардаку й милувався з нових та й нових куточків, які з кожним поворотом щедро виставляла красуня-річка, ще повита де-не-де синястою імлою.

І я думав собі: чого-ж це так важко було мені там на озері, серед книжних народніх розмов, серед „мудровитих“ мужиків та начотчиків, і так легко, так вільотно на цій тихій річці, з оцим стихійним, розкидькуватим розбещеним та раз-у-раз стражденним з похмільної недуги перевізником Тюлиним? Звідкіля це почуття тягару та розчарування, з одного боку, і полехкості — з другого? Чого це на мене, таку-ж книжну людину, од *тих* віє холодом таким та

відчуженням, а цей здається таким близьким і таким знайомим добре, неначе й справді

Все це колись вже бувало,
Та тільки забув я коли...

Любий Тюлине, люба, весела, пустотлива підживлена-
Ветлуга! Де-ж це й коли бачив я вас попереду?..

1891 р.

ЗА ОБРАЗОМ

Переклад
С. Буди

I.

Кілька день стояла негода. Ще вночі під дев'ятнадцяте червня пішов дощ великий, а вранці хмари висіли по небу сірими клаптями. Та над полудне дужим вітром, збило їх у суцільну хмару й понесло на північ. Небо випогожувалось, синіло, соняшне проміння вигравало по калюжах, на одживленій зелені висіли краплини, зривались і блищали в повітрі.

— Зглянулась Владичиця, — погоди в Бога виблагала, — казали прочане, що купками порозташовувались на вулицях та на майдані під собором, звідки о дванадцятій годині мав вийти образ.

— Пожаліла православних. Дивись, і народу збільшиться... О-ох-хо-хо... Під дощик-бо ми не дуже-то печаловиті...

Було ще рано. Пройшовши людними вулицями, минувши потім яри, я увійшов у криві, брудні заулки на краю міста й підійшов до вікна, на якому до шибки приклеєний був образ чобота. Господарь, Андрій Іванович, що виявляв був учора охоту йти за образом разом зо мною, сидів сам за своїм варстатом та похмуро стукав по чоботу.

— Андрію Івановичу! — гукнув я у вікно. — Чом-же ви не збираєтесь? Час!

Він стрепенувся, але зараз-же здержав порух радощів, одклав чобота, одчинив ряму й потягсь у вікно усеньким своїм сухорлявим тулубом. Пильно вдивившись у клапті чистого неба та в хмари, що їх геть несло вітром, немов-би його постанова залежить цілком од цього огляду, а не від Мотрі Степановни, що починає сердитіше озиватись у сусідній кімнаті, — він зважливим рухом стягає з лоба ремінець, що придержує волосся, й каже:

— Іду!

Потім при мені відбувається подружній діалог, для мене до певної міри односторонній, бо виразно мені чути самі відповіді Андрія Йвановича, а голос Мотрі Степановни доноситься тільки як бурхливе гуркотіння.

— Хай його нечистий поб'є! — каже, насамперед, мій приятель, похапцем складаючи свій струмент. Потім, вдягаючи чисту сорочку, додає:

— Пожде! Що мені через його та й Богові не молитись!

— Знайшла теж благодітеля... Он пару^о шию, — коповика за роботу не зостанеться.

— Жмикрут він, от що! А ти як гадала? Жмикрут, скупердяй, скнара!...

Голос Мотрі Степановни сходить, за такого блюзнірства дружини проти „давальців“, на найвищі ноти, але Андрій Йванович править своє.

— І ніколи тобі не прирівняю, — каже він вже иншим тоном, тоном оборони, затягуючи разом з тим пояса. — Знайшла до кого прирівняти: принаймні як-не-як, все-ж людина освічена, книжки складає... не їм, живолупам, рівня!

А що в цій промові мого приятеля, хоча й присмаченій такими численними застереженнями („принаймні“, „як-не-як“, „все-ж“), мова, очевидно, мовиться про мене, то, через зрозуміле почуття скромности, я трохи відхожу од вікна. Згуки подружньої сутички дужчають, а проте все-ж за хвилину Андрій Йванович вибігає з хвіртки. Він трохи червоний, трохи схвильований, але у всенькій його постаті видко опоживлення та перемогу. На жаль, мушу сказати, що хвилини таких перемог у подружньому житті Андрія Йвановича дуже не зчаста випадають... Та як-не-як, ми прудко йдемо міськими вулицями. Андрій Йванович попереду, і мені видко, як у його нервово тіпається спина, мов-би у ній єсть очі, й ці очі бачуть покинуту позаду домівку і побіля дверей постать Мотрі Степановни, і як вона стоїть, взявшись у боки руками та посылаючи нам навздогін не християнські побажання.

Тим часом, улицями похожали вже купи повбіраних го-

родян та городянок. Сільський люд, прочане та „поклонники“, що зібрались на проводи образу з околиць, а котрі й з дальніх сел та міст: з Балахни, Городця, Василя, — ті сиділи на пішоходах, по-під стінами будинків, порозкладавши навкруги клунки, кошівки та торби. Багато котрі тягли вже до монастиря, де перед виходом з міста служать молебінь. Крамниці по попутних улицах зачинялись, торгівля припинялась, дзвони гули оддалік, і гудіння тее розливалось по-над містом, мов те море, захоплюючи одну по одній церкви, де далі, ближче та й ближче.

Коли ми вийшли на вулицю, що провадила до панянського монастиря, пістряві юрби передові вже заливали її трохи не суцільними масами. Подекуди, ближче до краю міста, коло брам та хвірток стояли відра або невеликі цегрики з квасом. Прочане надходили до них, хрестились та й пили.

— Спаси вас Господи, Цариця Небесна, люде добрі...

Коло монастирської брами кінні й піші полицаї стримують натиск юрби. Вони сортують публіку, пускаючи одних, „которі чистіші“, а „чорний народ“ одганяючи геть. Нас пустили, хоча й з де-яким ваганням.

Просто входу, на цвинтарі, темною плямою серед ясно вбраних городян, вирізняється гурток монастирських „клірошанок“. Напереді ігумення, серед рясофорних „старичь“, привітно вклоняється значним городянам. У задніх лавах молоді послушниці, в шпичастих шликах, спускають очі перед цікавими поглядами світської юрби. Часом з-під шлика блисне молоде око, заграє лукава посмішка і потім голова схиляється, спускаються очі, і чорна тінь насувається на обличчя, лишаючи на відноті тільки уста й підборіддя... Стає якомсь моторошно. Почувається мимоволі в цій тині і молодого життя тріпотіння, і може порив, і може протест, і може боротьба глуха...

А втім, досить тільки перевести погляд на перші лави, і тривожні фантазії розвіються: тут, у тихій обителі, років під шістдесят, надходить, разом з тілесною огрядністю, душевна тиша й той незлобивий спокій, з яким як-раз у ту мить ша-

новна провідниця кліру вітала старого, але дуже ввічливого поліцейського генерала.

Андрій Іванович сіпнув мене за рукав.

— Ходім! Чого ми тут не бачили?... Чорнохвости! — додав він, кидаючи сердитий зіпд лоба погляд...

Але йти вже було пізно. При вході зачався кблот, бо вже образ наближався до монастиря. Черниці на-силу пропи-хаються за браму, й через хвилину над гудінням юрби, що метушливо сунеться навкруги, чути хор жіночих голосів, що співають тропаря:

„Днесь світло красується Нижній Новград, яко зорю солнечную воспріймше“...

За кілька хвилин процесія вступає в браму в воротях. Нахилиючись над густою юрбою, пронос корогви, парча хвилюється та виблискує, тонке срібло різбляне тремтить у синьому повітрі. Хрести, сяйва, лихтарі, потім позолочувані шати образа з темними ликами Богородиці й Немовляти — усе це ніби пливе по-над непокритими головами народа. Ще хвилинка — і брама залізна, немов-би чарами, розрізує живий потік, зачинається й стримує натовп. Кілька піших полі-цаїв, навалившись з усієї сили, підпірають ворота своїми огрядними постатями; крізь ґрати видко п'ятеро кінних мо-лодців, що тісно стали стремено до стремена. Коні підбірають морди, грають та тупцяють на місці, одтискуючи натовп. Натовп ремствує, хтось кричить, хтось лається, два клири сповняють повітря співом, угорі гудуть дзвони й шумлять дерева... Образ вноситься до церкви.

II.

Через півгодини, після молебня, образ проносять з ма-настиря до табору. Військо одгородило широкий чотирьох-кутник під церквою. Музика грає „Коль славен“, лунає ко-манда „на молитву“, в ясному повітрі гуде і деренчить бас дякона, ледве-ледве чути спів хора, що його односить віт-ром. По молебні образ, поставлений у божник на довгих марах зводять на плечі; рушають уперед корогви.

— Пане, ви, видно, до Оранок?—питає, торкаючи мене за рукав, якась бабуся.

— До Оранок, матусю.

— Владичиці... свічку за мене грішну. — Рука в зморшках тягнеться до мене з п'ятаком.

— І від мене візьми, пане.

— Й від мене.

Я приймаю доручення й кладу набрані гроші окреме.

Недалечко, вже на шляху, служать прощальний молебінь. Тут натовп починає ділитися. Парасольки, брилики з квітками, франтовиті чоловічі брилі одходять у бік, де місто. Руді мужицькі „гречневики“, клунки, личаки, червоні сарафани сільських молодичь, подекуди міщанський ситець, білі хусточки — усе це рине шляхом уперед, старці стоять по боках, простягаючи руки. Придуркуватий Митька вигукує, стоючи на горбку, командні слова, якийсь довгов'язий юродивий розмахує палицею, щось бубонить і біжить за юрбою. Дзеленькаючи дзвониками, на-силу продираються поміж народом три чи чотири поштові повозки, в яких сидять двоє гладких ченців, з лиснючими та задоволеними обличчями.

— Казну везуть у монастирь, — говорять коло нас.

За кілька хвилин, виїхавши на просторіше місце, ямщики торкають віжками, дзвоники дзеленькають дужче й повозки, минаючи юрбу, що йде прудко, летять на горбок та й зникають з очей.

Попереду—підложиста гарна гора. Широкою стрічкою, чотирма рядами гіллястих старих берез облямована, лежить дорога, уся пістрява, вся жива, всяяна народом...

Коли це, на половині гори, повстає зупинка. Швиденько перейшовши полями, навперейми з поблизького села вийшла на шлях купка селян та й стала в ряд, назустріч образу, що наближався... І зараз-же коло неї починає якомсь гуснути та звиватись припинена течія людського потоку.

Ми прискорюємо ходу й чуємо, де-далі, виразніше пронизливе голосіння. Молодий жіночий голос, то несамовитий, то жалісний, страдницький та благальний, лунає в повітрі, тим часом як іззаду, насуваючись усе ближче, росте урочистий спів тропаря.

— Кричить... — мовив Андрій Іванович.

— Крикливиця... причинна... Під образа класти привели,— проказують навколо в юрбі з живим зацікавленням.

— Поки до Митина дійдемо, штук із десять таких виведуть,— додав байдужно якийсь немолодий міщанин.

— Дурниці, та й годі! — кидає Андрій Іванович.

— Та таки-ж і дурниці... Поповчити-б добре...

— Поповчи-ити? — в'їдливо та дзвінко підхоплює річ якась молодичка. — Чим вона винна? Інша од вас і закричить, од учіння вашого...

— А, говори!.. Стоять отакі-б дві сороки. Одна й питається в другої: „Ти ниньки, Онисько, будеш викликати, чи як?“ — Ні, мовляв, не буду, вохко! — „Ну, то доглянь у мене калачів, я трохи покричу“...

Серед юрби сміх.

— А ти це сам чував, чи що? — заступається знов ображене жіноцтво.

Тим часом, коло крикливиці поважно та журно стоять її односільці, а родичі держать молодицю під руки. Натовп все прибуває... Різкий крик... часом рівне голосіння, що чергується з стогоном та несамовитим, надривчастим лементом... Легка хмара куряви, пронизана сонцем, коливається поміж рядами берез... Глухий шум, мов-би від потоку, що прорвався, рівне тупотіння десятитисячної юрби й хвилі клірового співу, що злучає увесь цей гамір безладний в один могутній, захватний рух, — усе це зближається, росте, огортає й пориває за собою, тим часом як попереду, сперечаючись із загальною гармонією, б'ється якась одна жалісна, страдницька та непокірна істота, з таким зляканим, надірваним голосом...

Мені аж моторошно робиться. Андрій Іванович супиться. Ми стоїмо в тісній тісноті, на взбіччі шляху, а поуз нас, мов би річка, стиснута берегами, густо, велично й плавно проходить вже суцільна юрба, що давно загорнула в себе гурток з крикливицею, яка насамовито рветься з рук, борсається, кидається на всі боки...

Образ близько... Різкий, нелюдський лемент горує й на мить бентежить спів хору.

З юрби, на цілу голову вище за всіх, вирізняться постать „странника“ з довгим волоссям, засмаленим обличчям та вовкуватим поглядом. Величезний, сухорлявий, чудно байдужий, він легко пробиває собі дорогу в юрбі, нахляється, бере на плечі „причинну“, що в корчах кидається у його на руках, та, розсуваючи потік людських тіл, несе її назустріч до образу... Пронісши кілька сажнів, він кидає свою вагу на землю, схиляється над нею, і живий потік зливається, вкриваючи обох...

Ще один придушений скрик... Лави лихтарів, хрестів, корогов уже далеко спереду... Навкруги тільки рівне тупотіння та гомін нездержного, мов стихія, потоку людського. В клубах кадильного диму, в хвилі урочистого співу, гойдаючись та сяючи на сонці, образ пливе в повітрі, над цим океаном непокритих голів, — над придушеним, непокірливим лементом „причинної“... Спів, такий самий ладний, усе тихіше, усе м'якше розходитьса в повітрі, і крізь зріділий тупіт вже знов пробивається ласкавий шерех та шелест берез над шляхом...

Молодиця лежить у поросі, на дорозі. Вона тихо потіпуютьса та якомсь по-дитячому плаче... Цікаві заглядають через плечі родичам, що збилися навкруг „причинної“, а „странник“, такий само байдужий та похмурий, знов пробиває собі дорогу вперед, до образу ближче...

Пече... Якомсь відразу я почуваю й спеку, і те, що клунк нестерпуче намуляв мені плечі, і всю ваготу подорожування за цією юрбою, що так прудко лине вперед. Андрій Іванович став і дивився праворуч. Там, з прикрої кручі, видніється гладеньке коліно Оки. Річка лежить серед вохких, що аж парують од спеки, лук, ясна, рівна. Звідти, знизу, так і вабить, так і віє свіжістю та холодком.

— От що, — постановляє Андрій Іванович, — треба купатись!

— Далеко, голуб'ята, одстанете, — приязно каже якась прочанка, що пробігає хутенько повз нас, але ми таки наважувемось і шпарко зсовуемось кручею, що вся поросла ліщиною.

Тихий беріг. Гребінь кручі заквив од нас юрбу з її гомоном та рухом. Инколи на цьому гребні майорять барвисті постати, поодинокі й парами, де-далі рідше та й рідше. Річка хлюпає в кам'янистий беріг. Праворуч, верстов за десять, із-за мерехтючого туману, видно будівлі й церкви у Канавині. На нашому боці, курячи високими димарями, безгучно працює завод. Після метушливого руху на Волзі, її сусідка Ока робить чудне вражіння. Як тихо тут! Далеко по тім боці, вдовж пісків, сунеться легко човен на вітрилах. По-під горою („яром“, як тут звуть) берегом рушає темна пляма. То бурлаки, яких ви майже не стрінете вже на Волзі, тягнуть на кодолі невелику барку. Пляма ніби стоїть на однім місці, і тільки, глянувши після якогось часу, видно, що вона меншає, йдучи усе далі річкою вгору. Поганенький окський пароплавець пробігає з Нижнього, лунко виляскуючи колесами між пустельних берегів. На чардаку нікого не видно, навіть на трапі порожньо. Тільки, згубившись біля штурвала, маячить самотою постать лоцмана.

III.

Як ми, викупавшись, вийшли знов на гору, — дорога зовсім спорожніла. Коло „мизи“, на чистому повітрі, родина хазяїна розкошувала за самоваром. Кілька переселенських возів стояло тут таки-ж з підв'язаними вгору голоблями. По всенькій дорозі, що збігала на горбок, не видно було аж ніякісеньких слідів процесії з охрестям. Де-не-де тільки боками йшли нам на зустріч городяне, яких затягла була загальна течія й які тепер повертались назад.

— Чи далеко образ?

— У Новому селі молебінь одправили.

Надавши ходи, ми швиденько минули Нове село. Тут траплялися вже одсталі. П'яний мужик плентавсь, заточуючись та сумно вимахуючи з одного боку в другий своєю курчявою голівонькою.

— Н-не догнати вже, гол-луб'ята... Ні-і-і. Вона, Владичиця-б то, надісь, он вже куди залинула. У Борисові тепер. А ми, за гріхи наші, одстали ось... Ах, гол-луб'ята!...

І мужик довго хитав позад нас побіденною голівонькою, глибокою тугою огорнутий. Нарешті, знемігшись мабуть у тяжкій боротьбі з своєю гріховністю, він сів біля канави при дорозі. Озираючись, ми побачили нещасну цю людину з задертою назад головою, і щось неначе пляшка блищало на сонці у його в руках. Незабаром тільки червона цяточка, що лежала на зеленому тлі наддорожнього муріжка, визначала місце, де гріх подолав благочестиве змагання...

А втім, не один кучерявий мужик зазнав цієї гіркої долі. В холодку під березками, а іноді і в болоті по канавах раз-поз-раз траплялись нам тіла інших полеглих.

А ось, на поваленому та зрухломому дереві, спочиває якась компанія. Сивий єврей у салдацькій шинелі, з величезною кудлатою бородою та білими кучерями, та ще зо три, з чотири похмурих людців, більш-менш непевного вигляду... Сивий дід, видко, пристав до них оце свіжо. Один з компанії нагинається до його вуха й кричить:

— Йди ти собі, служба, од нас. Не рука нам, виходить...
Иди, йди!

— А-яй! Глухий я, не чую... А колись на бубон грав... Ай-ай, як я грав на бубон...

Довгов'язий, чорний „золоторотець“ флегматично підводиться з колоди, бере старого за комір і становить на дорогу. Добрий стусан з дужої руки показує „службі“, чого від його вимагають. Підхопивши клуночка та озираючись трівожно, старий похалпки біжить стежкою. Видко, тільки тепер він зміркував, що має діло не з гулящими дорожніми роззявами, яким цікаво знати, як він грав на бубон, а з людьми за поважною роботою. Рать прочан має своїх одсталих та полеглих, а це мародери. Вони дивляться на нас, сидючи на своїй колоді, як ті шуліки з-під насуплених брів. Лиш один, з товстим обличчям, зодягнутий у жіночу куцину, погляда веселіше й навіть не без гумору.

— Що, одстали, панове? — питається він.

— Та ось, — похмуро відповіда мій супутник, проходячи далі, — визираємо, чи не трапиться де якої роботи...

— А якої?

— Грузчики ми, кишені вигружаємо, — одказує Андрій Іванович, і на мить не затнувшись.

— Ач, журавель цибатий!

— Чого ти лаєшся?

Андрій Іванович раптом повертається. Його чудні, що сидять глибоко, очі блищать з-під шапки рудого волосся (картуза він сховав до клунка). Він дуже кохається в боях навкулачки і вважає за ганьбу для своєї гідності питатись про число супротивників. Не зважаючи на довгов'язість та сухорлявість, його постать виявляє не аби-яку силу. Довгі сухі руки кінчаються величезними червоними кулаками. Непевні людяні похмуро його озирають, переводючи мовчки оцінку. Сама куцина, видимо, не від того, щоб озватись на зачіпку.

— Сиди ти, „машко“! — спиняють його. — А ви, панове, йдіть собі, куди наставились.

— Та й то йдемо. А ти не смій нам показувати... — гарячиться Андрій Іванович.

— А ти не гарячись, — вискакує куцина, — я брат, і сам з усам. Я-ак дам...

— Ти?

— Я.

— Мені?

Андрій Іванович, одставивши кулака назад, підходить грудима до куцини, великодушно підставляючи під удар безборонне обличчя. Я знаю, що цієї хвилини найпалкіше бажання Андрія Івановича полягає в тім, щоб куцина насмілилась його вдарити. В грудях йому клекотить і здійснюється щось таке, що може здобути природний вихід тільки тоді, коли-б він дістав ляпаса від супротивника. А вже тоді Андрій Іванович виявить правдиві чудеса сміливости.

Але бій не одбувся. З одного боку, я чим дуж утримую Андрія Івановича. Це дуже важко. Його залізна рука легко одмахується од мене.

— Гет-ть! Не руші — кидає він у мій бік досить грубо. З другого боку, чорний „золоторотець“ одштовхує куцину. Похмурий суб'єкт, видимо, людина серйозна, і всенський епізод сердить його, як дурна пустота, що заважає „роботі“.

Як-не-як, а поле застається за Андрієм Івановичем. Одставивши праву руку назад, піднявши трохи ліве плече до гори й увесь подавшись уперед, він гордовито стоїть на місці, тим часом, як супротивники, огризуючись, одходять у той бік, де на травиці червоніє китайчана сорочка мужика, що побивався за гріхи свої.

За хвилину, круто повернувшись і не кажучи більш ані слова про те, що сталося, Андрій Іванович виступає по дорозі, мов нічого й не було.

IV.

Коло невеличкого селяця Ольгина дорога поділилась. По старому московському шляху, що простягся на Горбатов і далі на Муром, усюди рябіють купки селян, що виходили на зустріч образіві з поблизьких сіл і тепер вертаються назад. Арзамаський шлях одійшов ліворуч.

Одсталих, де-далі, все більше та й більше, але головної маси прочан не видно зовсім. Села, якими доводиться йти, неначе вимело, — люде проважають образ до найближчих сіл, а як де-хто, то йде з прочанами аж до Оранок. Тільки квасники-крамарі ще не вибрались і перелічують під ятками мідяки, що лишились по скриньках після людської хвилі, що допіру тільки спала.

— Кваску, панове, чи не хочете?

Ми п'ємо скрізь, де тільки можна. „На ходу людини квас дуже пожиточний, — філософує Андрій Іванович. — А на відпочинок, уважайте, квасу вживати не слід, а більше чай“.

— А що, чи добре торгували? — питаюся в крамаря, що витирає хусткою спітніле, червоне обличчя.

— Ух, пане, чистее тобі горе. Головне діло — препогано якось дуже виходить: усе гроші вперед треба брати. Не дглянеш — *він* тобі вип'є, а тоді йде собі, та й по всьому.

— Або-ж тепер з рештою... — меланхолично додає торговка. — Дає десять копійок, а решти править з злбогого.

Андрія Івановича чогось ці обвинувачування уражають.

— Не гріх того, хто на прощу йде, і дурно кваском пригостити, — подає він свою безапеляційну думку.

— Наша справа торгова, — холодно одказує крамарь.

— Живолупи ви, ось що! — каже мій приятель вже рушаючи, та його увага, здається, не доходить, куди її націлено.

— Назад підете, може ночувати до нас чи не зайдете! — дзвінко та привітно гукає торговка навздогін.

— Ось вони, крамарство, — ти йому в вічі плюнь, а він каже: „божа роса“. Ледачий народ.

Андрій Іванович має за звичай висловлюватись гостро та виразно; його симпатії та антипатії, як і усі вчинки, одзначаються раптовістю, зважливістю й деякою парадоксальністю. З його — дуже добрий робітник та зразковий сім'янин. За молоду років зо три він дуже був запивався і навіть валився по калюжах, але потім враз узявся за розум. Щоб усталити цей поворот на путь істини, батько вхвалив одружити його з Мотрею Степановною, немолодою й негарною дівчиною, що мала різкий голос і дуже тверду вдачу. Андрій Іванович батьківській волі не перечив, і з того часу життя його пішло рівно. Мотря Степановна держала його круто, а втім, і сам він тямив свої обов'язки. Робітник з його був зразковий, користувався неподільно з довір'я у замовників на Ярилі та Новій Стройці (передмістя), працював з ранку до вечора, з „давальцями“ поводивсь дуже поштиво. Тільки коли на якийсь час „скидав хомути“, як сам він казав, тоді відразу ставав иншим чоловіком. У йому виявлявся задириливий демократизм та нахил до сперечання. В „давальцях“ він починав убачати своїх особистих ворогів, духовенство обвинувачував за хтивість та зажерливість, поліцію — за те, що вона занадто величається над народом і, до того-ж, у п'яних, що ночують у часті, шарить по кишнях (це він знав на гіркому досвіді під час свого запивання). Та найбільш діставалось крамарям.

— За що ви його вилаяли? — спитав я цього разу.

— А вам шкода? — і він скинув на мене коротким поглядом з-під лоба. — Я так про них міркую, що коли-б я був міністр, то всіх-би їх заборонив.

— Як-же тоді-б місто зосталось без крамниць, без краму?... Хто-б став замовляти вам чоботи?...

— Якось инакше вигадали-б. Чи-ж мало способу!...

— Як-же-б ви вигадали? Цікаво.

— Та чого ви до мене причепились: як та як? Коли я швець, то, значиться, це не моє діло. Що я знаю? — шило та підметку, товар та колодку, та й по всьому. А, може, дайте мені великі тисячі, щоб мені книжки читати та усякі там папери, — я-б вигадав. Вже це певне, що вигадав-би. А що ви про замовників казали, на це я вам цілком можу одповісти. Ви ось про що поміркуйте: мій батько дванадцять челядинців держав, а я тільки двоє, та й тих ще часом одпускаєш. Чому це?

— Може, самі робітники на хазяїв виходять?

— Не туди заїхали: на хазяїв! От недавно ще було таке: почав я був запивати, батько мене прогнав. І зараз мене, п'яницю, аж три хазяї кличуть. А тепереньки он скільки підмайстрів тиняється, за самий хліб ладні робити, — ніхто не бере. Це ви можете втямити, значиться, як вони на хазяїв виходять. Ні, що вже...

Андрій Іванович махає рукою й значуще замовкає. Всенька його постать цієї хвилини показує, що коли справи так підуть далі, то за наслідки він відповідати не візьметься.

Саме тоді, ззаду, нас наздоганяє тарантас, запряжений тройкою. Мужик у китайчаній сорочці поганяє коні. У возі сидить молодий, добре вгодований купецький синок з пляшкою в руці. Чиїсь ноги звисились з-за полудрабка. На купці рудий картуз, візник величається в касторовому брилі. Уся компанія, видимо, добре на підпитку. Купчик нахилється з сидіння, щоб ущипнути одну з трьох прочанок, що йдуть мимо. Дівчата вищать, компанія регочеться, коні, налякані гармидером, забірають швидче. Андрій Іванович стає обурений.

— От ви їх обороняєте. Дивіться сами: адже теж на прощу вибрався! Ми от з вами пішакá йдемо, зморимося, — не вже нам оце паскудство спаде на думку? А в йому сила грає, бо нетружені гроші у його, ось що! Легкий це хліб грає... Н-ну, хай попадеться мені цей прочанин де-небудь — щоб я з ним зроблю!...

Андрій Іванович злостиво стискає кулаки, погрожує навздогін тарантасові, що несамовито підскакує на вибоях, і потім додає з гірким почуттям:

— Дурень іде на скотині, пішки вік іде розумний!... Вірш такий єсть... І правда!

V.

Увійшовши Андрій Іванович ще з півверстви, штовхнув мене ліктем і враз став.

— Диви-но, бабуся... ай-ай-ай!

Осторонь, стежкою, спіраючись на костур та згорбившись, пленталась якась бабуся. Видко, кожен ступінь дістававсь їй дуже важко. Згорблена спина хиталась, голова, спущена вниз, тремтіла, ноги на-силу пересувалися. Вона не зводила очей і пильно дивилась тільки під ноги, верстаючи ступінь по ступеню свою важенну путь.

— Бабусю, гов бабусю! — гукнув на неї Андрій Іванович.

— Чого тобі, голубе?

В голосі бабусиному чути було напруження. Вона підняла зморщене обличчя з тьмяним поглядом і подивилась на Андрія Івановича, ступаючи собі, як і попереду.

— Та як-же це, га? — загадався був мій вразливий супутник. — Адже-ж, важко, надісь?

— А важко, ріднесенький, важко! Головне діло — ноги от, ноги не ходять, — стара.

Сльоза викотилася з підсліпого ока й упала на пісковату стежку. Андрій Іванович якось нековирно ворушився, а це в його було ознакою внутрішнього зворушення.

— Хіба таки так можна? То-ж тобі ніколи не дійти.

— Та може Матінка Владичиця донесе. Потрудитись хочеться Матінці... Стара... Помірати хутко, — потрудитись хочеться. А що, чи далеко ще до Каменки, до ночівлі?

— Верстов іще з дванадцять.

— Ой, лишенько, далеко!... Іди, йди, голубе. Не дивись на мене, стару... Не годиться вам дивитись... Ніженьки-б то у вас прудкі, а я, бач, змучилась... Не займай, проходите, ріднесенькі...

Ми рушили далі й обидва довго мовчали. Нарешті, спившись, як звичайно, несподівано, Андрій Іванович подививсь на мене довгим, докірливим поглядом.

— Невже-ж це вона даремне?... Міркуєте, не зарахується? Не може бути, брехні!...

І хоч я й не думав навіть перечити, Андрій Іванович з усієї вдарив сили палицею по стовбуру найближчої берези й прудко пішов уперед.

Незабаром ми перегнали трьох прочанок, що їх недавнечко зачепила була п'яна компанія. Одна була не молода, дві — молоді дівчата, видати, міщанки або покоївки. Усі вони прудко тьопали босими ногами. Коли ми порівнялися із ними, вони наддали ходи і йшли врівні, хихікаючи та маніжачись. Андрій Іванович, не звертаючи уваги, цибав своєю журавлиною ступою: я на-силу постигав за ним. Ці мовчазні перегони немов-би зблизили нас із жінками.

— І що це, їй-богу, кавалери які, — мовила старша з них, засапавшись та витираючи піт ситцевим рукавом, — змучили зовсім...

— А вам яка потреба ганятись? — спитав Андрій Іванович. Я постеріг, що його брови супляться, й очі немов-би входять глибше. Та дівчата побачили в його відповіді заціпку до дальшої розмови.

— Та-же в компанії веселіш, — жваво мовила найближча. — Ми бачимо, що з вас кавалери ввічливі, не мурляки-мурігірі...

— Авже-ж веселіш, — кинула друга, — хоч у дорозі, хоч на ночівлі...

Усі вони зареготались. Та Андрій Іванович, що не позбувся ще вражіння, яке зробила на обох нас бабуся, знечев'я став, уп'явся в дівчину своїми колючими запалими очима й спитався:

— Ви яке це слово сказали?

Спантеличені міщанки здивовано подивились на його й шпарко кинулись у бік, бо-ж Андрій Іванович враз звів на картання. Він підняв руку та, трясучи долонею над головою, обзивав дівчат сороками та страмотницями, а вони

тим часом прудко тьопали по стежці босими ногами. Наздогнавши вони першу купку прочан, почали щось жваво розповідати їм, показуючи назад.

— Сороки короткохвості, далєбі сороки! — казав Андрій Іванович, задоволений зробленим вражінням. — Нема в цьому народі жадного тобі розуміння...

— Це ви про покоївок?

— Взагалі, жіноцтво.

— А Мотря Степановна?

— Ну, що таке Мотря Степановна? — теж баба та й годі! Не дурно ще Пушкин сказав був: усі, каже, однакові й наймення їм нікчемність. А вже-ж який письменник був відомий.

— Андрію Івановичу! Пушкин цього не казав.

— Ну, от, не казав!... Коли-б не сам я читав... Звичайно, — додав він за хвилину не без меланхолії, — в колишні годі, як ще я нежонатий був, тоді й самому принадно було. А то, бач, до жонатого чоловіка...

— Та їм звідки-ж знати, що ви жонаті?

— Знають... А не знали, так тепер знатимуть.

VI.

Минувши село Митіно, ми побачили юрбу коло В'язівки. Тільки частина прочан увійшла з образом у село, друга звертала ближчим шляхом, по-під високими вітряками, виходючи навпрошки на бокову дорогу, що вела на Каменку. Зоставалось пройти ще десять верстов до ночівлі.

Коли ми підійшли до вітряків, процесія виходила з села. Проміння сонця на заході грало на сріблї корогов. Фіялкові хмаринки збирались та гускли на холоділому вечірньому небі, жайворонки припадали до ланів, перепелячий крик нісся м'якими переливами, змішуючись з співом хору, що все наближався. Людські голоси брєніли серед полів, під тихим диханням згаслого дня, якось особливо гармонійно та лагідно.

По боках дороги високе жито стояло двома рівними стінками. З Каменки навпроти образа виходили селяне. В

одному місці, на обміжку, серед хлібів, стояла ціла сім'я: сивий дід з бабою попереду, поруч син старший, оддалік молодиця. Дві чи три дитячі голівки ледве виглядали з-поміж колосся. Ззаду погасало за горою сонце, і постати селян малювались ясно та урочисто по-над хвилястим житом.

— За хлібець благають Владичицю. Мало, що може трапитись? — гряд, посуха, черва...

— Благодать! — каже Андрій Іванович. — Та й до-ладу-ж співають, ах, браття мої!

— Жінка там одна... теж виводить.

Справді, молодий жіночий голос, вириваючись високими нотами, розвівається з вечірнім вітром по-над полями, сяє, як проміння сонця на заході й гасне десь у ясній вишині, разом з цим промінням.

Проте йти важко. „Богоноси“, нахилиючись, неначе готіві попідати під вагою корогов, ідуть прудко двома лавами вперед, підганяючи передову юрбу.

— П'яти, п'яти! — вигукують вони що-разу.

Високе жито не дає зійти в бік, і ми мало не біжимо попереду. Урядник, що виїхав назустріч, вигарцьовує серед жіноцтва та дітвори, гордовито пишаючись на добрячій сірій конячині. На небі вирізується гребінь горба, і чорні покрівлі виступають на йому правильними обрисами.

А тим часом, ще далеко. Вечір зійшов на землю. Місяць ясним серпом звис по-над імливою хмарою: над полями заліг синій, невиразний, таємничий присмерк, повний вохкості та злотистого сйява, що так скрадує усі обриси. Озирнувшись назад, я бачу, що ми покинули процесію далеко позаду. Світло з лихтарів тягнеться искристою стрічкою по долині, в'ється, звивається, витягається й часом осяває золоті шати на образі, який то виступає з мороку фосфоричним сйявом, то зникає знов серед темряви.

Ось і перші хати села. Ми увійшли од чотирьох годин тридцять верстов. Плечі намуляв клунок, ноги не держать, я трохи не падаю з утоми.

— А щоб то бабуся наша? — твердо вимовляє Андрій Іванович, коли ми переходимо селом, серед осяяних вікон, де

видко на столах самовари та прочан на спочинку. В моїй уяві встає стара зігнута постать, що все так само дигає поночі. Тепер ніхто вже не скаламутить непроханим жалем її важкого самохітного подвигу. Тільки жито шепоче з боків та місяць позира з неба на виснажену, стару, віджили людину.

VII.

— Чаю, чи що, пити? До нас заходьте, до нас!

Андрій Іванович, не слухаючи цих закликаннів, твердою ступою простує на другий кінець вулиці, як найдалі від церкви. Тут теж світяться вікна, видно ясно вичищені самовари на столах, та народу не дуже ще багато.

— Дядько Іване!... А-гов, дядько Іване!...

Біла дядькова борода Іванова схиляється до віконечка.

— Прочан пускаєш, чи що?

— Знайомих, друже, пускаємо... Бо-ж місця вже не вистає у нас.

— Що, не впізнав хіба?

— Багатий будеш, Андрію Івановичу, багатий будеш... Ну-ну, залазь, залазь у хату.

За столом сидить вже кілька чоловіка, усе публіка, що чистіша. Жінки у городському міщанському вбранні, чоловіки в піджаках, на вигляд ремесники. Господарь допіру прибрав одного самовара і настановив другого. Чай пили прочане свій; кожна компанія діставала собі до користування чайник.

Я повалився на лаву, спершившись спиною на стіну. Не хотілось ні рушати, ні розв'язувати клунок. Почуття особливої втіхи, коли стомлені члени щемлять і ниють, та зате все тіло віддається одчужанню спочивку та покою, охопило мене всього. Андрій Іванович роздягся, розв'язав клунок і навіть чоботи роззув.

— А ночувати куди покладеш? — спитався він у господаря.

Дядько Іван, гожий дідусь із м'якими манерами та старечо-лукавим обличчям, заклопотано почухав потилицю.

— Ото вже й не знаю. На подвір'ї хіба. Крите у нас подвір'я.

- А в задній хаті?
- Задню проїзжі заняли. Степана Єрофеїча, з городу, знаєте?
- Товстопикий?
- От-от!

Андрій Іванович штовхнув мене ліктем. — Це, ktorих ми бачили, паскудники оті... По шиї їх гнати, а ти в хату пускаеш!...

Старий заклопотано озирнувся й закашляв. Напившись чаю, прочанки та прочане виходили з-за столу та йшли собі з хати. Ми з Андрієм Івановичем, захопивши великий оберемок сіна, розташувались на дворі, під повіткою, коло стіни од задньої хати. Лихтарь кидав хитке світло, виполохуючи горобців з-під високої солом'яної стріхи. Десь по темних кутках жували коні; ремеґали корови, рохкала свиня. Десь ще чути було гомін прочан, що полягали на соломі, хтось ворухився в коробі старого тарантаса. Місяшне сяйво пробивалось крізь щілини заплетених стін. З вулиці доносились хода прочан, що все надходили. Вони раз-поз-раз стукали у вікна та стомленими голосами запитували:

— Ночувати, ночувати, люде добрі, чи не пустите?

Я не постеріг, як заснув, і знов прокинувся од дивовижного гамору. Здавалось, щось величезне, стукаючи, схрапуючи та шелестючи, насовувалось на мене, сповняючи невиразну пітьму. Потроху, одначе, я почав приривчаватись до цього гамору: це, по-перше, Андрій Іванович люто хріп поруч. Друге, півень, сполоханий незвичайними згуками, зійшов з сідала та, обережно шелестючи по соломі, пробірається повз саме моє вухо, мало голови не черкаючись своїми крилами. От він вийшов на середину подвір'я, і шелестіння його легкої ходи тепер у моїй свідомості видається таким, яким і було справді... Я бачу, хоча й не виразно, його невеличку фігурку, бачу, як він випростовує крила й витяга шию.

— Ку-ку-рі-ку! — розітнувся враз гострий, мов-би злегка охриплий від нічної вохкості, голос.

Другий півень поворухився й пробурчав щось сонно та сердито. Мабуть, він уважав, що ще рано.

Слідом за допіру занишклими переговорами півнів, я почув у п'їтми на подвір'ї ще якїсь згуки. В старому короби тарантаса шепотїлось два годоси — один чоловічий, другий жіночий. З-за стїни з якогось часу чулося якесь тупотїння, стукїт, співи та гомїн п'яних голосів. Лїворуч од нас хтось невідомий прудко заворушився, і молодий сонний жіночий голос злякано запитав:

— Хто тут? Ой, тїтко Тодосю, тїтко Тодосю!

— Чого тобі? — каже невдоволено стара. — Гов, ти, чого підкотився, баламуте. Мало тобі місця, чи що? У мене живо одкотїться...

Баламут голосно та тенденційно схрапує, видимо, удаючи ніби спить. Отже сколошкане стрекотїння сїльських дївчат, що попрокидались, незабаром зневолює баламута ретїруватись. Саме тоді Андрїй Іванович, що навіть і сонний не тратив поривчастости в рухах, перевернувся на сїні так зненацька та сильно, що навіть у мене майнув був сумнів: не вже це він допіру шугнув на свою постїль... А втім, ні. Не кажучи вже про непохитну загартованість мого супутника в добрі, я ввесь час чув коло себе його хропїння.

— Чого це ви розстрекотались, сороки? — прокинувшись, спитався він з звичайною своєю до жіночої стати зневагою.

— А-а, прокинувся таки... Баламут! — сказала тїтка Тодося.

— Ач, де опинився! Та ще й хропе... Сонний хїба так одкотїться?

— Та це хто такий? — запитав ще чийсь голос.

— Швець це з міста. В Івановому будинку живе,

— О? Та я й жїнку його знаю.

— Ох, баламути оці шевці! Супроти шевців інших таких і нема! Ох-хо-хо! Ото тїльки було здрімалась...

— До нас дорогою чеплявся! — шпарко лунає з тарантасу дзвінкий та лукавий дївочий голос. Я пізнаю по цьому голосу одну з мїщанок, що їм Андрїй Іванович вичитував мораль. — І до такої мїри чеплявся, просто до такої мїри, що й сказати не можна...

— Мамуню! Я таткові на його скажу, — мало не з плачем каже злякана дївчина.

— Цить мені. Ось ми його жінці усе розкажемо..

— О, ш-щоб вв-вас! — тихо та злісно сичить Андрій Іванович, бачучи, якого небезпечного повороту набірає справа. Згадка про дружину за такого гнітючого збігу доказів до краю позбавляє його самовпевнености, і тому він робить найгірше, що міг-би в своєму становищі зробити, а саме — випростовується на постелі й пускає хвальшиве сопіння, удаючи, ніби заснув.

— Хропе... тут от так само хріп, облудник... Ох-хо-хо! гріхи, гріхи...

Незабаром під повіткою настає тиша...

Голоси в коробі тарантаса, що на час були притаїлись, знову починають тиху та сумирну розмову. З-за стіни чути вереск та регіт. Андрій Іванович перекидається з одного боку на другий, бубонить щось та часом когось лає. Я починаю засинати. Мені знову ввижається самотня бабуся. Вона ще й досі плентається спустілою дорогою, поміж побілілими од роси житніми полями. Андрій Іванович іде поперед неї, розмахує руками й проти когось нахваляється: „Що-о... не зарахується їй?... Ні, брехня, не туди заїхали!..“

— Не туди заїхали! — чую я вже насправжки крик Андрія Івановича. — Мене не злякаєте! Хіба-ж такі бешкети дозволено? Спати не даєте, гульбу завели, спокусу! Прочане!... Баламути, ледарі, гультяї..

Я не зразу міг розібрати, в чім річ. Світає: знадвору перше, ще розпорошене проміння повертіло вже в нашому тину круглі вогневі дірки. Світ розходитьсь у вохкому повітрі, горобці цвірінькають під стріхою; по кутках темно й холоднувато. Андрій Іванович босий, з скуйовдженим волоссям, стоїть біля сіней, перед входом до задньої хати і певне, картає нічних гультяїв. Господарь, теж босий, зацитькує його.

— Ти от що! Ти у мене в господі сам сиди тихіше.

— А ти що з своєї господи зробив, га?

— Не твое діло. Тебе пустили, ти ночуй благородно, а бучу збивати не смій.

— Що там ще? — прокидаються прочане.

— Швець з міста гвалтує.

— Шве-ець?

— Еге-ж, в Івановому которий будинку живе. Там такий баламута — біда! Вночі оце до дівчат так тобі й котиться, так і котиться...

— До нас дорогою до такої міри чеплявся,—підіймає рум'яне обличчя з тарантасу міщаночка. Тепер вона в тарантасі сама й має вигляд найневиннішої простодушности.

— Ребра полічити! — категорично мов цвяхом прибив хрипкий та сонний бас.

— О, щоб вас! — стогне знову Андрій Іванович, лягаючи поруч зо мною. — Н-ну, нар-род! Отакецького народу по інших державах пошукати... Йй-же богу... Тьху!

— Охота-ж вам, Андрію Івановичу, до всього втручатись... — кажу я, ледве втримуючись од сміху.

— Карахтер у мене такий. Не люблю баламуцтва.

— От і покутуйте. Вам-же й дістанеться...

— А що ви думаете? Йй-богу, правда. І завжди я-ж у дурні пошиюсь... Н-ну, а проте попадеться ще мені в руки купець оцей. Я йому, почекайте-но, втру носа. Пам'ятатиме...

І за хвилину, нахилиючись до мого вуха, він нишком додав:

— А вже ви, Галактіоновичу, коли що, перед Мотреку Степановною яюсь, тее, не видавайте... Ах, народ який... престо до чого наш народ безголовий, так це навіть дивно!

VIII.

Вдень усе дужче припекало. Образ рушив знову годин з десятьох. Ми вийшли трохи попереду, та йти було не легко. Ноги на-силу човгали, усі члени нили. Одначе потроху втома неначе миналася.

Подекуди невеликий гайок укривав нас у своєму холодку від пекучого сонця, але здебільшого з боків хвилювалось жито, що саме достигало. Іноді на нашу дорогу вибігав шляшок од якого поблизького села, і на цьому перехресті стояли біля маленьких „капличок“ сільські образі. Який-небудь си-

вий дідусь без шапки сидів на самому сонці коло тарілки, застеленої чистим рушником. Коло кожної такої каплички образ ставав, оправлювано молебня. Тоді біля образу счинявся стиск. Народ тиснувся до його, силкуючись приложитись до скла в божнику. Згинаючись, проходили вони по-під тички, на яких образ було поставлено, штовхаючи одне одного та товплячись, і тяглись до образу. Тепер, на просторі ланів, біля цих капличок, посеред юрби, що розкидалась та порідшала, образ став ніби ближчий та приступніший. Тут, власне, його обступало тісне коло справжніх прочан. Страждений, болящий, немішний та скорботний люд огортав образ живою хвилею, що здіймалась під впливом якогось особливого притягання. Не дивлячись одне на одного, не звертаючи уваги на штовхання, всі вони дивились в одне місце... Півпогаслі очі, скорчені руки, зігнуті спини, обличчя, скривлені від болю та муки, — усе це зверталось до одного центру, туди, де з-за скла та перечок на рамках сяли золоті шати і голова Божої Матери схилялась темною плямою до Немовлятка. З глибини божника образ справляв особливе враження. Соняшне проміння, пробиваючись крізь скло, вигравало зм'якшеним поліском на золоті її вінця; од рушання юрби образ трохи похитувався, вигравання світу спалахували й погасали, перебігаючи з місця на місце, і схиленна голова, здавалось, ворушилась над схвильованою юрбою. Тоді погаслі очі й скривлені обличчя опоживлялись. По всіх оцих обличчях переходив якийсь повів, що рівняв усі відтінки муки, підводив їх під спільний вираз розчулення. Я дививсь на цю картину й сам хвилювався... Така хвиля горя людського, така хвиля вповання людського й надії!... І яка величезна маса одностайного душевного поруху, що підхоплює, зносить, змиває кожну нарізно муку, кожне особисте горе, як краплину, що тоне в океані!... Чи не тут, була думка у мене, чи не в цьому потужному потоці одностайних людських упованнів, єдиної віри й однакових надій — джерело цієї сцілющої сили?...

Коли короткий молебень доходив кінця й образонські брались за тички, — багато хто схилявся, ба навіть лягав на

землю. Але знову, тут це було якось простіше, більш зворушувало й нікого не лякало... Образ здригався, зносився та, плавно хитаючись, поволі проносивсь над розкинутими по землі людьми. Щасливі, що над ними він проходив, уставали з розчуленими прояснілими обличчями.

ІХ.

Ставали тут дуже часто, а через те ми з Андрієм Івановичем далеко випередили прочанське ядро.

Проти одного селяця, що прегарно розкинулось за верству од дороги, на горбку, ми наткнулись на ворушку картину. По над нашим шляхом у кількох місцях поставлено зелені намети і під ними в холодку стояли столи й парували самовари. На траві по один бік дороги сиділи баби з відрами квасу та з хлібом, по другий — курились вогнища, а над ними пражились на сковорідках гриби. Картина імпровізованого базару була метушнява та гомінка.

— Дві копійки, дві копійки всього! Грибів покуштуйте, добродії. — весело закликали вродливі, одягні молодиці.

Я сів біля однієї з сковородок і покликав Андрія Івановича.

— Не їжте грибів! — мовив він похмуро й ніби на щось натякаючи.

— Чому?

— Розкольники! — гукнув він якось на бік і одвернувся.

Я засміявся; та Андрій Іванович пішов, не спиняючись, далі. Справді, серед цих уродливих та по-святочному вбраних молодиць я не помітив того побожного дождання, з яким стрівали образ по інших місцях. Вони весело цокотіли, голосно пересміювались, закликаючи перехожих. Серед їх панувало, як видко, саме тільки бажання пожитись з цієї юрби.

— Скуштувавши несмашної страви, що дуже одгонила поганенькою олією, я рушив у дорогу далі і, зійшовши з невисокого горбка, натрапив знечев'я на нову сцену. На дорозі, серед гуртка розкольницьких красунь, що лукаво

собі посміювались, Андрій Іванович нові показував приклади нестрашливості. Осторонь стояв знайомий вже мені тарантас: розпряжені коні їли обрік, а хазяї галасливо сперечались з Андрієм Івановичем.

— А! парою ви їздите! — гукав Андрій Іванович до купецького синка в мужицькому, як і вчора, картузі. — Я на тебе не подивлюсь, що ти парою їздиш... Багато я вашого брата вчив...

Він посувався до супротивника так само, як учора, підставляючи лице. Один з товаришів купчика, суб'єкт у надмірно довгому піджаці та в картузі з величезним козирком, що ледве на ногах стояв, плутаючись, заточуючись та балансуючи, раз-поз-раз підступав до Андрія Івановича з войовничим виглядом, але що разу одлітав далеко в бік, як цей легенько тільки штовхав його. Мужичок-візник, у китайчаній сорочці та кастровому капелюсі, давав більшої допомоги купцеві, і через те Андрій Іванович инколи хапав його за барки й сильно ним трусив. Купець замахувався парасолом, але вдарити не зважувався, дарма що Андрій Іванович на всякі способи його до того заохочував.

— А ну, вдарь, вдарь... Я й жінку оту знаю, що ти її вчора приводив... Єгорки Михалкинського молодиця, га?... П-парою їздиш, форсу завдаєш!.. Ка-зна-що виробляти тільки вмієте... Прочане!..

Але молодий купчик, видимо наляканий, усе тільки замахувався своїм парасолом. Тоді, позбувшись терпцю й бачучи наперед, що я маю встрянути, щоб помирити, Андрій Іванович раптом дав цілком несподіваний вихід своїй люті. Кинувшись до мужика-візника, він ухопив його однією рукою за барки, а другу простяг до кастрового капелюха.

— Ти н-на що його капелюха надів, н-на що н-надів капелюха, га?—питавсь він здушеним з лютости голосом, та, зірвавши зненависного капелюха, враз кицнувся до купця, одразу збив з його картуза й сильним рухом насунув капелюх йому на голову.

Спантеличена міна купцева викликала звідусюди регіт; та що й після цієї образи він тільки махнув своїм парасо-

лем, то терпець Андрієві Івановичу до краю урвався. Не знаходючи належного виходу для свого бойового почуття, він ухопив купця своєю дужою рукою за носа і кілька разів смикнув його з одного боку в другий, з виразом найглибшої зневаги...

— П-парою їздите ви, поганці, п-па-рою! — примовляв він до того.

Тоді саме я приспів на місце події й на-силу одвів геть пальоного героя. Він ще кілька разів виривавсь од мене, підбігав до своїх супротивників, кидав знеможеним властителем піджака на траву, трусив візника за комір і штурхав купця. Нарешті, все ще повертаючись, погрожуючись кулаками та лаючись, він згодився все-ж зійти з горбка й розійтися з своїми ворогами.

— Ох, Андрію Івановичу, і що вам тільки за охота битись! — мовив я.

— За правду вмерти ладен по всяк час! — категорично заявив Андрій Іванович на відповідь.

— Та-ж вони вас не займали, яка-ж тут правда?

— А так, не займали... Та вже в мене такий характер. Він тут перед гаринськими надто був розхвастався, а я йому носа втер. Бо-ж — не бешкетуй!.. Купчиськи! З награбованого надимаються...

— Ну, добре, — мовив я, сміючись. — А капелюх вам чим на заваді став?

— Капелюх? Це котрий на Омелькові був, купецький, чи що?

— Та вже-ж!

Очі Андрієві Івановичу ще палали з лютости.

— Не мусить Омелько цього капелюха надягати, — мовив він енергійно й тоном безповоротного переконання. — Капелюх, кепелюх!... Він єсть мужик, значиться, носи картуза... Пусте ви, їй-Богу, говорите!.. — несподівано розсердивсь Андрій Іванович на мене й пішов швидче вперед.

X.

Ближче до Оранок місцевість ставала все більш лісиста. Ми поминули вже будівлі монастирського хутора й

знов блукаємо межі дерев слідом за вибагливими поворотками лісової стежки. Нарешті, молоді дуби й клени розступилися, житнє поле набігло аж до самісенького взлісся, і перед нами розстелилась невеличка галява, з трьох боків щільно охоплена лісом. За житами ми побачили сірі хати на монастирській слобідці, дерев'яну огорожу, темні дерева в монастирському саду й вершки церков, що весело білили по-над зеленню. Це й була мета наших побожних змаганнів, „монастирь на Ораному полі“, як його звано в старовину.

Через те, що наш образ одстав, а до того ми йшли найближчою дорогою, то до зустрічі ми мали ще чимало часу. В кінці перії ми знайшли не заняту ще хату й договорили самовара. А втім, Андрій Іванович, заведеним звичаєм, спершу пішов у парню, а я, задовольнивши спрагу, розлігся в задній хаті на рогожці, і ту-ж мить мене посів важкий сон од тяжкої втоми. До мене долітало калатання в усі дзвони, що ним стрівали образ, я бачив Андрія Івановича, чистенько вимитого й з червоним обличчям, чув, що він удається до мене з словами докору, винуючи в малодушности. Господиня, що стояла тут таки, умовляла, щоб дав мені спокій.

— Ну, ні, ніяким способом, — хвилювався мій супутник. — Стільки-б місця пройшов, невже-ж теперечки й Владичицю не зустріти?... Не займай, я його зведу!

І він конче звів-би мене будь-яким більш чи менш жорстоким способом, коли-б саме тоді калатання в усі дзвони, клірний спів, гомін і тупіт юрби не показали були йому, що зо мною він рискує не зустріти образа й сам. Він облишив мою руку й метнувся з хати. В ухах мені ще кілька часу докірливо дзвеніли монастирські дзвони, потім дзвін стишився, і я почув тільки рівний шум гарного літнього дощу, що стукав по легкій сільській будівлі. Нарешті, кілька краплин, що впали мені просто в лице з стелі, яка затікала, розігнали мою важку дрімоту...

Дощ минувся. Сонце густими золотими парусами зазірало до мене у вікна, навколо було тихо, і мені здавалось, що між важкою подорожжю, бійкою Андрія Івановича на

дорозі, між усіма подіями цього дня й теперішньою хвилиною лягла ціла доба. На-силу натягши чоботи на напружені ноги, я вийшов.

На нашій перії було тихо й спокійно. Де-не-де втомлено хилились прочане, баби сиділи по призьбах, у відчинені вікна віднілись гуртки за самоварами. Більшість одпочивали або-ж були в церкві, бо всеношна ще не одійшла. За яром, на другому кутку, руху було більше. Тут понапинано шатра й ятки сільського ярмарку. Налякані дощем, перекупні й перекупки тепер розгортали знов свій трохи змоклий крам. Тут були калашниці з булками, квасніці з грушевим квасом, по копійці кухоль, бакалійники з пірниками. Жебруці баби проходили рядами, підставляючи карнавки Христа ради. В шинку йшов галас; на майдані купи народу стрівались, розмовляли, сходились та розходились. Білі сорочки - „шушпани“ мордовок раз-поз-раз миготіли серед руських ситців та китайок.

Крізь одчинену монастирську браму мені було видно церковний цвинтар з густим натовпом народу. Вечерові тіні густішали навколо монастиря на лісовій галяві, обриси речей у вохкому повітрі зм'якшувалися, світло од свічок перед образами блимало в глибині храма, і спів долітав часом м'якими хвилями згуків, домішуючись до гомону сільського торгу.

Всеношна доходила кінця. Коли я увійшов до церкви, старий архиерей вже стояв коло виходу, і два діякони розоблачали його, промовляючи встановлений обряд. За хвилину архиерея повели під руки, і народ теж почав розходитись.

На східньому боці двору я побачив ще одну браму. За нею, спускаючись кудись униз, виднілися, в присмерку дерева в саду й баня каплиці, що поринала серед зелені. Я спустивсь до неї кам'яними східцями, мене вабила одлюдність цього кутка, тихій шепіт дерев та дзюркотання води, захованої десь у темряві. В каплиці, виявилось, був басейн з великою чашою над ним. Хода лунко одбивалась під його склепінням. Краплі води зривались із чаші й дзвінко пада-

ли до басейну одна по одній. На східній стіні маячили обриси якоїсь великої картини; постати ледве виступали з темряви, таємниче та невиразно, мов - би літаючи у повітрі над святим джерелом.

XI.

Тиха смеркובה година, шерех дерев та неугавний дзюркіт води — усе це направляло думку незвичайним способом, і в моїй уяві знялися картини минулого. Тут, коло цього джерела, з цього саме місця, де я стою тепер, колись фундатор монастиря, болярин Глятков, вгледів був чудовий огонь на Оранській горі...

„И егда идяше по полю, зовомому Оранскому, и вниде въ непроходимый лѣсъ, и узрѣ на горѣ огонь возгнещень. И прииде и никого же обрѣте близъ огня того отъ человекъ, но токмо отъ него выпрѣ зреть столпъ вельми свѣтель, досяжущъ до небеси... День же бѣ той сумраченъ и тучи велія хождуху по воздуху, яко не токмо неба, но и солнца невозможно видѣти, и дождь исходаше велій во весь той день“.

Вражений цим „видінням“, так простодушно й так поетично змальованим у стародавньому рукопису, болярин Глятков і поклав тут осадити монастирь, року 1634, серед лісів, „поганою терюханською мордвою“ залюднених. Погана мордва, як і треба було сподіватись, була дуже невдоволена з нового сусідства. Монастирю довелось чимало перетерпіти непевного, починаючи з тяганини, бо мордва позивалась за одібрану в неї землю. А проте боляринові пощастило тяганину цю подужати, і царевою грамотою звелено було „пожаловать старца Гляткова съ братіей лѣсу вдоль на версту и поперекъ тожъ отмежевать; а буде имъ надобно монастыремъ для лѣсу и дровъ вѣзжати въ мордовскіе лѣса, и имъ вѣзжати велѣтъ для всякаго лѣсу и дровъ опричь бортнаго дерева“. Тоді мордва погана на инші взялась способами. Багато разів лунали були вкруг обителі грізні покрики, багато разів мордва з „дервостнымъ нечестіємъ“ повставала на неї, і навіть сам фундатор, колись болярин Петро, а тоді вже

„схимонахъ“ Павло Глятков поліг жертвою року 1665. Вночі вдерлась мордва до монастиря. Старий кинувсь був на дзвіницю, але мордва знайшла його й там, і його лютою смертю страчено. Його стягли з дзвіниці за ноги сходами. „Від ударів, — каже автор опису Оранської Богородицької пустині, — голову пробито, а з пробитого текло з неї крові так багато, що скривавлено нею всенькі сходи.“ Допомоги дати не було кому, бо-ж ченців було усього вісім чоловіка. А навколо сама пуща стояла округі пустині, — непроглядна пуща, рідна та дружня „мордві поганій“, що боронила її од вдирання чужої культури... Так загинув фундатор пустині.

Терпів монастирь і ще чимало напасти. Опріче мордви, приходили в пустинь та грабували її „воровські люди“, не раз із сусідніх сіл: Мордва утискала його „в подарованих землях; з лісом та вгіддями“, що „погані терюхани“ звикли, звичайно, уважати за свої. Нарешті й од своїх подарованих селян терпів монастирь, мовляв ієромонах Макарій, „упорство в повиновені“. Опір цей до того доходив, що року 1745 монастирські селяне Нижегородської губернії повтікали, щоб не платити установленого податку, та й оселились аж у Пензенській і Саратовській губерніях. Серед усіх оцих напастей, опріче заступництва Божої Матері, пустинь боронено ще й благочестивою ретельністю добродійців. Так, перелічивши у вкладній грамоті даровані на пустинь землі, один з цих добродійців скромно каже: „И на той землѣ тщаніємъ моимъ многогрѣшнымъ собраны изъ бѣговъ и поселены тѣ бѣглые крестьяне оной пустыни: Петръ Алексѣевъ, у него сынъ Алексѣй, да Матѣей Алексѣевъ, да Ѳедосій Алексѣевъ, да Сидорка Тимофеев, съ женами и дѣтьми. Такожъ прошу и молю, — закінчує благочестивий комісар-жертводавець, — аще наведеніємъ супостата нашего впредь отъ оной обители вкладные крестьяне пожелаютъ на тоє землю или въ другія мѣста бѣгати и жить, дабы ихъ ловить и за такое скотское и несмысленное дерзновеніе жестоко наказывать кнутомъ, посылать на старое ко оной обители жилище, дабы то святое мѣсто паче прославлено было, а не пусто“.

Не зважаючи на ці благочестиві заходи з уловами на людей та канчуками, пустині жилося злиденно та важко. Видать, ні Петро Алексійв, ні Матвій, ні Тодосій, ні Сидорка Тимофійв з жінками та дітьми, ні всі жертвовані од благочестивих людей „душі“ належним чином за монастирь не дбали. „Року 1730, — як сказано в опису монастирського майна за той рік, — 4 книги четьїх міней заставлено у дворянина у Йвана Дмитрієва Лінивцева за сім рублів з коповиком... а заставив ті книги скарбник тодішній Ларійон з братського присуду, на якийсь час, за-для хлібної потреби“...

Року 1764, як оголошено монастирські штати, Оранську пустинь, що на горі Словенській, zostавлено за штатом, і селян, а також і землі в неї одібрано. Здавалось, зачинанню Петра Гляткова, що бачив „у тонцім сні“ майбутню славу монастиря на осяяній світом небесним Словенській горі, приходив край. Та саме з цього часу, коли невільничі Сидорчині та Олешчині душі визволено з-під монастирського ярма, і починається доба розцвіту для пустині. „Єдина надія, — каже ієромонах-описувач, — була на чудовний образ Матері Божої; і надія ця справдилась. Року 1771 почалася моровиця на людей... У самому Нижньому-Новгороді цілі сотні людей пішли на той світ од дочасної смерти... Тоді, не вдовольняючись молитвами перед святощами нижегородськими, згадали про чудовний образ Оранської Матері Божої, та з наказу єпископа Теофана Чарнуцького й уряду градського його принесено до Нижнього, в катедральний собор. Отже, під час процесії з охрестям, — розповідає Макарій, — над Нижнім Новгородом постережено, що тонкі хмарки, які носилися в повітрі, почали збиратися до-купи й згусли в одну чорну хмару, що понеслась за Волгу. А незабаром по тому й моровиця перестала. На пам'ять цієї події вдячливі нижегородці ухвалили запрохувати образ до себе що-року й додержувати цієї обітници своєї „въ роды родов“.

Разом з тим і Сидорки та Олешки, ба навіть і терюхани погані почали ставитись до монастиря инакше. Тікати тепер од монастиря вже не треба було, позви за землі перестали, бо їх одібрано. Чудовний образ, що попереду обертав був

свою силу на подолання злодійських та розбишацьких проти чернецтва заходів од околишніх людей, та був неначе-б ворожею стороною, тепер проливав свою ласку, — сціляв недужих, проганяв тучі або-ж послав благодатні дощі на спалені лани.

„І процвіла єсть пустиня, яко крин“. Не чути вже більше в обителі трівожного дзвону на гвалт, непроглядна пуща не віддає вже ні жалібного стогону волоченого з дзвіниці ченця, ні злісного покрику терюхан, ні блюзнірських вигуків молодецького злодійського люду, ні квиління монастирських кріпаків, силоміць з утечі повернутих... Округ монастиря цього затишного вечірнього часу змовкає гомін тисячної юрби прочан; таємниче шепочуться високі дерева в монастирському саду, і я стою, оточений тінями старовини, слухаючи неугавного дзвону води, над тим самим джерелом, де колись чернець Глятков припадав у розчуленні коло підніжжя дикої гори Словенської...

Смеркало хутко. З сходу знов насувалась хмара. Вийшовши з каплиці й зійшовши на горбок, я побачив, що браму, якою я був увійшов, замкнуто. Задній двір монастиря був порожній, на подвір'ї монастирської школи чути було, як вартовий стукав у своє калатало.

— Вам вийти, чи що? — спитав у мене мужичок, що правсь коло парні.

— Еге, та от не знаю, як вийти.

Він провів мене маленькою хвірткою. Пройшовши повз старий, мохом порослий мур монастирський, ми опинились на невеликому горбку, над яром. Місце було порожнє та тихе. Простий, величезний, на вісім кінців хрест простягав понад галявою свої рамена суворо та поважно. Над хрестом, застуючи галявинку ще більш та гублячись ряснолистою головою в темному небі, рівно та міцно шуміло од вітру величезне дерево.

— Тут, під цим хрестом, скільки миру лежить... і-і, не злічити! — мовив мій проважатий. — Кладовище було тут людське, — додав він. — Потім, бач, скасували. Не сподобалось архиреві якомусь, що голосимо ми дуже, як ховаємо своїх... Тепер от хоронимося в іншому місці.

Коли я вийшов на майдан, торг припинився. Торговки склалися й укривали на ніч крам. З монастирського двору виходили останні, що спізилися може по келіях, одвідувачі. Якогось прочанина виштовхують силоміць та замикають за ним браму. Прочанин картає отців і збирає округ себе купку розкольників-слухачів... Біля пекарні трапезний послушник байдужно вислухує докорів од захожих з міста жебрачок.

— Мало хіба принесла вам Владичиця з Нижнього? Нема у вас для прочанок хліба шматка!...

Послушник-пекарь повагом витирав полою спітніле обличчя.

— Ви повинні прохати з смиренням, а ви по-грубіянському прохаєте, — мовив він.

— Що я сказала? Тільки того й сказала, що вам, мовляв, морденок своїх, чи що, годувати нема чим?

— Ну, от бач: сама уразливі слова приказуеш, та ще хочеш, щоб тобі давали. Іди собі, йди!...

На майдані народу рідшає. Тільки коло харчевні Андрій Іванович голосно сперечався з околишніми розкольниками, що поприїздили на базар.

— Брехня, не туди заїхали!... — лунав різкий голос невгамовного шевця.

XII.

Другого ранку я прокинувся таки пізенько. Андрія Івановича вже не було в хаті.

Більшість прочан вже порозходились, щоб вертатися вранішнім холодком. Зате з околишніх сіл народу прибувало все більше. Багато йшло до церкви, щоб побачити архиерея, але все-ж більшість, здається, вабив ярмарок, що точився вже другий день (так зване підторжжя). Завтра, з „одходом“, він мав скінчитись. Серед прибулих було чимало розкольників з поблизьких до монастиря сіл, і через те подекуди поміж гуртками клекотіли розмови, що повертались часом на запальні спірки; аж до лайки иноді доходило.

— Ви чого це сами себе, наприклад, за православних уважаєте? — питався розжеголений суперечник.

— А того, — звисока одказує запитуваний, — що наша церква — Христова, на правій славі стоїть вб'віки віків.

— Никонова у вас віра.

— А у вас Дуньчина!..

Я зайшов був до церкви. Там поміж народу я побачив двох селян, у яких довге волосся виголене було на маківках. Постерігши, що я доглядаюсь до них, дідусь, сусід мій, пояснив, нахилиючись до мене:

— Розкольники це.

— На що-ж вони голяться?

— А це в них повір'я таке, що, мовляв, Дух Святий на них сходить. Так от, щоб лекше йому увійти в людину... бо, значить, волосся заважає... А звано це — гумєнце...

Розкольники стояли поважно й часом хрестились „двуперстним сложением“.

Образ, вийнятий із божника, стояв у себе, вдома, на південному боці, недалеко архиерейського амвону. Над ним розвішено білого рушника; народ, як завжди, товпився до його, кожен, підходяючи, хрестився, багато хто витирали забрудненим вже рушником очі, цілували образ і проходили далі. Поставивши перед образом кілька свічок з доручення незнайомих бабусь, я вийшов.

На майдані натрапив я на Андрія Йвановича, що швидко проходив серед юрби. Він ішов, вимахуючи руками, не зважаючи на людей, і видимо, захоплений якоюсь думкою, що дуже його хвилювала. Губи його щось бубоніли, обличчя було задумане, сердите.

— А-а, Галактійоновичу! А я вас шукаю...

— Що сталось?

— Ходіть-но сюди.

Він одвів мене на бік. Я постеріг, що він неначе якийсь засоромлений, ніби от допіру мав баталію і його подужано. На обличчі в його виступив піт, очі стеряно дивились у бік.

— Як воно буде додільніше, — спитався він, озираючись на всі боки, мов той школяр, що потаємці розпитує в товариша невивчене завдання, — себ-то, як Христос зійшов на землю: *вплоти* чи *вплоті*?...

— Нічого не розберу.

— Ну, от, який бо ви, Йй-Богу! Бачите: коли *вплоти*, — значиться, голос натискує в початку, а коли *вплоті* — значить, вже силу має при кінці. Це-ж таки ріжниця.

— Та на що вам?

— А виходить, треба! Бо-ж мене перед людьми осоромлено. От бачите, яка справа. Почали ми тут про віру розмовляти... Ну, і я теж од себе висловлював... Та ви не думайте; Йй Богу, усе по правді говорив, як єсть... А один тут з розкольників усе мені наперекір, усе наперекір... Коли це він мені й каже: та ти що, каже, споришся, а сам ще й розмовляти з нами не степен. Скажи, каже, як Господь наш Ісус Христос зійшов на землю: *вплоти* чи *вплоті* ¹⁾? Ну, я поміркував та й кажу: „а так, що *вплоті*“. „Через це, каже, ти єсть невіглас і повинен геєні, огненній“... Йй-Богу, правда. А я, по правді кажучи, й сам трохи непевен: чи до ладу я сказав, бо-ж вони — начотчики... Так, от ви мені розкажіть.

— Я гадаю, що найкраще — во плоти.

— Во-пло-о-ти? — Андрія Йвановича дуже здивувала можливість ще третьої комбінації.—А, Йй-же Богу, воно таки, ма-буть, правда.

Він ляснув себе по лобі й рванувся в бік, збираючись кудись бігти.

— Та я не розумію, Андрію Йвановичу, на що ви про це сперечаєтесь? Адже ніякої в цьому ваги немає, і дух науки зовсім не в наголосах.

— Як ви кажете: дух?

Андрій Йванович став, налагодившись жодного слова не проминути.

— Еге-ж, дух християнської науки!... А це-ж сама балаканина. порожня, дурниці...

¹⁾ Одне з питаннів вульгарної розкольницької діалектики.

— Так, так, — мотнув Андрій Іванович головою... — Дух — раз (він загнув одного пальця), балаканина — два (він ще одного загнув пальця). Ще, може, що скажете?

— Буде з вас.

— Гаразд! Тепер мені-б його знайти; я його цим самим словом зараз на місці приб'ю, їй-же Богу!

Розпасійований Андрій Іванович подався поміж натовп, вишукуючи очима свого антагоніста, а я проважав спочутливим поглядом його не зовсім до ладу складену постать. З усеньким його безладнім запалом, я знав, у йому бувають, виходу не маючи, щирі й глибокі запити... Мені було, через те, досадно бачити його глибокий жаль на свою безпорадність перед схоластичною діалектикою.

Гай-гай! чи міг-же я тієї хвилини вгадати, що для мого жалю незабаром притрапляться далеко поважніші пріключки?...

XIII.

Андрієві Івановичу треба було зайти до знайомого мужика в одно з ближчих сіл, що має значущу назву — Сивуха. Він закликав і мене, та я був зморений і хотів зберегти сили на поворотну путь. Ото ми умовились, що він піде сам, а я вийду за якийсь час і помалу піду дорогою; Андрій Іванович мене наздожене.

Я так і зробив. Поблукавши ще трохи по базару і напившись чаю та розплатившись з господарями, я завдав свого клуночка й помалу пішов собі навпростець ліською дорогою.

Виявилось, проте, що Андрій Іванович випередив мене. Вийшовши з лісу, я знечев'я почув його голос.

— Гов, Галактіоновичу, ходіть-но сюди!

Він лежав на траві, серед цілого гурту, біля зеленого курія, поставленого під лісом осторонь од дороги. Синій димок звивався тонкою цівкою по-над землею, розходючись у чагарнику. Над огнем висів казанок, і якийсь мужик з кудлатою головою, без шапки та босий, мішав у казанку ложкою. Другий, теж роздягнутий, лежав біля вогню, спер-

шлись підборіддям на руки. Чоловіка зо три в чоботях та шапках, видко проїзжі, стали були на часину. Недалеко стояли вози нерозпряжені, а коні щипали коло кущів траву, обмахуючись хвостами. Ще якийсь низенький мужичок, увесь сірий та білястий, з ясними очима та дрібними рисами обличчя, що повсяк час заховували вираз недомисленної якоїсь посмішки, сидів осторонь од інших на возі, раз-поз-раз хиляючись од комарів та чухаючись.

Поздоровкавшись, я похопився дізнатись, чого це тут курінь та що вони роблять у полі, далеко від села.

— Бекетчики, — сказав той, що лежав на землі, — значить, — Гля бекету...

Бачучи, що я не дуже-то розібрав, другий, що мішав ложкою в казані, додав:

— Гля розбою, виходить, Гля рабунку нас поставлено.

Я догадався, що це сільський пікет. Знявши клунка та поклавши його під голови, я з утіхою простягся на вохкуватій траві. Над моєю головою лапасте листя кленове, наскрізь пронизане соняшним промінням, гоїдалось на довгих стеблах, купаючись у синьому повітрі, і мені здавалось, що воно тремтить од такої само свідомої втіхи, якої цієї хвилини був повен я. Тим часом у гурті коло вогнища почалась знов розмова, моїм перебита приходом. Перший почав Андрій Іванович.

— Ну, ну, кажи-бо далі, не бійся... Товариш це мій, людина проста!

— Ну, от, і по всьому. А що міркую я: не може бути, значить, щоб нам провалитись, бо як нас з діда-прадіда надали пани й живемо, значить, на батьківщині. Бо пани, значить, за монастирь дбали. Чимало їх, панів, і тепер на кладовищі лежить. От була, чуеш, війна севастопольська. Я хлопчаком був тоді, та й то пам'ятаю: вибігли ми з хлоп'ятами за царину, дивимось, — везуть з лісу на чорному возі смолян у домовину, а в домовині, чуеш, полковник убитий у монастирь іде на похорон. Та щó полковники, тут і генерали лежать...

— Не туди заїхав! — гостро промовив Андрій Іванович. —

Ти це чого на генералів звернув? Ти про ворожбита доказуй. Він, бач, тобі яке слово сказав. Значиться, ти йому й відповідай, а генералів кинь.

— Еге-е!... Ото-ж бо... — ствердив один з проїзжих мужиків не без ехидства.

Я зрозумів, що знов натрапив на словесну прю, і мені стало ясно становище поміж себе сторін. „Бекетчик“ Іван Савин — мужик з підмонастирної слобідки, може нащадок просто якого-небудь Петра Алексієва або-ж Сидорки Тимофієва, що їх, за старих часів, як ми бачили попереду, розшукували, били за „несмысленное и скотское дерзновение“ батогом і повертали на передніше житло, щоб „обитель паче прославлена была, а не пуста“... Нашадки Сидорки Тимофієва, що давно вже лежить під старим хрестом з усією „силою“ похованого тут миру, замирилися з монастирем... Та навкруги лишилось багато таких, що не замирилися... Розмовники Савина — безпоповці з околишніх сіл, що вертались цього разу з базару. Тема суперечки — майбутня доля „Ораного поля“... Серед старообрядної людности, що жадібно підбірає усі пръяви людських вад серед ченців з обителі, ходить легенда, що колись усе це місце має провалитись крізь землю, як Содом... Люде старої віри загрожують цим і слобідці... Андрій Іванович цього разу був у не зовсім до його підхожій ролі посередника або голови на цьому польовому диспуті коло „бекетного“ куріня...

Іван Савин про ворожбита одказав не зразу. Я не дививсь на його, але виразно уявляє собі його спокійне обличчя, простодушний погляд блакитних очей, кудлату біляву голову й повільні рухи. Він не кидав мішати в казанку, і, коли заговорив знов, то в голосі його чути було спокійну певність людини, що не накидається з своїми поглядами іншим, зате твердо переконана в тому, що сама говорить...

— А про ворожбита так це правда... Була, бач, у ченця в одного чорна книга, і з цієї от книги він усього доходив... Цілісеньку, бувало, ніч світло у його в келії: майструє коло чогось, або цю книгу читає. І зробив він земне подобенство, ніби то, сказати-б, кулю земну, і тут тобі сонце, і зем-

ля, й зорі. Накрутить спружину — то й піде ото земля ходити, і сонце тобі сходить, і місяць навколо землі кружляє, і, ніби-б-то зорі теж по своїх місцях... Як у Бога, так і в його... в акурат!

— Ну, в цім, я гадаю, гріха нема, — мовив Андрій Іванович, — бо-ж це званий глобус.

Я повернув голову, щоб побачити, яке вражіння зробили ці слова городянина на розмовників. Почувши його присуд, з додатком такого дивовижного слова, старообрядець дививсь кілька секунд стеряним поглядом.

— Нема гріха, кажеш? у такій-о справі?...

— То-ж то, кажуть, у цьому ще гріха немає, — провадив далі Савин, — бо це подобенство на славу божу, значить — щоб людей напоумити... Ну, а ви слухайте далі. Ото, скільки там часу прожив він та й помер наглою смертю, без покаяння. Упав у себе в келії та й помер.

— Воно й видко, що вже Бог не потерпів, — вкинув розкольник.

— Ну, ото, як помер він, треба було скрині одчиняти. А замки в його так мудро припасовано: бились, бились, — нічого не пороблять. От і покликали, вважай, на це нашого сільського одного... Майстер теж був хоч куди. Він і одімкнув.

— Ну?

— Не гаразд, справді... В одній, вважай, скрині гроші, так пачками й лежать, шворочками поперецьязувані. Він, значить, з образом ото їздив не раз... А як другу одчинили, так тута вже тьху!... І вимовити гріх: лежить у скрині зроблена дівчина, ну наоцяще тобі жива...

Старообрядець, підвівшись на лікоть, з розпаленими очима, не вчитив і, перебивши оповідача, заговорив сам:

— Та, чуєш, як штовхнути цю дівчину під бік, — зараз вона соромицькі слова може проказувати...

— Та слів ми, нехай так, що не чували, — мовив Савин.

Андрій Іванович мовчки й напружено похитав головою. Заохочений його виглядом, старообрядець заговорив у запальному зворушенні:

— Та-же це, братіку мій, щб він каже!... Адже на-віч усім знак був од Бога, що не сила Йому, Татові, більш їхнього місця терпіти. Насмерділо!

У казанку закипіло. Савин одсунув казанок од вогню й сказав тоді своїм рівним голосом:

— Знак, братіку, розуміти теж треба, до чого його дається. Бачите — знов це правду він каже, що був знак. Ото-ж, у перії нашій, — бачили, може, — капличка маленька стоїть. Тут колишніх годів вертеп був. Оце-от завтра, при кінці ярмарку, мордва збереться, тиск страшенний. Так от колишніх годів, не дуже давно, у них на цьому місці гульбище було; дівки, бувало, танки водять, пісень співають, а хлопці на гармоніях грають, у дуди дудять... І все, значить, коло самісенького монастиря; не гаразд, звичайно, само собою. Бувало тут усячини... І прийшла, знаєш, одного разу, до гульбища до цього дівчина, стороння якась-то. Мордва-ж ото всенька тобі біла, а дівчина ця в чорнім, тільки голову білою хустиною запнуто. Ото прийшла, стала посеред гульбища, стоїть, отак руки простягла, очима в одне місце дивиться. А чия дівчина, не знати. От розійшлась мордва з гульбища, а вона стоїть. Ніч прийшла, — вона все а-ні руш. Нарешті, тее, повірите, вдосвіта вийшли наші баби корів вигонити... Що за okazія: стоїть дівчина серед галяви, немов статуї отой, переполохала народ увесь... Почали которі підходити, питаються: „Що, мовляв, дівонько? З якої причини стоїш?“ А-ні пари з уст. Ну, тут вже побачили, що не зпроста це. Приїхав справник Воронин, звели дівчину ту силоміць з місця; і почала вона тоді розказувати. Вийшла, каже, на гульбище, коли це бачу: все округ провалилось... Я сама на маленькій місцині стою й ступити мені нема куди.. А образ, значить, на хмарці на небо знявся...

— Ну, от бачите! — підхопив старообрядець. — Адже це вже достеменно визначає, що їхньому місцю не стояти...

Андрій Іванович напружено похитав головою й промовив, удаючись до Йвана Савина:

— Ото-ж, бачу я, ай-ай погана ваша справа...

— А я так міркую, — одказав Іван Савин, — не може бу-

ти, щоб нам та провалитись. Бо-ж розміркуй ти сам, чоловіче добрий: перше діло — гульбище з цього самого часу скасували, одправили молебінь на тім місці з образом і капличку поставили...

— Та що гульбище!.. Буцім у самім гульбищі справа,— перебив суперечник,— насмерділо ваше місце перед Господом, аки Содом!..

Іван Савин зняв зовсім казанок з вогню, покуштував кашу й сказав до другого „бекетчика“:

— Готово, дядьку Силантію, хай тільки прочахне трохи.— Тоді, обернувшись до розмовника, одказав: — Це, брат, ти великого розуму говориш... Невідомо це. Звичайно, грішні й ми, та все-ж за ченців може таки Господь нас не каратиме. Вони собі, а ми собі... бо-ж хіба ми ченцям молимося? Ми Владичиці молимося, ось кому... Теж, от, і про вас був знак...

— Мало що!— похмуро мовив старовір і потім підвівся.— Час і запрягати нам.

Обидва вони з товаришем пішли до коней.

Білястий мужичок, що сидів на возі та слухав дуже уважливо всієї розмови, надійшов до вогню та, чухаючи руками черево, мовив, лукаво підморгуючи на тих, що олійшли:

— Не люблять... Як про них заговорили, їм одразу й запрягати скортіло...

І тоді, постоявши кілька секунд, він знов посміхнувся й сказав:

— А у нас, чуєш, ще якась нова віра прискочила... Астрияцька, чи що, кажуть. Каплицю хтять ставити...

— А який-же, кажеш, про них знак?— удався Андрій Іванович до Савина.

— Та от знак теж не малий тобі. Ходить отут парубійко їхній, божевільний. Оце не що давно ціле село спалив, а ще колись у нас у монастирі неприємного часу був на дзвіницю заліз та й ну калатати... Народ увесь переполохав. Просто сказати — юродивий парубійко цей. А чого зробивсь юродивий, так от чого. Був він у них за найпер-

шого тобі начотчика і на радіннях їхніх замість попа ви-читував. От, каже, раз, — сам-же й розкажує це, коли до пам'яті прийде, — багато, каже, читав, тлумачив од розуму, в перстах божество розбірав... Уморився. Вихожу, каже, на ганок, став, каже, проти вітру, прохоложуюсь ніби трошечки. А час вечірній був. На небі зорі горять і місяць тобі стоїть, — видно, як от удень. Тільки, каже, чую раптом — тріщить щось над лісом. Озирнувся я туди: летить понад лісом змії крилатий, ве-еличезний тобі змії летить, увесь полум'ям жхтить та тріщить так, мов-би тобі деркач. І не зоглядівсь я, каже, а вже він пів неба вкрив та просто на наше село, та до мене, та пашу наставляє... Ото чекають його, чекають у хаті, а парубка все немає. Вийшли за ним, а він лежить пластом, мов неживий тобі. Од того часу й з ума зійшов. Як що й отямиться, то все-ж не на довго...

— Галактіюновичу, ви не спите? — спитав у мене Андрій Іванович.

— Ні, Андрію Івановичу, не сплю.

— Слухаєте?

— Слухаю.

Він помовчав, ніби, дожидаючись од мене ще чогось, потім сказав (я уявляв собі за тим його наморщене чоло та напружений погляд):

— Дивна річ, справді!.. От ми скільки літ по містах живемо і ніякісеньких тобі чудес не бачили. А у вас кругом, куди не повернись—чудеса... Чи може прості вже ви занадто...

— Ех, голубе! — мовив Іван Савин. — Хіба-ж таки можна городську людину та до мужика прирівняти?... Ти от, скажемо, швець. Купив ти товару, пошив чоботи, несеш їх до пана ни, будемо казати, до купця. Зараз він дивиться: чоботи хворсовиті, товар добрящий, роботу твою знає, і питається він у тебе за ціну. Ти, прикладом, правиш п'ять карбованців, він тобі — чотири. А вже обидва добре знаєте, що за чотири з коповиком чоботи ці як-раз. Коли, скажемо, пильно треба тобі, ти знов у його-ж таки просиш. Чи так я кажу?

— Ну, ну!... до чого тільки воно йдеться?

— А до того, що, значить, ти своєю волею живеш і повинен ти більш уважати давальцеві. А мужик... він кругом у божій волі обертається. Тепереньки от пече дуже, а з-за лісу он-де вже хмара визира. Тобі це ні до чого, хіба що змокнеш тільки. А мужик — він уже міркує, виходить, на віщо Господь-Бог цюю хмару пускає. Тепер от вона на хліб добра, пожиточна, і ми Богові повинні дякувати. А инший раз буває: хліба налили, враз холодом повієне, набіжить-набіжить грядова хмара. Тут треба вже мужикові до Владичиці удаватись, образа ми виносимо, молимося: одверни! І, виходить, як що може ще на гріху наші зглянутись, то заступиться, пронесе. А коли вже нема їй снаги терпіти, ми мусимо бідувати. Отак ó...

— І бачите ви собі від образу заступництво?

— І-і, як таки не бачити! Явно бачимо. Чи давно було, позаторік чи може четвертого року, проявився був гробак на хлібі... І нігде не було, у нас тільки... і на житі, і на просі й навіть льон жер. Такий невеличкий, чорний, волохатенький, очі йому гострі, а як подрочити його соломинкою, так він кидається, мов-би, сказати вам, гадюченя. Злющий тобі гробак... Пішов я з хлопцем, з небожем своїм, на лан подивитись. Хльоснули прутом по колосу, — повіриш, як дощ, ну так тобі, мов той дощ цього гробака посипалось. Ну, бачимо ми таке наслання, значиться, не иначе, як з образом треба виходити. Вийшли ото, пройшли з молебствієм, і знялась тут хмара — ве-еличезна тобі хмара — та й ударила на поля вітром та тучею. Що-ж ви думаєте: вийшли на ранок у поле — ні одного тобі гробака!...

— Ну, а от — щоб недужних сціляти... бувало?

— За колишніх годів бувало. А тепер не чути. У книжках от писано... Значить, про моровицю й потім от про недужних...

— А у нас, так от було-ж таки чудо від образу, — вкинув слово білястий мужичок, — та ще-ж, чуєш, і зовсім не давнечко. Ото, значиться, жила в нашому місті купчиха одна і дочка в тієї купчихи була хвора. Скорчило її з тринадцятого року, ноги відібрало й не стало їй росту. Все,

бувало, на лежанці сидить і, коли на неї сторонньому чоловікові глянути, чисто тобі дівча маленьке, а їй вже під той час було по сімнадцятій весні. Багато теж молились вони, а що образів приносили — усе не бере сила!... Почаївська, бач, і то не змогла допомгти їй... Тільки раз ото приснився тій дівчині дідусь сивенький: „Піди, каже, ти, дівчино безщасна, до Миколи в Н-ське село“. Ну, вони й поїхали. І що-ж ви думаєте: поклали дівчину на землю, принесли образ, і почала дівчина на ноги потроху ставати. Сама опісля розказувала: як понесли образа, так ніби від голови до ніг вітром її овіяло, — ото, значить, сила вийшла. І з того часу випросталась дівчина цілком і така красуня стала!... Приїхала через три роки у те село з матір'ю — священник її й не пізнав. — „А де-ж, каже, недужна?“ — „А це, каже, я“. За славного жениха заміж пішла, далєбі!... Своя крамниця у його в місті, і капитал добрячий... От, браття, дивнеє чудо яке було у нас!—і білястий мужичок подививсь на нас задоволеними очима.

— А так, буває, — мовив Іван Савин.

— Галактійоновичу! — гукнув на мене знову Андрій Іванович. — Чули ви це?

— Чув.

— А як міркуєте, може це бути?

— Міркую, що він не бреше.

— Е, не туди заїхали: не бреше!.. На що йому брехати? Грошей за це не дадуть... А ви скажіть, у чому тут сила сама? Скажемо так: холері треба вже й самій перестати, — теж не вік-же їй бути... На той час приносять образ. Холера, значить, минулася — чудо!... Ну, гаразд, і з дощем те-ж саме: хмару вітром пригнало. А коли от дівчину, що скорчившись три роки сиділа, і раптом випростує й цілком, значить, робить з неї людину... Це як?

— Віра, Андрію Івановичу...

Андрій Іванович, знову ніби дожидаючи, був помовчав.

— Віра, кажете?... От-то-ж то й ба. Е-ех, панове, панове!..

І Андрій Іванович невдоволено махнув рукою.

XIV.

Він був не в доброму гуморі, і хоча взагалі дуже важко було вслідити щодня до причини тієї чи іншої переміни в його таки вибагливому настрої, але цього разу мені здавалось було, що я його розумію. Оповідання Івана Савина, його спокійний голос, непохитна певність та видіма правдивість — усе це на городянина справило велике вражіння. Він мимоволі підлягав настроєві віри, чудес та безпосереднього єднання з таємничими силами природи. Тим часом, у мені він, як звичайно нервові люде, чутко вгадував зовсім інший настрій розуму, не менш непохитний, — і це заважало цільності його вражіння. Формулювати виразно свої питання він не міг, я на його зачіпки не окликався, і через те Андрій Іванович бубонів щось сам собі та сердито вмощувався біля куріня.

— А що, Андрію Івановичу, підемо?..

— Куди вам хапатись! — пробурчав він на відповідь.

Я, таки дивуючись, постеріг, що, звичайно бадьорий та невтомний, він тепер ліниво, ніби аж на-силу повертався. Тому-то в мене мимоволі зринуло підозріння про якусь нову пригоду, саме коли одвідував знайомого в Сивусі.

Я не перечив. Мені було приємно блукати серед цих нив, не думаючи та не дбаючи про те, чи дійдемо призначеного часу до поставленої заздалегідь ночівлі, чи клубатимемо аби-де вночі.

Незабаром Андрій Іванович захріп. Білястий мужичок, що їхав звідкилясь здалека, запрягав коня, бекетчики перехрестившись, посідали коло свого казанка, і до мене долітали тихої розмови слова. Попереду мова була про якісь два з коповиком та про нові шини до купленого недавно воза. Але через якийсь час, коли листя на клені, на яке я дивився, почало розпливатися й злилося в якийсь невиразно-зелений намет, що усіма огорнув мене сторонами, — з цих двох голосів вирізнівсь грудний баритон Івана Савина. Він говорив щось повагом, довго, однотонно. Слів я не пам'ятаю, пам'ятаю тільки, що попереду було мені смішно, потім чудно. Я почував, що поволі, разом з тим, як навіть

зелений намет зникає з погляду, я підлягаю все більше владі Івана Савина і раптом я побачив якесь дивовижне небо, зовсім не те, яке бачив недавно, і дивовижні хмари ходили по йому, неначе з туману отара, а Андрій Іванович ганяв їх з одного краю до другого, розмахуючи велетенськими руками. Тоді я пам'ятав ще, що дивлюсь на все це чиймись чужими очима. Та потім усе потемніло; десь далеко блимало самотне світелко з келії ченця-ворожбита, потім полетів змії, що тріщав, як тріщить по сухих будівлях пожежа, і, нарешті, взялася десь невідома дівчина в чорному вбранні та білій хустині. Слідом за нею земля здригнулася від якогось глухого далекого удару. „Лишенько,—мовив я собі голосом Івана Савина,—конче мусимо тепер ми провалитись“. І зараз-же надумав, уже сам од себе, що далеко краще... прокинутись.

XV.

І я прокинувся. По-первах я не міг був зміркувати, де я й що зо мною, і чому мені важко рушити з місця... Над моєю головою трівожно тіпалось листя на клені, але тепер воно не блищало од соняшного проміння в ясній синяві, а блідо вимальовувалось на темно-свинцовому тлі. Величезна хмара вставала з-за лісу та все ширилась, повагом свої крила по небу розкидаючи. З-під неї поривами налітав вітер і далеко десь гуркотів грім.

— Уставайте мерщій, Андрію Івановичу, треба хоч до села дійти.

Вогонь погас. Бекетчики спали в куріні. Проїзжі поїхали. Було пізно й насувалася буря. Андрій Іванович прокинувся, протер очі та й собі почав будити якогось мужика, що лежав біля куріня. Певне він надійшов до нас, як ми вже спали.

Мужик щось пробубонів і підвівся.

— Уставай, дядьку, а то змокнеш... Е, та, здається, знайомий. Бачив я тебе десь...

Мужичок якось закліпав очима й засоромлено одповів:

— Та вже-ж не де, як у Сивусі.

— То-ж то, в Сивусі!.. А дозвольте мені, поштивий, довідатись, ви за що мене лупцювали, яка може бути причина?

— Господи! — здивувавсь я. — Андрію Йвановичу, невже знов?..

— Засідку зробили. Омелько, падлюка, підучив. Та ще оцей от поштивий вплутався.

— Та-ж ми, — засоромлено виправдовувавсь мужик, — ми хіба від себе? За людьми... Як люде, так і ми... Кажуть: дуже вже з тебе, голубе, баламут великий!..

— А ти бачив, як я баламутив? — спитав Андрій Іванович з виразом стриманої злости в голосі.

— Не бачив, голубе, не збрешу... Бо-ж випивши був.

— Подивіться ви на цей народ: сами очі заллють, а тоді інших лупцюють.. На-ци-я, нема що казати! — несподівано для мене додав Андрій Іванович з патріотично-гірким почуттям.

— Та ми хіба що? Ми, дійсно, випивши, — покірливо казав мужик, — на святі були, у родичів. Ну, і... випивши, це правда... Так у цьому лиха нема, бо-ж ми собі поводимось смирно... спимо. А ти, кажуть, на ночівлі нікому спокою не дав... Нам, звичайно, що, а от баби нарікали: так, бач, цілісьнюку тобі ніч опукою й качається, все одно, як їжак той по хаті...

— Тьху! — аж сплюнув Андрій Іванович і, не кажучи більш ані слова, мерщій завдав клуночок і пішов по дорозі. Я наздогнав його, і ми пішли мовчки. Андрій Іванович видимо злостився та журилась. Несподівано надбана слава, що могла дійти до вух Мотрі Степановні, турбувала його найбільше. Наслідки сивухинської баталії, що про неї він не розводився, теж, певне, додали немало гіркого до його настрою. Нарешті, хмара вкрила більшу половину неба і нахвалялась зливою, а до села було ще далеко.

— Зроду-віку не підю більш! — злісно мовив Андрій Іванович. — І потім він меланхолійно додав: — А перед хорошою людиною я дуриства з себе зробив справдешнього.

— Це ви про кого? — спитав я.

— Про кого? — звісно, про Йвана Спиридоновича, про

давальця. Адже чоботям строк сьогодні, акурат... Надісь, дожидається...

— З якого-ж то він часу у вас хорошою людиною зробився? Чи-ж давно ви на його сердились?

— Сердився.. Чудно ви кажете: мало чого, що ми сердимось!.. Мужик он на царя три роки сердився, а той і не знав. Так і ми. А про Йвана Спиридоновича я так повинен розуміти, що він мені перший доброчинця. Хоч коли прийди: карбованець-два просто тобі залюбки. Воно, звичайно, по тому в ціні натисне...

— Ну, от бачите!

— Нічого тут не видно... Нашого брата коли не тиснути, ми й зовсім Бога забудемо... А що: на лиці в мене синців нема?

Я пильно оглянув обличчя Андрія Йвановича і своєю відповіддю його заспокоїв.

— І за те спасибі! Сімейному чоловікові це вже найгірше, — докторально пояснив він. — Сімейного чоловіка краще ти всього голоблею понівеч, а обличчя й пучкою не руш.

— Ну, вже...

— Чого там ну? Багато ви тямите!

Я згадав про Мотрю Степановну і через те більше не перечив. До того-ж Андрій Іванович, пригнічуваний обставинами та до „хомута“ лагодючись, зовсім не той став. До мене зробився опришкуватий та дражливий, про „націю“ говорив зневажливо, зате про кунецтво та давальців згадував у меланхолійно-шановливому тоні. Бунтовливий демократизм першого дня нашої подорожі зовсім з його злиняв.

Я трохи ставив це на карб близькій тучі.

Хмара вже замостила небо і тепер усе густішала та все спадала до-низу, спускаючись по-над поля, на яких побілілі та злинялі хліба тіпались та припадали до землі. На темному з цієї хмари тлі кілька одірваних клаптів туману, прошитих опалівими одлисками, мчали кудись трівожно та прудко, мов запізнені верховці, що тікають подовж важкого фронту колони, яка йде в атаку. Грім перекочувався сердитіш та лункіш, і часамі ясна блискавка, звиваючись кривульками, порола набряклі грозою хмари.

Дорога здавалась порожня. Ми перегнали на горбку тільки глухого єврея-салдата, того самого, що зустріли першого дня. Він почав був розповідати нам про те, як він загубив хустинку й вернувся за десять верстов, сподіваючись її знайти. А до того-ж він проливав кров за віру й чудесно грав на бубон... Усе це було колись, давнього минулого, а тепер він глухий, і вбогий, і нещасний... Голос його бубонів у напруженому повітрі якось особливо різко та однотонно. Та постерігши, що ми мало звертаємо на його уваги, та,—дарма, що глухий—зачувши, до того-ж, гучний гуркіт грому, він раптом підняв поли своєї сірої шинелі й подався бігцем по дорозі.

Жито гнулось та гойдалось на ланах, ліс, що синів спереду, зблід, розплився й зник, по полях шумливо мчали на нас миготливі стовпи зливи, еднаючи небо з землею...

— От тобі й свято, нема що казати! — вимовив Андрій Іванович, оглядаючи безнадійним оком простори, охоплені наміткою дощу та туману.

Потім він узявсь запихати швидче в кишеню нового картуза, тим часом як перші краплі лунко гупали в куряву на дорозі...

Липень 1897 р.

ПТАХИ НЕБЕСНІ

Оповідання

Переклад
С. Буди

I.

...Того дня чернецтво справляло зустріч образу. Довго, місяців зо два вже, подорожувала „владичиця“ по всіх усядах і тепер верталась додому.

Перші приїхали троечними тарантасами, з дзвониками та брязкотельцями, пан-отці, що їй проважали, й привезли до монастиря зібрану за подорожування казну. Вигляд мали здоровий, опасистий та задоволений. Потім з лісу плавом поплили барвисті купи передових прочан, де-далі, густіш та густіш, поки, нарешті, блиснули над головами позолочувані шати образа, мінючись на сонці.

Дзвонили дзвони, вилискували й хитались корогви, спів хору та тупогіння тисячного натовпу, мов прибутна вода, залили тиху монастирську слобідку.

Чернецтво ожило. У церкві правили молебні, на майдані вигукували під наметами з ряднини крамарі та перекупки, з „заведенія“ розлягались згуки гармонії та бубна, по хатах у слобідці одна валка прочан заступала другу за столами, на яких парували величезні самовари.

Перед вечером линув несподівано тучний дощ і розігнав з базару і натовп, і крамарів. На майдані й на вулицях тихо зробилось, тільки рясні буйні краплини хлюпали в калюжі та вітер кидався й виляскував промоклими наметами, та з церкви доносився ладний спів, а в глибині храму мигтіли жовті світелка од свічок.

Коли хмара враз знялася й попливла на схід, волочучи за собою понад полями та лісом пошматований серпанок туману, — на заході визирнуло сонце й пестливо торкнуло

своїм останнім промінням вікна в слобідці та хрести в ма-настирі. Та це вже не вернуло розворушення на базар-ний майдан: прочане внесли з собою тихе бажання відпо-чинку після важкої дороги, і день згасав, разом з останніми нотами церковної одправи, що вже відходила. Навіть бубон за стіною „заведенія“ гуркотів знеможено та глухо.

Одправа кінчилась. У глибині храму свічки гасли одна по одній. Прочане розходились. Біля монастирської странно-приймниці стояли купки странників та прочанок, чекаючи, поки отець гостинник дозволить увійти тим, що прохались на ніч. На ганок вийшов грубий чернець і два послушники й почали одділяти вівці од козлиць. Вівці увіходили в двері, козлиць протурювано й вони нарікаючи виходили в браму. Коли цю процедуру закінчено, біля дверей зосталась купка мордовок та постать странника. Видко, їх долю вирішував отець гостинник, що пішов у будинок.

За хвилину вийшли послушники та, порахувавши мор-довок, пустили їх на жіночу половину. До самотнього стран-ника підійшов старший послушник та, вклонившись, промовив:

— Прости, Христа ради, брате Варсонофію... Отець го-стинник не благословив тобі зостатись... Иди собі з миром.

По виду молодого странника промайнула болізна по-смішка, що вразила мене якимсь особливим драматизмом та виразністю. Обличчя в його теж було прикметне: дуже горбоносе, худе, з великими, що аж горіли, очима. Гострий шлик та ледве помітна загострена борідка надавали цьому об-личчю чогось надзвичайно характерного. Всенька суха постать у старому підряснику, з тонкою шияю та профілем, звер-тала мимоволі на себе увагу. Вражіння було різке, трівож-ливе та бентежне.

Почувши послушникову мову, странник уклонився й промовив:

— Бог спасе й за те...

Він повернувся, щоб іти, та враз заточився. Видко було, що він хворий і смертельно зморений. Добродушний по-слушник подививсь йому в слід і завагався.

— Почекай трохи, брате Варсонофію... Піду ще.

Странник сперся на палицю й застиг, дожидаючи. Але за хвилину послушник знову вийшов з дверей та, ніяково підійшовши до його, промовив за видимим жалем:

— Ні, не благословляє... Отець Нифонт доніс йому, ніби тут странник один... на тебе схожий... глаголеть неподобная... народ баламутить.

По обличчі у странника перебігло щось... Очі йому блиснули, мов-би він хотів був перечити, але потім він уклонився і мовив:

— Дякую, отці...

Послушник запитливо глянув на мене. Я зрозумів, що він збирається заперати браму, і теж вийшов на передній двір. Тут вже не було нікого. Молодий продавець монастирських калачів стояв за рундуком, до якого ніхто не підходив.

Воротарь зачинив за мною одну половинку брами, потім, важко впіраючись ногами, почав зачиняти й другу. Саме за брамою почулася метушня, затупотіло кілька пар ніг, щілина знову розсунулась, і в ній стала непоказна постать у странницькому вбранні, рудому та злинялому. Її несамохітними руками керувала дужа рука, що держала її за комір. Добрий стусан... Странник одлетів за кілька ступенів і впав, а за ним навздогін полетів клунок, потім другий... Невеличка книжечка в пошарпаних шкурятяних палятурках плюснула в болото, шелестючи на вітрі листками.

— От так-о мовив за ворітьми густий бас. — Було шануватись...

— А що? — запитав голос воротарів.

— Та як-же, — одказав бас... — Через його от отець гостинник согрішив... Чоловіка прогнав... і чоловік-же хороший. Ох-хо... истинно, гріхи...

І промовивши це, пішов собі. Отець воротарь причинив браму, але не зовсім: у щілинку цікаво визирнули його маленькі очиці, товстий ніс та біляві вуса. Він з видимим зацікавленням стежив, що робитиме витурений странник.

Той устиг підвестись, забрав клунки, перекинув їх один

за спину, другий через плече, та піднявши потім книгу, дбайливо почав обтирати з неї болото. Кинувши бистрим оком по двору, він помітив мене та калашника. З-за надвірньої брами, з майдану маленьку пригоду цю бачила купка мужиків. Ніби щось зміркувавши, странник випростався, з демонстративною побожністю поцілував палатурки в книги й одмахнув саркастичного поклона в бік до брами в середину.

— Спасибі, отці святі... Яко странного мя приясте, і алчущого накормисте...

І враз, постерігши в щілині в брамі вуса та ніс воротареві, він другим тоном промовив:

— Чого дивишся? Пізнав хіба?

— Щось ніби... тее... по знаку, — сказав воротарь.

— А як-же, а як-же!... Приятелі! До свиридівських мордовок укупі бігали... Пізнав тепер?

Воротарь голосно й з обуренням плюнув, зсунув браму й запер на засув. Але ноги його в грубих чоботях ще якийсь час визирали з-під брами...

— Феньку згадуєш, отче?

Ноги соромливо здиміли...

Странник поправив брудну маґерку й знов озирнувся. Знажені пікантною розмовою, чоловіка з шість мужиків увійшли в браму. Це були найближчі до монастиря сусіди, старовіри з поблизьких сіл, що тинялись по базару з виглядом байдужної, може трохи ворожої цікавості. Манастирь, що далеко сягав своїм впливом, — поблизу охоплений був, мов кільцем, „найзлющим“, мовляли ченці, розколом. Серед наокружної людности склалась виразна легенда, що, от тільки не видко, манастирь має спіткати доля Содома та Гомори... Та поки що, манастирь живе й принажує на свої свята тисячні тичби народу. Таких днів постати сусід-старовірів якомсь похмуро вирізняються серед радісного натовпу, на їхніх обличчях видко відчуження та досаду. Немов пророк отой Іона, — вони ремствують, що Господь бариться довершити прирічену долю засудженої Ниневії.

Тепер вони із здорадою цікавістю дивились на сцену коло брами до обителі нечестивих.

— Що? видко, не пускають... — мовив один глузливо. — Самим тісно... З мордовками-б то...

Странник повернувся і скинув на того, що говорив, гострим поглядом. Та враз обличчя, в його прибрало покірливого виразу і, знову повернувшись до брами, він тричі, поважно та широко перехрестився.

Мужики зирнулися недомисленно: странник хрестився не щілкою, а старим двуперсним хрестом.

— Господь, видящий всяческая, да воздасть мніхам по милосердю їх, — мовив він, зітхнувши. — Ми-ж бо, братіє, отрясаши прах од ніг своїх, — послухаємо тут, у храмі нерукотворнім (він показав красивим та спокійним рухом на вечірне небо), учительного слова про покаяння...

Мужики збилися у гурт; на обличчях їхніх видко було радісний й трохи неймовірливий недомисл. Справа поверталась занадто вже несподівано... Думка, щоб на чужому святі спорудити своє „собесідування“ й біля самісенської брами манастирської послухати мандрованого казнодії, що старим хрестом знаменується — видимо була до душі людям старої віри. Казнодія під самісенською стояв дзвіницею. Вітер ворухив йому запарошене ясне волосся.

То була людина непевного віку, але, видко, ще не стара. Обличчя у його було дуже засмалене, а волосся та очі неначе вилиняли від сонця та негоди.

За кожним, навіть найменшим порухом головою на шиї в його різко виступали та ворушилися сухожилля. Мимоволі вчувалось у цій людині щось безщасне, чутко нашорошене і, нехай так, эле.

Він почав читати голосно свою книгу. Читав добре, просто, вимовно і, часом спиняючись, докидав власних коментаріїв. Раз він хутенько зирнув був на мене, але зараз же одвів очі. Здавалось, моя присутність була йому не до душі. По цьому він звертався більш до одного з слухачів.

То був широкоплечий присадкуватий мужик з постаттю, ніби вирубаною двома-трьома замахами сокири. Не зважаючи на цю незграбність постати, він явив себе надзвичайно експансивним. За кожним словом казнодієвим він стежив

захоплено й долучав до них власних реплік, у яких незмінно бренила якась мало не дитяча втіха.

— Ах, братія... любі мої, — казав він, озираючись... — Ах, премудро це от про покаяння... Значиться, виходить ліствиця?... От-от... А ми грішні по ній... З східчика та на східчик?... Так, так...

— І все, значить, угору та вгору... — мовив басом другий.

— Правда... Дивишся, і тее... Га?...

І він сяющими очима озирив зібрання...

Одначе, його голосне втручання та його втіха, видимо, не подобались казnodії. Він раптом зупинився, трохи повернув голову, і сухожилля на його шиї заходили, мов ті мотузки... Він неначе наставивсь був сказати щось, але втримавсь і перекинув сторінку.

Виявилось, що слухачі порадили були завчасу. Саме тоді, як вони перебувають на вершечку радощів, — пиха та надмірне вповання обважнюють „ліствицю“. Вона тріщить, на обличчях у слухачів одбивається переляк, „ліствиця“ підламується...

— Теперечки кінець! — каже басовитий мужик похмуро.

— Теперечки, шкода, брат! — підхоплює перший. І дивна річ: він знов озирає всіх сяющими очима, а в його голосі чутно ту-ж таки втіху... — Теперечки нема нам ходу... І на перший східчик не пустять.

Странник згортає книгу й кілька секунд дивиться на того, що говорить, упертим поглядом. Та мужик зустрічає цей погляд тою самою радісною та довірливою благодуністю.

— Ви так... гадаєте? — питається казnodія.

— Гадаємо, — одказує запитаний. — Сам розміркуй, голубчику... До якого-ж часу терпіти на нас?...

— Ви так гадаєте? — ще раз проказує казnodія з притиском, і в голосі його бренить щось таке, що викликає на обличчі в запитаного ознаки знепокоєння...

— Себ-то покладаєте межу довготерпінню Всевишнього. А чи відомо-бо вам, братіє, що то єсть православна кафолична церква...

Він перегортає кілька сторінок і починає читати про духову потугу православної церкви. Обличчя в слухачів темніють. Казнодія зупиняється й каже:

— Православна кафолична церква... Чи-ж не вона й єсть ця спасенна ліствиця?... Хто удається до неї — не може в розпач упадати. А от... коли...

На кілька секунд набігає мовчанка. Странник стоїть проти купки мужиків, і вчувається, що він тримає в своїх руках їх настрої. Ще недавно вони радісно йшли за ним, і не важко було наперед бачити наслідки казання: люде старої віри ладні були закликати до себе монастирського вигнанця. Тепер їх зпантеличено і вони не знають, що думати...

— А от коли, — провадить далі странник, кожне вирубуючи слово, — хто отвержеться єдиної матері церкви... хто гадає спастися в льохах, з пацюками... хто на стрижені гуменця вповає...

Басовитий мужик раптом повернувся й пішов геть...

Його благодушний товариш озирнувся з виглядом розчарування та недомислу й кинув тоном півзапитання:

— Оканфузив?... Ач ти... Ай-ай-ай...

Та й пішов за іншими. Розкольники похмуро подались до брами. Странник zostавсь сам. Його постать прикро вирізнялась на тлі дзвіниці, і в вицвілих, колись синіх очах стояв чудний вираз. Видимо, він своїм казанням сподівався був забезпечити собі ночівлю, якої не дали йому ченці. Чому-ж він так раптово враз змінив тона?...

Тепер нас у подвір'ї було тільки троє: странник, я та молодий парубок під калашною яткою. Странник скинув бистрим поглядом у мій бік, але зараз-же одвернувся й підійшов до калашника. Обличчя в молодого парубка аж сяло від задоволення...

— А влучно ти їх, — мовив він... — Вже правда, що оканфузив. Ач, — у всіх на маківках ото гуменця повистригувано... Чорти горох молотили. Хо-хо-хо!

Парубок затрясся од веселого сміху й почав прибірати з прилавці крам у середину рундука.

Скінчивши це, він зачинив розсувні дверці й замкнув їх на замок. Рундук було зроблено зручно, рахуючи на пересування, — на коліщатах і з нижнім приміщенням. Парубок, видимо, збіривсь тут і ночувати, коло хазяйського добра...

— А проте час і спочивати, — сказав він, глянувши на небо.

На дворі й за брамою було тихо та порожньо. На базарі теж прибірали крам. Парубок похрестився на церкву та, одчинивши трохи дверці, поліз під рундук.

Незабаром звідти показалися його руки. Він силкувався з середини примаїструвати невелику за́слонку до діри.

Странник теж оглянувся на небо, подумав кілька секунд і рішуче підійшов до рундука.

— Стривай, Михайло! Я тобі, чоловіче добрий, поможу.

Послушник прийняв руку й визирнув знизу вгору з свого захисту.

— Антін я, — мовив він простодушно.

— Ну, Антосю, давай поможу тобі.

— Ну, поможи, спасибі скажу. Бач, звідси важко.

Простодушне Антонове обличчя зникло.

— Прибери-но трохи ноги.

Антін справив і цей наказ. Тоді странник спокійно одставив дверці, моторно нахилився, і я, дивуючись, побачив, як він шпарко югнув у діру. Почалась мотанина: Антін сунув ногами, і частина странницької постаті показалася була на мить надворі, але зараз-же втягнулась знов.

Зацікавлений цим несподіваним зворотом, я майже інстинктивно підійшов і собі до рундука.

— А я закричу, далєбі закричу, — почув я звідти гугняво-жалібний голос Антонів. — Гляди-но, отці знов накладуть тобі по потилиці!

— А ти не кричи, Михайлику, на що кричати, — умовляв странник.

— Який я тобі Михайлик... кажу-ж, мене Антоном хрещено...

— У чернецтві наречен будеш Михайлом. Згадаєш тоді моє слово... Т-сс! Цить-но, Антосю, ось помовчи-но.

У рундуці стало тихо.

— Що? — спитався Антін. — Чого слухаєш?

— Чуєш, стукає... Дощик мабуть.

— Ну, то що?... Стукає!... Гукну ось — так отці тобі ще краще настукають.

— Ну, що ти все торочиш одно: гукну та гукну. А ти краще не гукай. Що я тебе знім, чи як? Ось я тобі ще про черничку казку добру розкажу...

— Ще, гляди, вкрадеш що-небудь.

— Гріх тобі, Антосю, на странного чоловіка клепати. А одного калача й сам даси. Не їв ниньки, — віриш ти Богу...

— На, ось, кусай черствий... Сам не зів... — І Антін позіхнув з таким апетитом, що всяка думка про дальшу суперечку одпала.

— А і влучно-ж ти їх, кулугурів би то, оканфузив, — додав він, кінчаючи апетитне позіхання: — вже-ж правда, що збештав.

— А отців?

— Отці на тебе плювати хтіли... Обіцяв казку розказати... Чом-же не кажеш?

— У якімсь-то царстві, у якімсь панстві, — почав странник, — у монастирі за кам'яним муром, жила собі, проживала, братіку мій, Антосику, черничка... Вже така проживала черничка-а, охо-хо-оо...

— Ну..

— Ну, жила собі, проживала, сохла-побивалася...

Мовчанка.

— Ну?... Кажі-ж, чи що.

Знову мовчанка.

— Ну! Та що-ж це ти? За ким побивалась? — чіплявся заікавлений Антін.

— Геть к чортам собі, чого причепивсь! Що я тобі — баешник, чи як, удався? За день я, надісь, тридцять верстов одміряв. За тобою, дурнем, побивалась, от за ким. Не заважай спати!

Антін подав був якийсь згук, що виявив надзвичайне зачудування.

— Н-ну, та й митець-же з тебе, як подивлюсь, — мовив він з докором.

— Далєбі, лукавий, — почувось іще за хвилину тихіше й якось журливо... — Н-ну-у й хитрун... Отакого хитруна я й не видав ще...

У рундуці все змовкло. Дощ, де далі, частіш стукав по укісному дашку, земля чорніла, калюжі зникали в темряві; монастирський сад шепотів щось, а будівлі за мурами беззахистно стояли під дощем, що дзюркотів, стікаючи по ринвах. Сторож за муром стукав у намокле калатало.

II.

Другого дня я з Андрієм Івановичем, у багатьох моїх подорожах товаришем, рушили додому. Йшли ми не без пригод, ночували в селі, і звідти знов рушили не рано. Дорога вже зовсім спустіла од прочан, і важко було уявити собі, що нею так ще недавно сїнули лави народу. Села мали буденний вигляд, на полях зрідка білили постати працюючих. У повітрі було душно та гаряче.

Мій супутник, чоловік довготелесий, сухорлявий та нервовий, був сьогодні надто похмурий та дражливий. Це траплялося з ним не раз при кінці наших спільних екскурсій. Та сьогодні він був надто не в гуморі й виявляв невдоволення просто таки з мене.

Після полудня, в саму спеку, ми вже доконешне набридли одно одному. Андрій Іванович чомусь намагався одпочивати без жадної причини в найгірших для того місцях або-ж, навпаки, охотився неодмінно йти далі, коли я вимагав одпочинку.

Так ми дійшли до місточка. Маленька річка тихо котилась серед вохкої зелені, ворущачи на воді голівками латаття. Річка витікала коліном і зникала за виступом берега, серед хвилястих нив.

— Спочинемо, — мовив я.

— Йти треба, — одказав Андрій Іванович.

Я сів собі на поренчата й закурив, а довгов'яза постать

Андрієва Йвановичева помчала далі. Він зійшов на горбок і зчез з очей.

Я нахилився до річки й замислився, думаючи, що нікогісенько нема навкруги, коли це почувив на собі чийсь погляд і побачив на горбку, під купкою березок, двох людей. Обличчя одного здалось мені зовсім маленьким, мало не дитячим. Воно зараз-же соромляже заховалось за гребінцем горбка, в траві. Другий був учорашній казнодія. Лежучи на землі, він спокійно дививсь на мене своїми несо-ромливими, сірими очима.

— Просимо до нас, веселіш укупі, — мовив він просто.

Я підвівся й дивуючись углядів Андрієві Йвановичеві ноги з-за пашні при дорозі; він сидів недалечко на межі, і дим од його цигарки зносивсь по-над колоссям. Удаючи, ніби не постеріг його, я підійшов до странників.

Той, що здався мені був за дитину, — уявляв із себе маленьку, кволу істоту, в смугнастій рясі, з рідкими косицями круг вузького жовтого обличчя, з витягнутим, немов у пташки, носом. Він усе запинав свою хламиду, непокоївся, совавсь на місці й видимо власного соромився істнування.

— Сідайте, гості будете, — запросив мене казнодія, посуваючись трохи; але саме довгов'яза постать Андрія Йвановича, мов та мара Банко, знялася над пашнею.

— Ходім, чи що! — мовив він не дуже лагідно, далеко одкидаючи недокурок.

— Я посижу, — одказав я.

— З дармоїдами веселіш, видко...—І Андрій Іванович скинув на мене гірким поглядом, мов-би бажаючи вкласти в мою душу свідомість, як-то я не до діла віддаю свою прихильність.

— А веселіше, — одповів я.

— Ну, й плювати. Щасливо zostаватись у гарній кумпанії.

Він насунув шапку й широко розігнався був уперед, але, трохи пройшовши, став та, обернувшись, промовив з обуренням:

— Не кличте ніколи! Падлюка буду, як піду з вами більше. І не смійте кликати! Одмовляю.

— Кликати чи не кликати — це справа моя... а йти чи не йти — ваша.

— Сурйозний добродій! — мотнув на його головою странник, коли він одійшов.

— Не вхвалили нас,—якось журливо не то зітхнув, не то писнув маленький чоловічок.

— Бо таки й нема за що,—байдужно вкинув казнодія й звернувся до мене:

— Чи нема цигарочки, пане?—будь ласка.

Я простяг до його портсигара. Він узяв звідти дві цигарки, одну закурив, а другу поклав біля себя. Маленький странник витолкував був це в доброму для себе розумінні й не дуже зважливо сягнув по безхазяйну цигарку. Але казнодія цілком спокійно забрав цигарку в його з-під руки й переклав її на другий бік. Маленький чоловічок зняюковів, знов щось соромливо писнув і зап'явся халатом.

Я дав йому другу цигарку. Це засоромило його ще дужче,—його худі прозорі пальці тремтіли; він сумовито й соромляже посміхнувся.

— Не вмію прохати-с...—мовив він, соромлячись. — Автономов мене муштрує, муштрує... Не можу...

— Хто це Автономов? — поспитав я.

— Я це — Геннадій Автономов, — мовив казнодія, гостро дивлючись на маленького товариша. Той спустив під його поглядом очі й низько схилив жовте обличчя. Рідкі косиці звісилились і тіпались.

— За-для здоров'я помінілись йти, чи так? — спитав у мене Автономов.

— Так, цікаво... А ви куди мандруєте?

Він подивився у простір і одповів:

— До Парижа і ближче, до Італії й далі... — і, постерігши, що я недомислено дивлюсь на його, додав:

— Зледащів... тиняюсь без пуття, світ за очі. Одинадцять літ...

Він сказав це з відтінком якоїсь журби, тихо випуска-

ючи тютюновий дим та стежучи очима, як сині течійки розтавали в повітрі. На виду йому майнуло щось нове, чого я досі не постережав.

— Знівечене життя, синьоре! Занапащене існування, варте кращої долі.

Журлива риска зникла, і він докінчив звисока, повівши в повітрі цигаркою:

— І отже, пане-добродію, странник не згодиться проміняти свою волю на пишний палац.

Саме якась смілива маленька пташка, пролетівши понад нашими головами, немов кинута землі грудка, сіла на нижній гілляці на березі й почала цвірінкати, ніякісенької уваги не звертаючи на те, що ми тут сиділи. Обличчя в маленького странника ялось підвелось й завмерло в комедному розчуленні. Він ворухив у такт своїми тонкими губами й коли пташка до-ладу витівала якесь колінце, — позирав на нас очима, в яких були втіха і сміх, і сльози.

— Ах, Боже ти мій! — мовив він, нарешті, коли пташка, скінчивши співати, пурхнула й полинула собі далі.—Створіння боже. Одспівала, скільки їй було треба, воздала хвалу та й подалась собі. Ах, ти, любенька моя!... Йй-же Богу, правда.

Він радісно подививсь на нас, потім зняковів, замовк і за'яв свою ряску, а Автономов знов зробив жест рукою й додав повчальним тоном:

— Возрїте на птиці небесні. І ми, синьоре, — такі-ж птахи. Не сіємо, не жнемо і в житниці не збираємо...

— Ви вчились у семинарії? — запитав я.

— Вчився. А втім про це, синьоре, багато говорити, а мало, як то кажуть, слухати. Тим часом, щось, бачиться, заволікає обрїй хмарами. Ну, Іване Івановичу, вставай, товаришу, підіймайся! Доля странникові — путь - дорога, а не одпочивання. Дозвольте всякого добра побажати.

Він кивнув головою й прудко пішов дорогою. Ступав він широко та рівно, спіраючись на довгу патерицю та одкидаючи її за кожним ступенем назад. Вітер роздував поли його ряс, спина з клунком вигнулась, борідка клинком

стирчала наперед. Здавалось, усенька оця опалена сонцем, висушена та обвіяна вітром постать сотворена за-для бідного руського простору, з темними сельцями оддалік та хмарами, що задумливо збираються собі на небі.

— Учений! — журливо махнув головою Іван Іванович, підв'язуючи тремтячими руками клунок. — Найрозумніша голова! А проте гине мизерним способом, як от і я. На однаковому ступені... Ми от і странники з ним, Господи прости, найпослідуші...

— Чого так?

— Пожалтесь! Як-же можна. Справжній странник, — у його клунок добрячий, підрясничок чи каптан, чоботи, наприклад... одно слово — окопировка додержується в усякому, дозвольте сказати, стані. А ми! Та вже, либонь, сами бачите. Йду, йду, Геннадію Сергієвичу, йду. Ось заразів сенько!

Маленький чоловічок незабаром догнав на дорозі свого товариша. Міркуючи, що вони мали свої причини, щоб не кликати мене з собою, я посидів ще на горбку, дивлючись, як із-за лісу тихо, задумливо та непомітно, немов крадучись, розлазилась по небу темна та важка хмара, і потім подибавав сам, згадуючи з жалем про Андрія Івановича.

Було тихо, журно. Колосся хиталось та сухо шаруділо... Десь дуже далеко за лісами гарчав грім і часом пролітала в повітрі буйна краплина дощу.

Але збиралось на дощ даремно. Над вечір я підходив уже до села К., а дощу ще не було, тільки хмара так само тихо насувалась, нависала та лізла собі далі, зменшуючи денного світу, та грім гуркотів ближче.

III.

На велике мені диво, на призьбі однієї з крайніх у селі хат я побачив Андрія Івановича. Він сидів, витягнувши довгі ноги аж мало не на середину вулиці, і, коли я зближавсь до його, прибрав на своєму обличчі виразу величньої зневаги.

- Що ви тут робите, Андрію Івановичу?
- Чай пив. Думаєте, вас дожидався? І в думці собі не покладайте. Мине хмара,—далі піду.
- І чудесно.
- А хвалені оті ваші...
- Хто це мої хвалені?..
- Странники-б то, божі люде... Полюбуйте-но, що виробляють он-де в сусідній хаті! Ні, ви таки гляньте — дарма, не соромтесь, будь ласка...

Я підійшов до вікна. Хата була повна. Мужики з цього села усі під той час на заробітках і тому тут було саме жіноцтво. Кілька молодичок та дівчат промкнуло ще поуз мене. Вікна були розчинені, з них било світло й розносивсь рівний голос Автономова. Він навчав розкольниць.

— Заходьте до нас,—почув я зненацька тихий голос Івана Івановича. Він стояв у темному кутку біля брами.

— Що ви тут робите?

— Народ дурять. Що роблять,—прикро озвався Андрій Іванович.

Маленький странник закашлявся та, глянувши скося на Андрія Івановича, мовив:

— Що робити, пане...

Він нахилився до мене й зашепотів:

— Розкольниці-баби Геннадія Сергієвича за попа вважають, за збіглого. Темнота-с. Що робити-с... хай Господь простить. А між иншим нема що робити. Чи не зайдете?

— Підемо, Андрію Івановичу.

— Чого я там не бачив? — одказав він, одвертаючись. — Ідїть, цілуйтесь з ними. А я так про себе гадаю, що мені й бути там нема чого, бо на мені хрест святий.

— Та-же-ж і ми не без хрестів,—з тихим докором сказав Іван Іванович.

Андрій Іванович зневажливо свиснув і враз, зробивши дуже серйозну на виду міну, гукнув на мене.

— Сонму нечестиву знаєте?

Та й загадково на мене подивившись, він додав тихше:

— Розібрали?

— Ні, не розібрав. До побачення. Хочете, — дождівайтесь.

— Нема чого нам дождатись. Которі люде не розбірають...

Я вже не чув прикінчення фрази, бо ввіходив разом з Іваном Івановичем до хати.

Як ми ввійшли, стався легкий рух. Казнодія постеріг мене й став.

— А! Милости просимо, — мовив він, розпихаючи жінок. — Заходьте. Може чайку схотіли випити? Тут самоварчик знайдеться, дарма що розкольніцьке село.

— Я вам перебив?

— Що там перебивати. Хазяйко, а ну лиш самоварчика! Мерщій!

— А ти хіба заживаєш чайної травички? — запитала стояючи спереду, повногруда молодичка з жвавими, чорними, як терен той, очима.

— Коли пан схоче потракувати, — залюбки... та й іншого чого вип'ю...

— Будь ласка, — сказав я.

— Дозвольте цигарочку.

Я дав. Він запалив, глузливо озираючи здивоване жіноцтво. По хаті пройшло гнівливе шушукання.

— А ти, видать, смокчеш таки? — ущипливо запитала та сама молодичка.

— Смокчу... по писанію. Дозволено.

— А в якому це писанії, — навчи-но.

Він докурив і через голови молодицям кинув цигарку в помийницю з водою.

— Ще й кидається, — невдоволено мовила хазяйка, пораючись біля самовару.

— Не кидай, шибенику, пожежі наробиш, — підтримала друга.

— Пожежі? У вас може з колодязів чи не палахкотить, вогнем з печі чи не гасите?

— А ти собі що думаєш? Ниньки всього трапляється. Ниньки он і попи тютюном зажераються.

— А бува, бува. Ач голос, мов дзвін. Тобі-б у співачки, в манастирь. Ходім зо мною.

Він потягся був до неї. Вона зручно вивернулась, вигнувшись гарним станом, тим часом як інші жінки, сміючись та одпльовуючись, вибігали з хати.

— Н-ну й піп, — з наївним жахом промовила худа молодичка з по-дитячому одвертими очима. — Навчи-и-тель!

— Він тебе навчить.

— Навчи - лиш нас, — знов глузливо мовила московка, виступаючи вперед та підпіраючи лице повною рукою. — Навчи такої заповіді, щоб легка була та милостива.

— Ну-ну! Ми за тебе аж до плеч зітхнемо.

— І навчу. А як тебе звати, красуне?

— Я собі батькова дочка, а звать — Непитайлівна. Тобі на що?

— А ти от що, батькова дочко. Добудь нам горілочки, — не бійсь, вони от заплачуть.

— Добути, чи що? Ми добудемо.

Вона запитливо й лукаво поглянула на мене.

— Та хай вже, трохи, — мовив я.

Московка подалася з хати. За нею, сміючись, хихотючи та штовхаючись, вибігло ще двоє-трое жінок. Хазяйка з похмурим виглядом постановила на стіл самовара та, не промовивши й слова, сіла на лаву й узялась до роботи. З полу, позвішувавши русяві голівки, поглядали на нас цікаві дитячі личка.

Московка, сміючись та засапавшись, поставила на стіл пляшку з чимось зеленкуватим, та, одійшовши од столу, на-смішкувато й зачіпливо подивилась на нас. Іван Іванович соромляже прокашлювавсь, „безмужниці“, що позоставались у хаті, дивились на нас з затаєним дождиданням. По перших чарках недавній казнодія, підбравши поли своєї рясї, ходив тупцюючи округ „батькової дочки“, що звивалась змією, ухляючись од його залицання.

— Геть ти! — одмахнулась вона та, кинувши на мене за-дерикувато-зачіпливим оком, підійшла до столу.

— А ти чом-же сам ото не п'єш? Дивись на їх, — вони, либонь, і все видудлять. Випий-лиш.

Усміхаючись та граючи плечима, вона налила чарку й піднесла мені.

— Не пийте... — враз почувсь зовсім несподівано зловістний голос із-за вікна, і з темряви показалось широке обличчя Андрія Йвановича.

— Горілки не пийте, — я вам кажу! — промовив він ще похмуріше й знову зник у темряві.

Чарка у московки хитнулась і розплескалась. Вона дивилась у вікно зляканими очима.

— Свят, свят, — а це що таке?

Усім стало ніяково. Горілці видко стало денце і справа була в тому, — чи захочемо ми ще й загуляємо до решти, а чи на цьому й скінчимо. Іван Йванович подививсь на мене боязко й тоскно, але в мене не було аж ніякісенської охоти бенкетувати далі. Автономов одразу зрозумів це.

— Справді, — чи не час у дорогу, — мовив він, підходячи до вікна.

— Либонь, на дворі дощик, — промовила московка, дивлючись якомсь у бік.

— Ні. Хмари великі... та, видко, сухі... Збирайся, Іване Йвановичу.

Ми почали збиратись. Перший вийшов Іван Йванович. Коли за ним я й собі зійшов у темний критий двір, — він тихо сказав, узявши мене за руку:

— А отой, довгов'язий. Он-де біля брами дожидається.

Я справді розгледів Андрія Йвановича коло хвіртки. Автономов з клунком та своєю патерицею вийшов на ганок, держучи за руку московку. Обидві постати виднілися в осяяних дверях. Московка не однімала руки.

— Тільки од вас і було? — казала вона розчаровано. — Ми думали — розгуляєтесь.

— Стривай, удруге піду, — забагатію.

Вона подивилась на його й похитала головою.

— Де вже! Не забагатіти тобі. Так пропадеш, марне...

— Ну, не кряч, ворбно... Скажи краще: дячок Іриней і і досі на цвинтарі живе?

— Щуровський-би то? Живе. Ниньки на базар поїхав. Тобі на що?

— Так. А... дочка в його була, Грунющка.

— Заміж її видано.

— Далеко?

— У село, у Воскресенське, за дияконом... Сама ниньки бабуся зосталась.

— Іриней, кажеш, не вертавсь?

— Не бачила щось.

— А живе багато?

— Нічого, добренько живе.

— Ну, прощай!... Ех ти, Глаша-а!

— Ну-ну! Не дзвони... Видко, гарна Глаша, та не ваша. Йди вже собі, — нема чого тут на дурничку.

В голосі сільської красуні чувся лагідний жаль.

За брамою темна постать Андрія Йвановича, одступивши од хвіртки, прилучилась до нас, тим часом як Автономов перегнав нас і пішов мовчки вперед.

— Ви-б до ранку сиділи, — похмуро сказав Андрій Іванович. — А я тут дожидайся!

— Даремне, — одповів я холодно.

— Це як розуміти? Яким це побитом?

— Та просто: — йшли-б собі, коли вам неприємно..

— Ні вже. Спасибі за добре слово, — щоб товариша покинути, я на це не пристану. Краще сам постраждаю, а товариша не кину... Отак само й позаторік Іван Онисимович. Дарма та дарма, випивав та випивав у добрій кумпанії...

— Ну, та й що?

— Жилетку зняли, от що!... Грошей три карбованці двадцять... портмоне новий...

— Коли ви це про нас із Геннадієм натяк маєте, — заговорив Іван Іванович, хапаючись та схвильованим голосом, — то це досить подло. Що-ж це таке?... Коли ви маєте сумнів, — ми можемо вперед або одстанемо...

— Будь ласка, не звертайте уваги, — мовив я, щоб заспокоїти бідолаху.

— Що таке? — спитався враз Автономов, зупинившись на дорозі. — За що розмова?

— Та от вони все... сумніваються. Господи помилуй! Не вже-ж то ми які, прости Господи, розбишаки.

Геннадій вдививсь у темряві в обличчя Андрієві Івановичу.

— А! довгов'язий добродію!... Ну, то що! — мовив він сухо. — „Блажен, хто нікому не вірить і всіх на свій аршин мірить“... Дорога широка...

І він знов прудко пішов уперед, а за ним побіг підтюпцем маленький товариш. Андрій Іванович кілька секунд стояв на місці, отетерівши з того, що странник одказав йому в риму. Він був рушив навздогін, та я спинив його за руку.

— Чого це вас кортить все, справді! — мовив я з досадою.

— А вам добрих товаришів шкода? — сказав він уїдливо... — Не турбуйтеся, будь ласка. Сами далеко не зайдуть...

І справді за останніми хатами на дорозі зачорніла постань. Це був Іван Іванович, але сам...

Він стояв посеред дороги, важко дихав і кашляв, держучись за груди.

— Що вам таке? — спитав я з спочуттям.

— Ох-ох! Смерть моя... Пішов... Геннадій би то... Не велить разом іти... Велить з вами. Не зйду з ним.

— Будь ласка. А дорогу ви знаєте?

— Дорога поки що бита. Та він десь дожене...

— Ну, і чудесно.

Ми пішли в темряву... Позаду дзвякнула собака; озирнувшись, я побачив у темряві два-три світла на селі, що незабаром зникло з очей.

IV.

Ніч була незоряна, тиха. Обрій ще позначався десь невиразною смугою, що блукала по-під хмарами, але нижче клубочилась сама імла густа — безкрайня, невиразна, без форм та обрисів.

Довгенько таки ми йшли мовчки. Странник частенько зітхав боязко та силкувався притлумити кашель.

— А Автономова не видно... — часом згадував він і безпорадно вглядався в темну ніч...

— Ми от його не бачимо... Він нас бачить, надісь, — сказав Андрій Іванович зловісно та значуще.

Дорога видавалась якоюсь невиразною смужкою, ніби міст, через безодню кинутий... Усе навкруги було чорне та неясне. Була чи не була ясна смужка на обрії? — Тепер од неї й сліду нема. Невже так ще недавно ми були в людній хаті, серед сміху та гомону?... Чи буде коли край оцій ночі, цьому полю? Посунулись ми наперед, чи це тільки дорога тікає у нас з-під ніг, немов стрічка безкрайня, а ми все товчємось на однім місці, серед оцього завороженого клаптя темряви? І мимоволі несмілива радість закрльовувалась у душі, коли спереду починав несподівано дзюркотіти невидимий струмок, коли це дзюркотіння робилось чутніше й потім завмірало позаду, за нами, або вітер, знявшись зне-нацька, ворухив ледве помітні кущі лози над дорогою й опадав, показуючи, що ми їх поминули...

— Ну, й нічка-ж випала, — сказав Андрій Іванович, наперекір звичці своїй, тихо. — Дурень і той, кого такими ночами лиха година носить по дорогах. І чого, спитати, треба нам? Поробив день, спочив, чаю напився, Богу помолився, — спати. Ні, не до смаку, бач... — давай по дорогах швеньдяти. Це нам спосібніше. Теперечки вже ось пів-ночі, а ми й лоба не перехрестили. Молільники!...

Я не одповів. У голові в Андрія Івановича, видимо, не переставали снувати покаянні думки.

— Мало нас баби вчать, — мовив він похмуро... — Не сидься нам дома. А чого-б, бачся, й треба...

— А що, Автономова не видко? — почувся знов тоскний голос маленького странника.

— Ні, не видать, — буркнув Андрій Іванович.

— Лишенько мені, — мовив странник з глибокою тугою. — Кинув мене мій заступник...

В його голосі такий був розпач, що ми обоє мимоволі почали вдивлятись уперед, силкуючись розшукати згубленого Автомова. Враз, далеченько в бік щось грюкнуло, — ніби от дошка на дірявому місточку під чиєюсь ногою.

— Там він! — промовив Андрій Іванович. — Ліворуч пішов.

— Треба так думати, що дорога завершила.

Справді, незабаром шлях розійшовсь. Ми й собі пішли ліворуч. Іван Іванович зітхнув з полегкістю.

— Та чого ти журишся? — спитав Андрій Іванович. — Що він тобі, брат чи що? От іще диво, за дозволом сказавши...

— Більше, як брат. Без його пропасти мушу: тому, власне, що жебрати не вмю. А в нашому стані без цього — просто загибель...

— Чого-ж волочишся?

Странник помовчав, неначе-б йому важко було одповісти на питання.

— Притулку шукаю. Куди-б-небудь у монастирсь... Змалку до монастирського життя принажений.

— То й сидів-би в монастирі.

— Ваду маю... — ледве чутно та соромляже промовив Іван Іванович.

— П'єш, мабуть, без просипу...

— Ото-ж то. Змалку так мені пороблено.

— Пороблено!.. — усе либонь біс винен...

— Біс, кажете... Воно звичайно... Перше, як народ силу мав... *йому* багато роботи було: котрий, наприклад, скажемо, подвижник неослабного життя... Увіч бачили.. І то, поміркуйте, борюкались таки... А нині кволі ми... Тепереньки таке в народі пониження.

— Т-так... — згодився Андрій Іванович. — Тепереньки вже й нечистому куди легше... Життя йому з нами, їй-Богу. Лежи, голубе, на печі... Сами до тебе прийдемо, один одного приведемо... Забірай тільки.

Странник глибоко зітхнув.

— Ах, як-же це ви до діла кажете!.. — мовив він сумно. — От про себе скажу, — зашепотів він, буцім не хотів, щоб його слова чув хтось там у темряві ночі, осторонь од дороги: — од кого загибаю? Од матері рідної, та од отця-настоятеля.

— Ну-у? — зчудувався Андрій Іванович, теж нишком.

— Правда!.. Гріх, звичайно, родительську - покійницю су-

дити, хай царствує! (він скинув брилика й перехрестився), а все думаю: дай вона до ремества мене, — може чоловік з мене був-би, як і інші... Ні. Легкого своїй дитині хліба скортіло, прости їй Господи...

— Ну, ну? — заохотив Андрій Іванович.

— Ото-ж от... — казав далі Йван Іванович сумовито, — за давніх часів, по книгах от пишуть, батьки всякими способами спротивлялись, отроки потай у келії тікали за-для подвигу... А моя родителька сама своїми руками мене в монастирь завдала: може, мовляв, навіть на дяка вийти.

— Так-так!

— А перше, треба вам сказати, справді — було це, на-становляли з монастирів на псаломщиків і далі... Тільки на мої часи саме це й скасували!

— От тобі й маєш!

— Еге!.. От матуся знов: зоставайся, коли так, у манастирі зовсім... Мовляв, і то хліб легкий. До того й настоятель тебе любить... Ну, це правда: залюбив мене отець, настоятель, до себе за послушника взяв. Та тільки коли людині нема талану, так щастя на нещастя повернеться. По щирости скажу: не від спокуси диявольської-с... через янгола загibaю...

— Що ти кажеш! — здивувався Андрій Іванович.

— Истинну правду... Настоятель у нас добряца був людина, незлостивий, ну й до того строгого житія... Ну, тільки мав ваду потайну: запивав часом. Тихо, благородно. Замкнеться од усіх та й п'є днів зо три, з чотирі, не більш. Потім одразу кине... Тверда людина був... Та отже... За таких от okazji... нудився. І от прикличе мене та й каже: при скорбі душе моя... Візьми, Ваню, подвиг послушенства. Перебудь ти, младенче невинний, зо мною окаянним грішником. Ну, я бувало й сижу, слухаю, як він, у слабости в своїй, розмовляє з кимсь та плаче... Та ото, бувало, й не видержиш — заснеш. От він і каже раз: випий, Ваню, покріпишся. Та й налив ото наливки чарочку... Тільки, каже, запрягнись, що без мене ніколи не питимеш, ніжé, єдина..

— Так ось воно що-о-о? — протяг Андрій Іванович значуще...

— Я, певна річ, заприсягсь. І налив він мені чарочку наливки... Отак і пішло. Спершу потрошки, а далі... З отця-настоятеля міцний чоловік був; хоч скільки, бувало, п'є, проте завжди держиться. А я, звісно... від трьох-чотирьох чарок — з ніг валюся... Схаменувся він та й наказав мені з великим пострахом. Ну, та вже пізно. При йому не п'ю, а ключі від шахви у мене-ж... Почав я крадькома вихиляти... Далі та гірше... Вже инший раз і на ногах не встою. Він спершу думав — це я від першого похмілля, через кволість мою, знемагаю. Та одного разу подививсь на мене проникливо та й каже: — Ванюша... Хочеш чарочку?.. — Я так і затрясся весь з хтивости. Догадався він. Узяв патерицю, вхопив за чуба мене та й повчив розумненько... Здоровий був, боявся скалічити... Ну, не помогло це. Далі та гірше... Бачить він, що я через його ваду загигаю... Кличе мене та й каже: „Прости ти мені, Ванюшко, але треба тобі спиток пройти. А то пропадеш... Иди, постранствуй... Наберешся горя, то може сцілишся. Я-ж тут за тебе молитимусь... А за рік, каже, цього таки дня приходить назад... Прийму тя, яко блудного сина“... Поблагословив. Заплакав. Прикликав руфального... Себ-то того, що чернечою одежою порядкує... Звелів вирядити мене в дорогу... Сам молебня на дорогу одправив... І пішов я, раб божий, серпня 29-го, день Головосіки, на подвиг странствія...

Оповідач знову замовк, передихаючи та кашляючи. Андрій Іванович спочутливо зупинивсь, і ми втрьох стояли на темній дорозі. Нарешті, Іван Іванович оддихався, і ми знов рушили далі...

— От і ходив я літо й зиму. Важко було, горя набравсь я, — і-і! у всякі монастирі совався. Де я не до впадоби, де й мені не до душі. Наш монастир — штатний, багатий, звик я до солодкого життя. А впісля вже до штатного не приймали, а до братського, Кирило-Новоєзерського, і прийняли були, так і самому тісно здалося: чаю мало, тютюню й овсім нема; ченці одним лицем мужики... Послушенство важке, робота чорна.

— А це не до любости, після легкого життя, — мовив Андрій Іванович.

— Истинно кажу: неспроможно зовсім, — смиренно зітхнув Іван Іванович. — Бремена неудобносимі!.. До того-ж і святість занехаяно. Ліпоті ніякісенької.. Народу сила, а на криласі співати нема кому... Истинно козлогласовання саме...

— А тут саме святість і єсть! — сказав Андрій Іванович вимовно.

— Ні, дозвольте вам сказати, — не менш вимовно заперечив Іван Іванович... — Це ви не так кажете... Манастирська ліпота не в тім бо... Чернець мусить бути стончений, голівка в його, мов билинка... на стеблику на-силу держиться... Оце окраса обителі... Ну, таких мале число. А звичайний чернець буває гладкий, з обличчя чистий, голос оксамитовий. Таких і доброчинці й жіноча стать шанують. А мужикові, дозвольте сказати, ні в якому стані шани нема...

— Ну, гаразд... Що-ж далі? — сказав Андрій Іванович, трохи спантеличений впевненою заявою компетентної людини.

— Та що далі! — сумно сказав странник... — Ходив я рік. Змарнів, обідрався... Найгірш од совісти мучусь, жебрати не вмю... Чекав, чекав цього дня — от додому, от додому, до своєї келійки. Про отця-настоятеля вже истинно як про батька рідного згадував, за любов за його. Нарешті, рівнісенько 29-го прихожу. Увіхожу, знаєте, на подвір'я, і щось у мене на серці смутно. Йдуть подвір'ям служки наші, манастирські... Впізнали... — „Що, мовляв, повернувсь, страннице Іоанне?“ — Вернувсь, — кажу. — Чи жив доброчинця мій?.. — „Спізнивсь ти, — кажуть, — доброчинцю давно поховали. Сподобився: з воскресним тропарем отиде. Згадував за тебе, плакав... хотів нагородити... А тепер новий настоятель... Варвар. І не потикайся“. — А що, — знову схаменувсь він стурбовано, — Автономова не видко?

І в його голосі чути було переляк і тугу.

V.

Андрій Іванович вдививсь у темряву і враз, ухопивши мене за руку, мовив:

— Стривайте, не туди пішли ми...

— Що таке?

— Та вже правду я кажу: — не туди.. Пождіть мене.. Я збігаю, гляну...

І він прудко зник у темряві. Ми з Іваном Івановичем zostались сами на шляху. Коли шевцева хода затихла, чути було лиш тихе ступання ноги. Десь шелестіла трава, инколи „дерчав“ хрипко деркач, трівожно перебігаючи з одного місця на друге. Десь ще, дуже далеко, мрійливо дзвеніли та гукали на болоті жаби. Хмари, ледве видні, плазували вгорі.

— От... Любить мій товариш ночами ходити, — жалібно промовив Іван Іванович... — А що доброго? Нема, як удень!

— А він теж у монастирі був?

— Бував, — одказав Іван Іванович і тоді додав, зітхнувши... — З чесної родини — батько дяконом був у городі N—м. Може чували... Брат за писаря в поліцейському правлінні, молода вже була у його...

— Чому-ж не одружився?

— Бачите... Він вже під той час збився з пуття... на втіках був... Ну, тільки ще не зовсім яко́ странник. Одежина була, не обносився... І видав себе, ніби, за жениха. Приняли; дівчина поглядала прихильно, батько дячок теж не борбонив... Ох... хо... Гріх, звичайно... Звів... Як почне инший раз оповідати, заплачеш, а инший раз смішно-с...

З Іваном Івановичем чудне щось подіялось. Він пирснув і почав якось захлинатись, закриваючи рота рукою... Спершу важко було розібрати, що це сміх. Але це був дійсне таки сміх... істеричний, соромлячий, якимись вибухами, що перейшов у кашель... Заспокоївшись, Іван Іванович додав з півжалем:

— Тільки розказує кожного разу по инакшому-с... Не вгадаєш: чи то правда, чи то...

— Чи то бреше?

— Не теє, щоб... А тільки не зовсім і на правду скидається... Єсть, видко, й правда...

— Шо-ж саме він розказує?

— Бачите... Дячок, каже, хитрий. Бачить, що парубійка

зволікає, а тим часом до справжнього діла не береться, — він, ніби то на базар, поїхав у місто, а вдома стареньку бабусю покинув, звелів як найгостріше з очей не спускати. Автономов — не в їх, звичайно, жив... На селі в проскурниці... Ну, в гості заходив. Кожнісенького дня... На бережку не раз сиділи... І бабуся тут... Та де вже, звичайно, доглянути... Молодіж... Тільки раз, бачить мій Автономов, їдуть з міста двоє возом... Ще й п'яні до того. Під'їхали, зирк—аж то дячок та ще з братом, з Автономовим старшим, з писарем. І не зоглядівсь він, — а вже вони на його насіли та й ну лупцювати. Звичайна річ: брат сердитий за те, що з семи-нарії втік, дячок — за одурення та безчестя...

Іван Іванович зітхнув.

— Ледве жив тоді вирвався, каже... Бо розлютувавшись, ще й до того п'яні... Метнувся до проскурниці, вхопив клунок, та в ліс... З того часу, каже, і пішов у мандри... Ну, інший раз, справді... інакше розкажує...

Він підійшов до мене та, ставши навшпиньки, хотів був сказати щось надто конфіденційне... Але враз біля нас просто з темряви виринула постать Андрія Івановича. Він підійшов прудко з підкреслено зловісним виглядом.

— Ходіть-но сюди. — Він одвів мене на бік і сказав нишком:

— Вскочили ми з вами!

— Що таке?

— Та Автономов оцей... Чернець... Красти, здається, пішов... Хто кислиці поїв, а кого оскома нападе...

— Годі вам, Андрію Івановичу.

— От вам і годі. Чули ви, як він у селі допитувавсь? У московки-б то? Про дячка? мовляв, дячок дома чи поїхав?

— Ну, пам'ятаю.

— А де цей дячок живе, пам'ятаєте?

— На цвинтарі, здається.

— Самісенький цвинтарь! — мовив Андрій Іванович зло-радо, махнувши рукою вперед у темряву.

— Ну, то що?

— А те, що... Бабуся, чули ви, сама зосталась... А він вже

тут і опинився... Никає навколо двору, визирає. Сами побачите... От ви на кого товариша давнього проміняти задумали... Коли-б на містку та не дошка під ногою рипнула, — ми-б тоді й пішли далі дорогою... Та вже це я звернув... Ходім, ходім тихенько...

Ззаду хтось жалібно кашлянув. Андрій Іванович озирнувся і сказав:

— Ну, іди й ти з нами, настоятельський послушнику... Що з тобою поробиш. Полюбуйся з товариша.

Пройшовши місток, ми зійшли круто стежкою й підійшли до цвинтаря. На пагорку з-за листя рівно світилося світло... Я розгледів, що там ледве білілися стіни невеличкого дімка, що висунувсь аж на край кручі, а з-за його покрівлі важко вирізувались темні обриси дзвіниці. Праворуч, низу, швидче можна було вгадати, ніж побачити річку.

— Осьдечки він, — сказав Андрій Іванович. — Бачите?

Неподалечко нас, між палісадником та кручею, коло альтанки, повитої зеленню, майнула постать. Чоловік ніби прилипав та туливсь до паркана, заглядаючи через куці. На тлі ясного вікна, у глибині садочка, я вгледів гостру магерку, витягнуту шию та характерний профіль Автономова. Світло розсипалось по листю на кущах та по квітах бузку. Надійшовши ближче трохи, я розгледів у вікні голову бабусі, в очіпку та в рогових окулярах. Голова похитувалась, як у людини, що працює з безсоння, і дротинки моторно бігали в її руках. Бабуся певне чекала повороту господаря.

Коли це вона нашорошилась... З темряви почувсь неспівний поклик:

— Олімпіядо Миколаївно!

Старенька нахилилась до вікна, але нікого не було видно.

З хвилину було тихо, і знову з темряви пролунав той самий поклик:

— Олімпіядо Миколаївно!

Я не пізнав голоса Автономова. Він брнів м'яко та сполохано.

— Хто тут? — стрепенулась враз бабуся... — Хто мене кличе?..

— Це я... Автономова чи не пригадаєте?.. Колись знайомі були...

— Якого тобі, чоловіче, Автономова... Нема у нас такого... Не знаю я... Я, чоловіче, зараз людей гукну. Тодосько, а Тодосько!.. Бігай сюди...

— Не кличте, бабусю... я вам клопоту не завдам... Невже Автономова забули?.. Генашею звали колись...

Бабуся підвелася з місця та, взявши свічку, висунулася з нею з вікна. Вітру не було. Полум'я стояло рівно, осяваючи кущі, стіни дому та бабусине обличчя в зморшках та з окулярами на лобі...

— Голос ніби по знаку... Та де-ж бо це ти?.. Покажись, коли добрий чоловік...

Вона підняла свічку над головою, і промінь світла впав на Автономова. Бабуся спершу була сахнулась, але... Саме тоді двері відчинилися і в горницю увійшла друга жінка. Бабуся підбадьорилася і знов навела світло на Автономова...

— Гарний, — мовила вона без жалю... — Женишок, нема що казати... Чого-ж це ти тут по-під віконню никаєш?..

— Мимохідь, Олімпіядо Миколаївно...

— Мимохідь, то й ішов-би собі мимо... Дивись, господарь хутко вернеться, собак спустить.

Вона грюкнула вікном і спустила завіску... Кущі зразу погасли... Постать Автономова зникла в темряві.

Нам теж треба було подумати про відхід, і ми швиденько спустились з пагорка... За кілька хвилин на дзвіниці вдарено в дзвона... Хтось, видимо, хотів показати, що на цвинтарі єсть люде...

Андрій Іванович ішов мовчки та замислений. Іван Іванович біг, аж задихаючись, прискоком та стримуючи приступи кашлю... Коли ми одійшли таки далеченько, він став і знову сказав з невимовним сумом:

— А Автономова таки загубили...

В його голосі такий чувся розпач, що ми з Андрієм Івановичем почували до його мимоволі жаль і, постававши на шляху, почали й собі вдивлятися у темряву.

— Йде, — мовив Андрій Іванович, що мав чисто рисячі очі...

І справді, незабаром ззаду на нас почала насуватися чудернацька постать, наче-б то сунувся кущ. За поясом, на плечах і в руках у Автонома були цілі пучки бузку, і навіть магерка була всенька затикана квітками. Порівнявшись з нами, він не став і не виявив ні радощів, ні здивування. Він ішов собі далі дорогою, і гіллячки чудно гойдалися кругом його, як він ступав.

— Добре йти вночі, синьоре, — заговорив він напушисто, мов актор який. — Поля вдягнуто мороком... А ось у бік і гайок... Дивіться, який усюди спокій! І соловей заводить пісні...

Він говорив, мов декламував, але в голосі у його все-ж чулися ноти зворушення...

— Чи не бажаєте, синьоре, гіллячку з мого садочка?..

І театральним жестом він простяг мені гіллячку з бузку...

Десь з боку від дороги несміливо й нерішуче затьохкав був соловейко. Звідкись здалека, у відповідь дзвоніві з цвинтаря, повагом пронісся ще звук дзвона та стукіт у калатало... Десь на темній рівнині гавкали собаки... Ніч ставала густіша, запахло дощем...

— Шкода, — занадто жваво заговорив зненацька Автоном. — Я от тут збочив був, до цвинтаря... Знайомий у мене на цьому цвинтарі живе, приятель... Коли-б дома був, — усім нам була-б ночівля й частування... Бабуся закликала ночувати... та що... без хазяїна...

Іван Іванович поперхнувся. Швець іронічно приснув...

Автономов мабуть догадався, що ми бачили трохи більше, ніж він думає, — й, звертаючись до мене, мовив:

— Не судіте, синьоре, да не судимі будете... Чужа душа, синьоре, темний ліс... Коли-небудь, — додав він рішуче, — вірте слову, я таки побуваю в оцьому місці... І мене приймуть... І тоді...

— Що-ж тоді?

— Ах... Аби було чим пригостити... Нап'ємось ми тут аж по саму зав'язку... І зроблю я тоді з ними паскудство...

— А це на що?

— Такі! Щоб зрівнялось для мене оце місце з іншими. А то й досі, синьоре, за душу тягне... Минуле-с...

І він пішов уперед швидче...

Ми обминули невелике сільце й порівнялись з останньою хатою. Маленькі вікна сліпо дивились у темне поле... У хаті всі спали...

Автономов враз подався до вікна й різко застукав у ряму... За шибкою невизразно майнуло чиєсь обличчя...

— Хто там? — почувсь глухий голос, і злякане обличчя прилипло з середини до шибки...—Кого ночами носить?..

— Ша-ла-пу-у-т, — гукнув Автономов протяжливо, різко та зловісно й нахилив до вікна голову, вквічану гилячками... Обличчя за вікном злякано зникло.. На селі забрехали собаки, сторож заторохтів у калатало, темні простори, здавалось, несміливо нашорошились... І знову десь, невидимі в імлі, загомоніли протяжливими дзвонами послулі церкви, ніби обороняючи мирні простори від чогось невідомого й зловісного. Немов зачули були, що десь по-над ними проноситься з погрозою чиєсь темне, чиєсь безнадійно-знівечене життя...

VI.

По-над годину ми йшли знов темними полями. Втома давалась в знаки; не було охоти ні говорити, ні слухати. Спершу я ще думав і намагавсь уявити собі в цій пітьмі обличчя моїх супутників. Це йшло гаразд що-до Андрія Івановича, бо його я знав добре, та що-до маленького странника, але обличчя Автономова я забув і, дивлючись тепер на його темну постать, не міг відновити його обличчя... Автономов біля дякової хати і вчорашній казнодія здавались мені двома ріжними людьми.

Потім думки мої, де далі, все більш плутались; кілька день вже на ногах... глупа ніч, тиша, важка попереорювана дорога чи, певніш, бездоріжжя, — усе це одбилося важкою втомою, і я почав куняти на ходу. Це була якась півсвідомість, що попускала на фантастичне маріння, яке снувалося

в безформенній пітьмі, по чудернацькому перевиваючись в дійсність. А дійсність для мене всенька була—темна муть та три постати туманні, що то лишались позаду, то переганяли мене дорогою... Я посувався за ними мало не цілком не-свідомо.

Коли я опритомнів якось, — вони стояли на дорозі й про щось сперечались.

— Роззуй очі,—казав швець сердито, але мляво.

— Дякувати, що напутили,—я-б і не догадався,—одповідь странник.—Чи не знаєте вже до речі, синьоре, як звідси вийти на дорогу?

Я ліниво вдививсь у пітьму. Величезний чорний вітряк зняв над нами крила, що пропадали десь високо в хмарах; за ним по боках, позаду — виднілись інші. Здавалось, усе поле всіяно вітряковими крилами, знятими вгору з німотною погрозою...

— Цілісеньку ніч тепер проблукав через цього диявола,— з злістю мовив Андрій Іванович.

— А ну, помовчіть трохи, довгов'язий синьоре,— сказав Автономов.—Чуєте?

— Млин, чи що?—сказав Андрій Іванович запитливо.

— А так,—одказав Автономов весело.—Колеса це працюють. Ех, та й річечка-ж бистра!

— Далеко це?..

— Дорогою далеко. А ми навпростець.

— У болото, дивись, заведеш, дияволе...

Ноги знову несли мене кудись у пітьму за трьома темними постатями. Я спотикався на ораному чи по куп'ях, мене кидало то вперед, то в боки... Як-би на дорозі був яр або річка—я мабуть опам'ятувався-б тільки на дні... Іноді чудернацькі уривки снів спурхували й вилітали з голови в непевну імлу...

Нарешті, мене перестало кидати по куп'ях. Під ногами чути було рівну дорогу, а в ухах рівний, приймний шум. Вода бігла, дзвеніла, плюскотіла та клеткотіла, розповідаючи про щось дуже цікаве, але занадто невиразне... потім шум зоставсь позаду, але враз він зробивсь був дужчий,

неначе вода прорвала греблю... Я зовсім опритомнів і озирнувся, дивуючись. Ззаду мене догнав Андрій Іванович і, взявши за руку, потяг уперед...

— Прокиньтесь... годі вам спати, йдучи... От злигались ми з дияволом, прости Господи!.. Вискочать мужики, потилиці нам наб'ють... Швидче, швидче... Ач Іван Іванович чухрає, аж ряску підібрав...

Справді маленький странник пробіг повз нас так прудко, що аж здивував мене...

— Сюди... сюди...

Не розібравши ще доладу, що коїться, я опинився під захистом густих верб на березі річки. Поруч важко дихав Іван Іванович... Автономова не було. Недалечко млин немов сказився. Вода ревла та бурхала в підняті лотоки. Одно колесо важко поверталось, як і попереду, друге, півне, затримане запором, — тріщало та стогнало під тиском води. Собака на цепу рвавсь та аж вив од злости...

На млині спалахнуло віконце, неначе він прокинувся та розплющив око. Рипнули двері, і старий мірошник, у білій сорочці та штанях, вийшов з лихтарем на поміст. За ним, чухаючись та позіхаючи, показавсь другий.

— Греблю, чи що, вирвало? — сказав він.

— Де вирвало, — чуєш у лотоках шумить, чи не поламало заставки... Нє гаразд, гляди... Ох, лишенько...

— Глянь-но: та-же піднято.

— Що ти! Хто-б підіймав.

Мужики підійшли до опусту. Незабаром шум затих: вони спустили обидві заставки, і млин замовк. Світло з лихтаря поволі пролізло назад по греблі й знов зчезло. І враз різко заторохтіло калатало. Один мужик видимо зоставсь вартувати...

Незвичайний шум на млині, лунаючи по полях, знову будив поснулі села. Здавалось навіть аж дивно, скільки їх засіло в оцій пітьмі. З усіх боків, спереду, ззаду, навіть звідкілясь ізнизу вони відповідали на тривогу стукотом у дошки та в калатала. З дальнього села чи з цвинтаря знов лунав повільний дзвін. Недалеко крикнув якийсь нічний птах.

— Ходім, — мовив Андрій Іванович, коли на млині все стихло... — От через одну падлюку скільки тривоги народові.

— Що це сталося?—спитавсь я.

— Спитайте ось у його, — з злістю сказав швець, показуючи на Івана Івановича.

— Що-ж, — сумно одповів странник. — Звичайно, збиткування... Я цього не вхвалив...

— Та в чім річ? Де Автономов?

— Ондечки він — по-пташачому гука, знак нам подає... Сюди, мовляв, ідіть, любі товариші мої... І як він, падлюка, заставки похопився підняти — я й не постеріг. А й ви теж!.. Ідете за ним та спите. Поспали-б ще... Вискочили б мужики раніше, — ото було-б вам свято. Н-ну! Дожену падлюку, так вже ви й не заступайтесь. Виверну всього, поганця, ноги в горлянку просилі!..

І він рішуче рвунув уперед.

VII.

Та проте, Андрій Іванович не довершив своїх лютих замірів і за півгодини ми знов мовчки ступали дорогою... Сонце ще не сходило, але білі молошні тони все більш проступали зверху, крізь хмари, — а внизу по-під нашими ногами на далекі простори хвилювавсь біластий туман, що вкрив широкий степ рівний. З цього туману виринула коняча морда, потім позначився віз з мішками, на яких спав мужик, а за ним другий, порожній.

— Дядьку, а дядьку... — мовив Андрій Іванович до заднього мужика, — чи не підвезеш нас?

Мужик протер заспані очі й, дивуючись, озирав гурт, що його обступив,

— Звідки Бог несе?

— З прощі.

— Ну, ну. Сідайте, — та тільки недалеко й підвезу, ми ближні.

— Чи не з млина?

— Вони от були на млині, а я, бач, порожнем. Сідайте, чи що.

Ми сіли по боках на возі, позвішувавши ноги.

— А дозвольте запитати,— сказав наш візник, набичувавши конячину,— чи ви цілу ніч ідете?

— Цілу ніч.

— Нічого вночі не чули?

— Собаки, чи що, брехали, та тільки далеко. А що?

— Такі На млині, бач, заставки вночі попідіймало. Колеса трохи не потрощило в пень.

— Хто попідіймав?

— Розтямкуй! Хто-ж уночі над шумом збиткується?... У нас у селі недалечко, кажуть, на ніч просився. Мужик визирнув, а він і каже: шалапут — я, пусти.

— Буває,— мовив Автономов, що давно покидав свої оздоби...

— Ніколи такого не буває... Не пойму я віри ні за що... І тобі не велью вірити,— гаряче та рішуче сказав мужикові Андрій Іванович.— Дурять вас, сільських, прохвости всякі... Темнота ваша...

— Бувають, которі й у Бога, й у святих не вірять,— сказав Автономов надзвичайно напучливо та спокійно.

Андрій Іванович скрипнув зубами та непомітно од мужика показав Автономову кулака...

VIII.

Близько полудня таким самим мужицьким возом, випадково стрінутим під самісеньким містом, ми під'їхали до моєї квартири. Віз став біля брами. Наша колоритна компанія звернула увагу кількох перехожих, а це, видимо, бентежило Андрія Івановича... Я запросив своїх товаришів одпочити в мене й напитись чаю.

— Дякую,— додому недалеко,— холодно одповів швець, завдаючи на плече клунок, і потім спитав безцеремонно, тикнувши пальцем до Автонома:

— І цього теж кличете?

— Еге-ж, прохаю й Геннадія Сергієвича,— одповів я.

Андрій Іванович круто повернувся і, не прощаючись, подався вулицею.

Іван Іванович мав страшенно переляканий вигляд, мов би мої запросини застукали його, як сільце пташку. Він дививсь благальним поглядом на Автономова, і сором за власне існування болізно виявлявся у всенькій його постати. Автономов запитав просто:

— А куди йти?

Поки настановляли самовара, я попрохав дома познаходити, скільки було, зайвої одежі та білизни й дав моїм супутникам, щоб передяглися. Автономов зразу згодився, згорнув усе до-купи й сказав:

— Бо-ж треба в парню...

Я, звичайно, не сперечався. З парні обидва странники вернулись преображеними. Іван Іванович, у занадто широкому піджаці та занадто довгих штанях, з своїми ріденькими косицями, на диво скидався на перебрану жінку. Що-до Автономова, то він не задовольнився конче потрібною одежею, а вдяг усе, що було подано на вибір. Отже на йому опинилась синя косоворотка, блюза, аж дві жилетки й піджак. Косоворотка вилазила з-під коміра блюзи й унизу, — бо-ж вона була довша. Над нею виступали краї блюзи, а піджак надавав собою буцім третій поверх... За чайним столом Іван Іванович мучився до такої міри, що з жалю ми дозволили йому податись з своєю чашкою до пекарні, де він сів у куточку й одразу-ж здобув собі пожалні симпатії куховарки. Автономов поводивсь занадто вільно, узивав мою матір синьорою й схоплювався з місця за всякої okazji, щоб чимось прислужитись...

Після чаю він самовдоволено озирнув себе з ніг до голови в дзеркало й сказав:

— У такому вбранні шуряк мною не погордує... Піду одвідаю сестру... Вона тут живе недалечко. Клуночок дозвольте, синьоро, лишити у вас у передпокої.

Коли він ішов подвір'ям до брами, за ним злякано вибіг Іван Іванович. По недовгій розмові Автономов дозволив бідоласі йти слідом за ним трохи одставши.

Через якийсь час Іван Іванович вернувся сам... Пташаче обличчя в його сяло від зачудування та захвату.

— Прийняли-с, — сказав він, аж захлинаючись з радости. — Истинна правда. Справді таки-с... сестра, справжня. І зять.. Може звольтеся сами піти, буцім-би то невмисне. Сами побачите-с... Истинний Бог: у палісадничку сидять... Частують... як родичам годиться. Сестра плаче з радощів...

І з грудей маленького странника вирвалися чудні згукки, що й на істеричний сміх скидалися, і на плач.

За годину вернувся і Автономов, преображений та урочистий. Він підійшов до мене, палко вхопив мою руку й до болю стиснув її...

— Через вас я знов знайшов родичів... Здається... то-б-то от! До могили...

Він ще дужче стиснув мою руку, потім конвульсійно відкинув її й одвернувся. Виявилось, що, здавшись на ображення Автонома, шуряк, людина не без впливу в консисторії, обіцяв поклопотатись за його. Зоставалось тільки здобути з Углича якісь-то папери та й...

— Та й сюди, назад! Скінчено мандри, синьоре... І тебе, Ваня, не покину... Матимеш притулок у мене й харчі... жи-ви... Я на службу... Ти прибереш квартиру, те... друге...

Я слухав цих розмов і сумнів мимоволі закрадався у душу, тим дужче, що Автономов знову вернувся до високого стилю та все частіш уживав слова синьор...

На вечір обоє пішли „до Углича, по папери“. Автономов дав урочисту обіцянку, що стане назад за тиждень „за-для почину нового життя“...

— Невже на цеє „чудо“ треба було так небагато? — з великим сумнівом міркував я...

IX.

Погода круто повернула... Чудова рання весна, здавалось, змінилась раптом на пізню холодну осінь... Дощ лив цілісенські дні й вітер кидався серед зливи та туманів.

Одного такого холодного ранку, прокинувшись таки пізенько й силкуючись зміркувати, яка година, я почув легку метушню та чудний якийсь писк у сніях біля дверей. Одчинивши їх, я вгледів у темному кутку щось живе. Гай-

гай! то був Іван Іванович. Він увесь ізмерзся, посинів і дививсь на мене, благаючи, боязкими очима. Так дивиться тільки залякане та близьке до загибелі звірятко.

— Вада знов? — спитав я коротко.

— Вада, — одказав він покірливо й тихо, намагаючись запнутись. На йому була знов нечупарна хламида, голова була без шапки, а на ногах личаки на босу ногу...

Незабаром прибув і Автономов. Він був п'яний і неприємно зухвалий. Говорив вибірними пишними зворотами, поводивсь, як давній приятель, і часом про наші пригоди згадуючи, вставляв пікантні натяки про якусь москвовку... З очей проступала зла мука, по якій я знов пізнавав оратора з монастирського подвір'я, — і готовість до злих грубостей. Про визит до сестри й мови не було...

— Слухай-но... Голубко... — звернувся він до служниці... — Того разу я тут у вас покинув хламидку... Хламидка ще годященька... Нещасливий ваш дарунок, — додав він, нахабно дивлючись на мене... — Під Угличем пограбували нас... усе чисто здерли. А на повстанках вас, видко, одурив торговець... Кислий товар, кислий... так і розлізлись...

І він поблажливо поляскав мене по плечу...

Іван Іванович з жалібним докором дививсь на свого заступника. Розстались ми досить холодно, і тільки на Йвана Івановича усі в нас дивилися з щирим спочуттям та жалем...

По тому час од часу я діставав звістки про своїх випадкових супутників. Приносили їх здебільша люде в хламидах та підрясниках, і з більш або менш виразними ознаками „вади“ переказували поклони або подавали записки і, одержавши мзду невеличку, виявляли розчарування. Одного разу під ярмарок вдерся суб'єкт зовсім таки п'яний, дуже зловісного вигляду, й подав записку з такою таємничою фамилярністю, неначе-б вона була од нашого з ним спільного приятеля та товариша.

У записці було надряпано дуже нетвердою та нерівною рукою:

„Любий друже. Прийми цього подавцю, яко мене самого. Він наш і може тобі усе розповісти, а між иншим за-

радь грішми й одежею. Найпаче бідує на штани... Геннадій Автономов“.

Досить було одного погляду, щоб переконатись, що посланий справді на штани бідував дуже тяжко... Та, дарма, що п'яний — очі його хутко та пильно, очевидячки з професійної звички, дізнавали обставини моєї квартирі...

Щоб його здихатись, довелося перетерпіти де-який неприємний шарварок, а також звернутися по допомогу до добрих сусідів...

X.

Років за два я знов спіткав моїх колишніх супутників.

Гарячого літнього дня я переїхав пороном через Волгу, і пара коней тягла нас береговими пісками до виїзду на гору. Сонце сідало, але було ще невимовно душно. Здавалось, навіть од блискучої ріки неслись цілі хвилі спеки. Гедзи хмарою літали над кіньми, дзвоник бивсь нерівно, колеса шаруділи в глибокому піску... Зверху, на півгорі, монастирь серед зелені дививсь на ріку з-за мерехтливого туману й здавалось, ніби він стоїть у повітрі.

Коли це ямщик спинив при самісенькому з'їзді стомлену тройку й побіг берегом. За чверть версти од нас, на обрізі, всіяному грузом та камінням, важко чорніла, на самісенькому соняшному прїгріві, людей купка.

— Щось сталося, — мовив мій товариш.

Я зліз із воза й пішов туди.

На пустому березі, об який лїниво хлюпала ріка, було мертве тіло. Надійшовши ближче, я пізнав у йому мого знайомого: маленький странник лежав у своїй рясочці, грудима на піску, з розкинутими руками і ненатурально повернутою головою. Він був блідий, як смерть, косиці позлипались на лобі та на висках, а рот був трохи роззявлений. Мені мимоволі пригадалося це обличчя, дитячим захватом опоживлене од співу пташки на горбку. Сам він, з своїм довгим носом, що тепер загострився, та з роззявленим ротом, — навдивовижу скидався тепер на замучену та розчавлену пташку.

Автономов сидів над ним, похитуючись, і з його погляду бив переляк. Виразний горілчаний дух стояв у повітрі...

Скинувши оком на людей, що підійшли, і не впізнавши мене, він раптом почав термосити лежаче тіло.

— Уставай, товаришу, в дорогу час... Доля странника — вічне блукання.

Він говорив знов напушистим тоном і нетвердо підвівся...

— Не хоч?... Дивись, Ваню, кину! Піду сам...

Староста, з медалею на грудях, що хутенько надійшов до групи, поклав йому руку на плече.

— Почекай іти... Протокола треба скласти... Що за люде?..

Автономов з іроничною покірливістю зняв свою магерку й віддав чолом.

— Будь ваша ласка, ваше сільське превосходительство.

Зверху загув дзвін. У монастирі закликали до вечірньої молитви. Дзвін пролунав, схитнув гаряче повітря, пронісся над кучерявим верховіттям дубів та осокорів, що тупилися по схилах, і, вже завміраючи, торкнувся сонної ріки. На мить згук знов зміцнів був, лягаючи на воду, і, здавалось, чутке вухо ловить, як летить він до другого берега, до синявих та імлюю повитих лук.

Усі поскидали шапки. Сам один Автономов повернув голову до дзвону і помахав угору кулаком.

— Чуєш, Ваню, — мовив він, — кличе тебе отець-настоятель... Доброчинця твій... Тепер, надісь, прийме...

Дзвін раз-поз-раз, густо та часто, гудучи та гойдаючись, падав зверху на ріку урочисто й спокійно...

1889 р.

КОЛИ МІНИЛОСЬ СОНЦЕ

Нарис з натури

Переклад
Л. Пахаревського

I.

Довго свистить пароплав. Я прокидаюсь. За тонкою стінкою пароплава вода, що кинуло її колесо, повертаючись назад, хлюпає, стукотить та реве. Крізь цей шум, свисток стогне, неначе здалека, жалібно та тягуче й сумно.

Еге-ж, я їду дивитися, як мінитиметься сонце, до Юр'івця. Пароплав повинен був прибути туди о-пів до третьої години вночі. Я допіру тільки недавно був заснув і тепер вже треба вставати. Доводиться ждати кілька годин десь просто на порожній вулиці, бо в Юр'івці отелів немає.

А яка погода? Я виглядаю з вікна. Пароплав уже став. Хвиля, розбігаючись од облавків, ледве виблискує й зникає в темряві. Далекий беріг ледве видніється серед імли, небо вкрите хмарами, у вікно тиснеться вохкість, — усе це ворожить не дуже-то втішно для постереганя...

Де-хто з пасажирів підводиться. Обличчя сонні й не дуже-то вдоволені. А тим часом знадвору чути метушню, кинуто причали на пристань. „Готово!“, — гукає чийсь хрипкий, неначе одвологлий та невдоволений голос.

Поки я збираюсь, якийсь пасажир, з вигляду дрібний волзький крамарь, встиг уже збігати на пристань та й вернутись на пароплав. Він їде до Рибинського.

— Ну, як там? — пита його товариш, що лежить на лаві, в оксамитовій жилетці та косоворотці. Обоє вони не дуже ймуть віри, що сонце мінитиметься.

— Хто його знає, — відповідає запитаний, — дощик не дощик, а так собі щось. А на березі, чуєш, вежу видко й на вежі гостроум стоїть.

— Та ну?

— Йй-же Богу! От хоч сам піди подивись.

Вже кілька днів серед народу ходить поголоска про відміну сонця та про те, що до Нижнього з'їхались астрономи, яких простацька публіка зве то „гостроумами“, то „астроломами“. Слова ці часто чути тепер на Волзі й брешуть вони що іронично („Чужоземні гостроуми! Більш за Бога знають“...), а що навіть вороже, так наче збите через їх сум'яття та незрозумілі готування вже сами можуть накликати грізне з'явище. Вчора звечора книжечка „Про відміну сонця 7 серпня 1887 року“ ходила серед простої публіки. В їй пояснялося, що таке оця відміна та через віщо дивитись її добре, між иншим, з Юр'ївця. Але більшість пасажирів третього та й значна частина другого класу ставилась до неї зтримано і навіть з одтінком холодної ворожнечі.

Люде-ж „старої віри“ уникали і в руки її брати, ще й инших перестерегали.

Я вихожу. Пристань стоїть далеченько від берега.. З неї кинуто блаженську кладку й гойдає її вітром і тоді кладка жалібно рипить, вищить та стогне. Наш пароплав піде далі, а тим часом невеличка на пристані горничка повнісенька. Сонні, зморені й неначе чимсь засмучені пасажири перебувають та й прибувають. Знадвору разом з вітром, в обличчя віє вільгістю й часами сіє мряка. Проймає холод.

Містечко, що витяглося по-під горою по-над правим берегом, блимає де-не-де то білою стіною, то світлом маленьким, то силуетом високої дзвіниці, що стремить в імлистому повітрі ночі. Гора вирізується неясним обрізом на зашмареному небі, покриваючи весь пейзаж своєю похмурою масою. На ріці, біля такої самої, як і наша, пристані, мовчазно стоїть „Самольот“, який привіз сюди екстренною ходкою „вчених“ з Нижнього, а за рікою, на луговому боці, догорає пожежа: з вечера зайнявся був склад дерева і тепер вогонь, ніби наївшись та зморившись за ніч, звивається низенько по-над самісенською землею, то оповиваючись димом, то знову встаючи гострими шпичками полум'я. Дрімота, ніч, хлюпання ріки, стогін пристанів та кладок серед досвітньої

темряви, одлиск пожежі та дождання надзвичайної події — усе це настроює уяву, і погляд мій мимоволі шукає вежі з „гостроумом“, що на їй стоїть, хоч я й дуже добре знаю, що це нісенітниця, а тим більш, що постати на вежі ніяк не можна-б і розібрати по-ночі. А проте, йдучи забитим робочими чардаком, я чув ті самі розмови: чимало хто придивлявся й бачив: стоїть на вежі й чогось виглядає серед уночішнього туману.

Придивившись і собі, я бачу високий контур, що вривався в небо. Спало мені на думку, що то просто димарь із заводу, і це таки й було так. Мої розмовники згадують, що справді на цьому місці стоїть усім добре знайомий завод. Легенда розвіюється.

Виявляється, що пароплав ще постоїть, бо темно їхати. Зрадивши, перемерзла публіка кидається знов до кают. Одчиняють буфет, заспані льокаї бігають з чайниками й тацями. На чардаці провадиться стиха розмова, подекуди читають молитви та обмірковують ознаки антихристового пришествия... Одна з цих ознак має цілком місцеву ознаку. Якийсь дідок оповідає слухачам, що до Юр'івця приїхав німець-гостроум і схиляє на свою руч людей. Гришка з заводу запродався вже за 25 карбованців...

— Та це-ж його за вартового найняли, до труб, — поясняє хтось із темряви.

— За вартового!... А хреста та пояса на віщо загадали скинути? Як це зрозумієш?

Це, справді, зрозуміти важко. Серед розмовників настає мовчанка.

Трохи згодом я виглянув у вікно з каюти: небо біліє, на йому проступають імлісті зариси хмар, що сунуться з півночі на південь.

II.

Годині так о четвертій ми злізли на беріг і подались до міста. Сіріло, хмари не розходились. Коло пристанів важкими темними плямами стояли пароплави. На їх не помітно було ніякого руху. Тільки наш починав „шуровати“, випу-

скав клубки диму й важко одсапував, ліниво збіраючись у ранню дорогу.

На березі не було ще нікого. Нічні вартові тільки й дивились на купку невідомих людей, що проходили здовж берега вулицями... Дивились вони мовчки, але з якоюсь похмурою увагою. Їх поставлено „для порядку“, а тут і в природі готується непорядок, і невідомі люде, не знати чого, з самісенького ранку добуваються до мирного й ні в чому неповинного міста.

— Дозвольте запитати, — звернувся був один вартовий до купки паничів, що йшли поперед мене, — чи то, приміром, по інших містах цієї планиди не буде? На нас тільки самих Господь насилає?

Паничі засміялись та й пішли далі. Вартовий постояв, подивився слідом за нами довго, пильно, роздумливо й відразу закалатав у калатало. До його озвалися інші, далі завалували собаки. „Начальство дозволяє, не пустити оцих, що вештаються вночі, не можна, а все-ж... остерегайся!“ — либонь, це мабуть хотів сказати юр'ївчанин своїм калаталом, яке з часів Олексія Михайловича, а може ще й поперед у попереднього чутке у сні місто про лиху напасть, що частенько таки налітала ночами з матінки Волги.

І містечко прокидається. Я навмисне звернув у заулок, щоб пройти окраїною. Подекуди в халупах по-під горою світилось світло. В одному місці блимала лампадка і якась постать то припадала до долу, то знов підводилась, видимо, зустрічаючи молитвою день знамення Господнього. В двох-трьох печах виднілося вже полум'я.

Ось рипнула одна хвіртка; з неї вийшов старий-старий дідусь із довгою сивою бородою, прислухався до дзвону, подивився на мене, коли я проходив, суворим пильним поглядом і, повернувшись обличчям на схід, де ще не сходило сонце, почав запопадливо хреститись.

Одчинилась ще одна хвіртка. Невеличка бабуня швиденько вибігла з неї, сахнулась од мене в бік та й зникла під темною смугою паркану.

— А, Семенович! Ти це, чи що? — незабаром почув я її

придушений голос. — Чи-ж то правда, ніби сьогодні на ранню обідню задзвонять раніше? Казали, до *того* щоб одправити... Матінко моя! Дивись-но, Семеновичу, хто це по горі отак раненько ходить?

Частина публіки з пароплаву, либонь з нудьги, вилізла на гору. Постати вирізуються на небі, де розвидняється, різко й чудно. Одна, що мабуть стоїть ближче від інших на якомусь виступі, здається ненатурально величезною. Все це в ранню пору цього ранку перед одміною сонця, на залякане місто робить якесь гостре, чарівне, небувале вражіння...

— Носить їх, супостатів! — похмуρο бубонить старий. — Либонь, приїзжі...

— Ото й казали вчорась: на чотирьох пароплавах чужо-земні народи приїдуть. До чого це, голубе, як розуміти?

— Воля божа, — похмуρο кидає Семенович і, не попрощавшись, йде до хати. Баба застається сама на порожній вулиці.

— Господи-и-и, Батеньку! — чую я жалібний, переляканий голос старечий, і швидка хода стихає десь у затінку в той, де церква, бік. Мені стає по щирости жаль і цієї старенької, і Семеновича і всього цього наляканого люду. Чи то-ж жарти—сподіватись через якусь годину кінця світові! Скільки химерних страхів снує ще серед цих смеркових туманів, що так густо понависали над нашою святою Руссю!...

У вікні халупки, що з неї допіру вийшла старенька бабуся, блимало світло од засвіченої лампадки і півень хрипко вперше крикнув своє кукуріку, ледве чути з-за стінки.

На святій Русі та вже півні запіяли,

Хутко та й розвидниться на святій Русі...

не знати відкіля зринуло в моїй пам'яті чудесних два рядки давно забутого вірша, од якого так і подихає ранком та світанням... „Ох, та чи-ж хутко розвидниться на святій Русі, — подумав я мимоволі, — чи хутко прийде той день, коли розвіються примари, недовір'я, ворожнеча та обопільні непорозуміння між тими, хто дивиться в труби та дізнає неба, й тими, хто тільки до землі припадає, а в дослідях бачить грізному Богові образу?“

III.

А ось і табір „гостроумів“.

На невеличкому горбку, над берегом Волги, поруч з заводом, якого високий димарь здавався нам раніше вежою, на-швидку побудовано невеличкі ятки, обгорожені низеньким парканом з дощок. За парканом на вирівняній та утрабованій площадці стоїть мідна труба на штативі, мабуть, секстант, установлений по меридіану. З-під накриття націлились на небо телескопи, усякі на вигляд і всякі завбільшки. Усе це ще позакривано шкуратяними чехлами й виглядає так, неначе гармата зранку перед боем. А ось і військо. Повкривавшись шинелями, спить скілька поліціантів та селян-вартових, „зігнаних“ із сіл. Якийсь бородатий високий мужик поважно поважає по площадці. Це головний вартовий, приставлений від заводу, той самий Гришка, який за 25 карбованців погодився скинути з себе не тільки хреста, а ще й пояса, і таким чином прилучився до таємниць гостроумів. Саме тепер, коли я підхожу до цього місця, він активно виконує свою роль. Якийсь промітний хлопець удавши, що ніби спить за парканом, підліз аж до найбільшої труби, і Гришка зловив його під нею. Чи то хотів він зазирнути в закриту чехлом трубу, щоб підглянути якусь невідому таємницю, чи може в його були інші, не такі невинні заміри, та тільки Гришка іритувався й наважувався ухопити його за вухо.

— Дядечку, та я-ж нічого.

— Еге, нічого! Ось отакий-же дурепа недавнечко всі був труби скрутив, півдня після того наставляли... Чи то-ж можна зачіпати? Її, трубу оцю, не дурно-ж ставлено.

Гришка, видко, апелює до публіки, яка обступила огорожу й, може, простояла тут з самісенького вечора. Та тільки публіка не за його руку тягне.

— Де вже там дурно! — зітхає хтось.

— Не слід-би й ставити...

— Жили, хвалити Господа, без труб. Живі були.

Якийсь сірий дідуся виходить з купки робітників, що проходила на фабрику, і наближається аж до огорожі.

— Здоров був, Гриш!

— Здоров.

— Вартуєш?

— Вартую.

— Та-а-к.

— А чом-же мені й не вартувати, — одразу ображається Гриша, — коли мене хазяїн приставив.

— Хіба-ж це діло хазяйське?

— Мене коли приставлено, то мушу я справляти...

— Двадцять і п'ять карбованців, кажуть, дали... Чи не дешево, гляди! Охо-хо-хо-о...

— Ну, хоч і менше дадуть, і за те спасибі. Та тобі чого? Чого тобі? Не бійсь, як самого до бочки приставили, два роки вартував...

— Бочка... Ач, до чого прирівняв, — підхоплює хтось із публіки.

— Бочка куди простіш. Бочка, голубе, діло руське, — шпигає старий. — А це, бач, штука мудра, до бочки її не прирівняєш. Охо-хо-хо-о!

Розмова втягує все більше людей і стає жвавіша. Уваги вилітають з натовпу, наче оси, усе частіше, коротші, ущипливіші та міцніші, набираючи поволі такої виразистости, що це приваблює пильну увагу двох поліціантів.

— Осади, осади, оддай назад! — втручаються вони, з службового обов'язку обстоюючи за Гришею, і стіною одсувають роззяв. Юрба „оддає назад“ і спиняється якось пасивно на тому місці, де її кидають поліціанти. Її настрої невпевний. З фабричного — людина бувала. Він вагається, дивується, трохи боїться, але свої побоювання висловлює тільки уїдлигим насміхом. Хлопцям та підліткам просто цікаво, а може вони вже дещо чули в школі. Справжній-же страх та очевидна неприхильність до „вчених“ та „чужоземних народів“ містилися в стінах оцих хаток, по окраїнах, де неспіливо блимають ніч цілу лампадки...

Казали, що напередодні де-хто збирались були порозкидати інструменти й попроганяти гостроумів, тому от начальство і вжило своїх заходів.

IV.

Світає все дужче. На сході стоять майже непорушно густі далекі хмари, що залягли над обрієм. Вище пливуть темні, та тільки вже не такі важкі хмари, а під ними, кублячись й швидко посуваючись на південь, несуться невисоко над землею порізнені клаптики вранішнього туману. Ці три шари хмар то густішають, замощуючи небо, то розходяться, обіцяючи подекуди прорізи.

Ось прорізалась яскрава щілина, неначе в стіні темної повітки вдосвіта. Кілька промінів стовпами прорвались крізь неї, пересунулись радіусами й погасли. Та тільки світ од їх лишився. Ріка ще дужче збіліла, протилежний беріг наблизився і вогонь од пожежі, що ліниво догорала по той бік Волги, почав пригасати: видко, за найдальшою хмарою сходило сонце.

Я пішов по-над волзьським берегом.

Невеличкі будинки, горбди, заулки, що кінчались на берегових пісках, — усе це виступає ясніше в білястій вранішній імлі. І скрізь помітно несміливий рух, чувається тривожна ніч, перебута без сну. То рипнуть двері, то тихенько відчиниться хвіртка, то згорблена постать плентається од хати до хати горбдами. В одному місці, на розі, притулившись до паркана, стоять дві жінки. Одна дивиться на схід слізними очима і щось нищечком голосить. Ветхий дід, підпіраючись костуром, кульгає з заулка й мовчки прилучається до цього гуртка. Всі погляди обернено туди, де за меланхолійною хмарою має бути сонце.

— Ну що, тітко, — звертаюся я до тієї, що плаче, — дожидаєте, як сонце мінітиметься?

— Ох, і не кажи, ріднесенький!... Що то воно буде! Налякані ми, голибчику, та так налякані... Ніченьку цілу не спали.

— Що-ж вас налякало?

— Та все планида оцяя.

Вона повертає до мене обличчя, що аж розбухло від нічниці та покорчилося з жаху. Запалені очі дивляться з від-

тінком якоїсь надії на чужу людину, яка спокійно ставиться до грізного з'явища.

— Розказували ось ще: сонце з другого боку зходитиме, землі буде трясіння, люде не впізнаватимуть одно-одного... А там і світові кінєць...

Вона поглядає то на мене, то на ветхого діда, що мовчки стоїть поруч і підпірається костуром. Він дивиться з-під насуплених брів глибоко схованими похмурими очима, і я дуже непевен, що не хто, як саме він, набрався цих страшних пророкувань з якоїсь давньої книги в поїдених міллю шкуратяних палатурках. Половина пророкування не справдилась: сонце зходить на звичайному місці. Старий дід мовчить і з його обличчя важко розібрати, чи задоволений він, як і інші нехитрі люде, чи може він волів-би, щоб сонце таки зійшло з призначеної пути й світ похитнувся, аби тільки авторитет шкуратяних палатурок непохитним зостався. Ввесь час він стояв мовчки, а далі мовчки-ж пішов собі, не поділившись більш ані з ким своєю старезною думкою.

— Та годі-бо вам, — заспокоюю я наляканих до істерики жінок, — тільки й буде, що сонце затьмариться.

— А тоді? Що-ж, знову покажеться, чи вже... зовсім?

— Звичайно, знов покажеться.

— І я так думаю, що дурниці плещуть усе, — завважає друга, сміливіша. — Пленета, пленета, а що-ж таке? Усе від Бога. Бог схоче — і без пленети згинемо, а як не схоче — то й з пленетою живі зостанємось.

— Та хай і дурниця все, а страшно, — крізь сльози каже знов перша. — Ось і сонечко на своєму місці зійшло, як і завжди, а таки... Господи-и... Сердешне ти наше-еє... На зорі на самій не весело сходило, а тепер, диви, виграє рідне-есеньке...

Справді, з-за хмари знов, кволючись, неначе усмішка в недужого, бризнуло кілька золотих промінів, осяйнуло якісь туманні форми в хмарках та й погасло. Жінки розчулено дивляться туди з виразом якогось особливого жалю до сонця, неначе до близької істоти, якій загрожує небезпека. А недалечко труби й колеса стоять, дожидають, немов приладновані до небезпечної операції...

V.

Я захожу далі в улиці, що межують з майданом.

На поренчатах дерев'яного мосту сидить бородатий та кострюбатий міщанин у червоній сорочці, журливий та байдужий. Перед ним старий дід, схожий на того, що я бачив на березі, з гострими очима, що блищать з-під совиних брів якоюсь своєю, особливою, злітною думкою. Він трясє бородою й говорить щось велетневі, що сидить на поренчатах, жестикулює й хвилюється... Через те, що цього ранку одразу так ніби розсипались усі умовні перегороджі, які ділили звичайного часу знайомих од незнайомих, то я просто підхожу до розмовників, здоровкаюсь і перехожу до злоби дня.

— Почнеться хутко...

— Почнеться? — спалахнув старий дід, неначе його вшпигнуло щось і сива борода трясеться ще дужче. — Чому починається? Ще, може, нічого й не буде.

— Ну, вже що буде — то напевне буде.

— Та-ак!... А дозвольте спитати, — каже він вже з гнівом, який ледве стримує, — хіба-ж можна вам власть Господню знати? Кому це Господь-батенько відкриє? Чи вже так треба думати, що Господь з вами про своє діло раду радив?...

— Велике діло господне!... — якимось так „загалом“, грудним басом, промовляє велетень, дивлячись у бік. — Було, скажемо, п'ятдесят і першого року. Я хлопчиком був малим, а пам'ятаю. Так було споночіло, що навіть півні почали співати, усяка тварь налякалась. Ну, тільки, що справді тоді ніхто наперед не попережав. Воно й того... воно й знов од'явилося. А тепер, бачиш... Звичайно, що... вигадки все це.

— А вже-ж! — рубає старий дід рішучо й сердито. — Власти господньої не знати вам, це вже ви киньте!... Дурням говоріть собі, будь ласка! „Сонце міниться, планета!“ Так от як-раз по-вашому й буде...

Він дивиться на беріг, де пороблено ятки, скося й сердито. А тим часом, коли я прямую туди, обоє вони йдуть

за мною, хоч і недбало, — видимо тільки з лихим заміром: подивитись на дурних людей, які вірять дурницям... А може, при okazji... А втім, команда поліціантів повставала вже вся, чоловіка з десять. Вони струснули вже з себе вохкість, прокашлиються й чепуряться, тісно збившись коло батареї невідомих струментів, холодною рососою вкритих.

— Осади! Оддай назад! Осади! — промовляють вони дружно. Голоси їхні, ще одвологі та хрипкі трохи, бреньять проте дуже вимовно.

VI.

До яток надходять іще салдати. Вони становлять рушниці в козла й розташовуються біля входу за огорожу. Друга піврота марширує з барабаним боем і спиняється на березі.

— Салдати прийшли, — шепчуть у юрбі, яка тепер ліпиться по боках горбка, заглядаючи за огорожу. Хлопчики сновигають сюди й туди з безжурними, але зацікавленими обличчями. Якийсь компанійський немолодий добродій роздає охочим шкелка, намазані желатиною (гай, гай! негодящі, як виявилось). В школі, що стала за тимчасовий приїзджим ученим притулок, одчиняється вікно на верхньому поверсі і з його виставляється довга трубка, націлена в небо... „Астроломи“ проходять один по одному до ятки. Старий німець несе струменти, з похмурим та невдоволеним виглядом подивляючись на хмари. Він ні разу не глянув на натовп... Він приїхав здалеку, навмисне ради цього ранку, і от безглуздий туман російський загрожує одібрати в його наукові жнива. Професор невдоволено бурчить, поки його розумні очі допитливо перебігають по небу.

Тим часом хмари рідшають, вітер усе гонить їх з півночі: нижчі шари, як і перше, майже непорушно лежать на обрїю, але другий шар рушає тепер швидче, даючи все більші та й більші пробсвітки. Подекуди синіє вже блакить. Клаптики вночішнього туману проносяться не так густо й на очах розтають. Сонце пірнає, то з'являючись у високостях, то ховаючись.

Труби встановлено, з яток поздіймаю брезенти, вчені

випробовують апарати. Обличчя в їх випогожуються разом з небом. Холодна впевненість цього лаштування, видно, імпонує натовпові.

— Диви, матінко моя, сама крутиться!.. — розлягається відразу здивований голос.

Справді, велика чорна труба з годинниковим механізмом, коли його накручено, починає помітно повертатись на своїх чудних ногах, неначе невиданий звірь з металу, розбурканий від довгого сну. Її спиняють після спроби, націлюють на сонце й знов пускають. Тепер вона автоматично йде по кружалу, тихо, уважно, пильно стежить за сонцем на його звичайному імлистому шляху. Хлипавки сами відчиняються й зачиняються, роззявляючи матово-чорні краї. Німець знов говорить щось швидко, буркотливо й незрозуміливо, наче лекцію проказує або вимовляє закляття.

Юрба здивовано затихає.

VII.

Хвилина тиші. Раптом лунає гучний удар маятника од метронома, що вибиває секунди.

— Годинник б'є. Мабуть шість годин.

— Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, — ні, не годинник... Що таке?!

— Почалось!.. — домислюється хтось у юрбі, бачучи, що астрономи поприпадали до труб.

— От тобі й почалось: нічого нема, — недбало й упевнено промовляє раптом у задніх лавах голос старого скептика, що я бачив його на містку.

Я виймаю своє шкло з саморобним держалном. Воно справляє деяку іроничну сенсацію, бо папір, яким його обклеєно, я приліпив до держална сургучем.

— От так машина! — каже хтось із моїх сусідів. — Під сьома печатками...

Я оглядаю свій струмент. Справді, печаток виходить рівно сім — число з деякого погляду містичне. А тим часом нема коли віддаватись кабалістичним міркуванням, тим більше, що моя „машина“ служить дуже добре. Серед осяяних

хмар, що прудко перебігають, я бачу ясно окреслене соняшне кружало. З правого боку, зверху, воно ніби обрізане ледве помітно.

Хвилина мовчання.

— Надщербилося! — виразно лунає голос з юрби.

— Не мели дурниць! — різко перебиває старий дід.

Я навмисне підхожу до його й запрошую подивитися крізь моє скло. Він з огидою одвертається.

— Старий я, старий, щоб у ваші шкла дивитися. Я його, рідненьке, й так бачу, й очима. Ось воно таке самісеньке.

Але відразу по виду в його перебігає, ніби конвульсія, чи то переляк, чи жаль глибокий.

— Господи, Ісусе Христе, Царице небесна...

Сонце впірнає на хвилину в широку імлісту пляму й показується з хмари вже значно надщерблене. Тепер вже це видно й на просте око, а сприяє цьому ще й тонка пара, яка ще й досі курить у повітрі, м'якшучи сліпуче сяйво.

Тиша. Подекуди чути нервові, важке дихання, на тлі напруженого німування метроном вибиває секунди металевим дзвоном, та ще німець усе балакає щось незрозуміле, й його голос брентить якимось так по-чужому й комедно. Я оглядаюсь. Старий скептик подався геть швидкою ходою, низенько схиливши голову.

VIII.

Минає півгодини. День сяє майже так само, хмари заступають і одкривають сонце, що вже пливе в високостях у формі серпа. Якийсь мужичок „з Пучежа“ виїздить на майдан, мерщій повертає до паркана й починає випрягати коня, неначе його несподівано заскочила ніч і він зібрався ночувати. Прив'язавши коня до воза, він стеряно дивиться на горбок з струментами, на юрбу людей з пополотнілими обличчями, далі знаходить очима церкву й починає хреститися механічно, задержуючи на обличчі той самісенський перелякано-запитливий вираз.

Тим часом хлопчики й підлітки, розчарувавшись у же-

латинових шкелках, побігли додому й звідтіля вертаються з саморобними, на-швидку закінченими шклами, яких тепер на-бірається багато. Серед молоді панує безжурна жвавість та зацікавлення. Старі діди зітхають, баби якось істерично охкають, а дехто навіть скрикує та стогне, неначе від тяжкого болю.

День починає видимо бліднути. Обличчя в людей на-бірають чудного відтінку, тіні людських постатів стелються по землі бліді, неясні. Пароплав, що йде вниз, пропливає якоюсь манкою. Його контури поробились більш лежкими, втратили виразистість фарб. Кількість світу, на очах, зменшується. Але через те, що нема густих тіней вечора, немає гри відбитого на низьких шарах атмосфери світу, то це смеркання здається незвичайним та чудним. Пейзаж ніби розпливається в чомусь. Трава тратить зелень, гори немов би збуваються важкої своєї огрядности.

Проте, поки ще зостається тоненький серповидий ободець од сонця, все ще панує вражіння дуже зблідлого дня, і мені здавалось, що оповідання про темряву під час, коли сонце міниться, прибільшені. „Невже,—думалося мені,—оця, що лишилася ще, нікчемна искорка сонця, що горить, як остання забута свічка у величезному світі, так важить багато?... Невже, коли вона згасне, одразу повинна прийти ніч?“

Аж ось ця іскра зникла. Вона якось поривчасто, неначе вирвавшись на-силу з-за темної запони, блиснула ще раз золотим бризком та й погасла. І разом з цим линула на землю густа темрява. Я вловив мить, коли серед мороку набігла була повна тінь. Вона з'явилась на півдні й неначе величезне покривало прудко пролетіла по горах, по ріці, по полях, обмахнувши всі простори небесні, закутала нас і в одну мить опинилась на півночі. Я стояв тепер внизу, на береговій мілізні, й оглянувся на юрбу. Серед неї панувала могильна тиша. Навіть німець завоків і тільки метроном вибивав металеві удари. Постати людські зливалися в одну темну масу, а вогонь од пожежі на тому боці знов набув колишньої яскравости...

Та тільки це не була звичайна ніч. Було так ясно, що око мимоволі шукало сріблястого місячного сяйва, що пролизує наскрізь синю пільму звичайної ночі. Але нігде не було сяйва, не було сніяви. Здавалось, що дрібний непомітний для ока попіл розсипався зверху по-над землею, або неначе тонка-тонісенька та густа сітка повисла в повітрі. А там, десь з боків, у горішніх шарах відчувається осяйна далечинь повітря, яка пробивається в нашу темряву, змиваючи тіні, позбавляючи темряву її форми та густоти. І над усією стурбованою природою біжать дивною панорамою хмари, а серед них захватна одбувається боротьба... Кругле, темне, вороже тіло, як той павук, вп'ялося в ясне сонце, і вони линуть разом у захмареній високості. Якесь сяйво, що ллється мінливими переливами з-за темної заони, надає видовищу руху й життя, а хмари ще збільшують цю ілюзію своїм тривожним, німим бігом.

— Владичице свята, Господи-батьчку, помилуй нас грішних!

І якась старенька баба набігає на мене, похапцем збігаючи з шпилья.

— Куди це ти, тітко?

— Додому, ріднесенький, додому, помірати, видко, всім, помірати з дітками з малими...

По-над берегом, у темряві насувається на нас якась темна пляма, з якої чути змішаний голос, що все зростає та й зростає. Це гурт фабричних. Попереду, розмахуючи руками, виступає похмурий атлет-робітник, який сидів зормною на мосту. Я йду назустріч до них по мілізни.

— Ні, як він міг дізнатись, ось що!—спиняється він одразу просто мене, видко, впізнавши в мені того, що недавно розмовляв з ним. — Казали тоді хлопці: порозкидати треба їхні труби... Ач, на Бога націлились!.. Через це всій нашій стороні може погибель прийти. То-ж не жарти: Господь знамення посилає, а вони в небо трубами... А як він, Батьчко, угвівиться та раптом сюди, в це саме місце, шугне блискавкою?..

— Та це-ж зараз минеться,—кажу я.

— Минеться, кажеш? Маємо живі зостатись? — Він питає, як людина, що втратила план, що робити, й схиляється до кожної рішуче висловленої думки.

— А певне, що минеться, і навіть дуже швидко.

— А як?

Я дивлюсь на годинника.

— Та либонь і хвилини ще не протягнуться.

— Хвилини не протягнуться? І про це дізнались! Ох, ти, Господи-Боже!..

Минуло не більше, як 15 секунд. Усі ми стояли разом, підвівши очі вгору, туди, де все ще тяглася німотна боротьба світла з птьмою, коли це одразу зверху, з правого боку спалахнула іскорка, і відразу обличчя тих, з ким я розмовляв, освітилися. Так само несподівано, як раніше він набіг на нас, морок тікає тепер на північ. Темне покривало стрепенулося велитенським помахом у безмежних просторах, пробігло по хвилястих контурах хмар та й зникло. Світ летється тепер, після темряви, ще ясніше й веселіш, як попереду, переможним сяйвом розбігаючись. Тепер земля вбралася знов у ті самі бліді тіні та дивні барви, та тільки вони инше справляють вражіння: то було згасання й смерть, а тепер наставало відродження...

IX.

Сонце, сонце!.. Я ніяк не думав, що й на мене його нова поява зробить таке велике, таке радісне вражіння такої полегкості, близьке до побожності, до схиляння перед ним, до молитви... Що це було: відгук давнього убожествення, що залягає в далеких глибинах кожного людського серця перед джерелом світа, або — простіше, — я почував цієї хвилини, що цей перший просвіток геть прогнав рясні примари забобонів, упередження, ворожнечу цієї юрби?... Майнув світ — і ми знов поставали братами... Так, я не знаю, що це було, а тільки й моє зітхання прилучилося до спільного зітхання полегкості, що пройшло по всенькій юрбі... Похмурий велитень стояв з піднесеним догори облич-

чям, по якому розливався одлиск народженого світу. Він посміхнувся.

— Ох ти, Б-боже-ж мій!.. — ще раз сказав він, та з иншим вже, добротливим виразом. — І до чого тільки, браття, люде дійшли. Н-ну!..

Кінець страхам, кінець злости. Серед натовпу балачки й гомін.

— Мусимо ми Господеві хвалу дати... Сподобив нам живими зостатись, Батечко!..

— А ще остроумів бити збирались. От-то дурість...

— А хіба таки правда, що збиралися бити? — питаю я, почувачуки, що тепер можна вже вільно це говорити, без попередньої напруженої ніяковости.

— Та що там: од напою це, од горілки. П'янений мужичок перший і збунтувавсь був... Ну, та нічого-ж не вийшло, хвалити Господа!

— А в нас, браття, мужики й без остроумів знали, що сонце мінитиметься, — виступає несподівано мужичок із-за Пучежа. — Й-же Богу... Бо старі люде навчали: коли, кажуть, місяць по зорях ходить, — неодмінно мінитись буде... Ну, тільки в який саме день — цього не знали.. Це вже, нема чого хвалитись, було нам не по знаку.

— А вони, бач, як облічили. В аккурат! Як їхній маятник ударив, тут і почалося...

— Премудрість...

— На те й розум дано людині...

— Ач, ізнов заграло!.. Диви, як розгорається.

— Зсувається, диви, п'ітьма!

— Тепер зслизне, небійсь!

— Зсунеться в бік — та й шабаш.

— І знов радіє усяка тварь...

— Слава Христу, знов живі ми...

— А що, панове, дозвольте поспитати у вас... — благодушно підступає в цей час хтось аж до самої огорожі. Та тільки найближчий з учених нетерпляче махає рукою: він дивиться й лічить секунди.

— Не заважай!—спиняють з натовпу. — Чого лізеш, — не бачиш, чи що? Ще-ж не до самого краю дійшло.

— Оддай, оддай назад! Осади!— зтиха, але вже без жадної вимовности говорять поліціанти. Салдати, рушниці до ноги, носи вгору, з простосердою непорушністю й собі стежать за сонцем. Гриша, з тріумфальним виглядом, упірнув у юрбу й дивиться так, неначе збирається приймати привітання з щасливим кінцем важливої справи. Астрономична наука придбала в його особі завязаного адепта. Обступлений цікавими, од яких ще недавно чув уїдливе глузування, він тепер розказує їм щось дуже авторитетно:

— Труба... вона річ тобі не проста. Зсунь її, вже вона не має сили. Її по зорі тепереньки ставлено. Все одно як рушничний приціл.

— Як то можна зсунути, певна річ!—лагідно й неначе запобігаючи притакують розмовники.

— Хитра штука!

— А чи не гріх оце, браття? — лунає ззаду несміливе запитання, але зостається без відгуку.

Сонце виграє все дужче. Туман, де далі, все стончується, і вже стає трудно дивитися простим оком на серп сонця, що разом більшає. Щебечуть пташки, що були примовкли, лугова зелень по той бік річки проступає все ясніше, хмари грають кольорами... З настрою юрби недовір'я, ворожість і острахи полинули кудись далеко разом із запоною повної тіні, що полетіла в безмежні простори...

Я шукаю діда-скептика. Його немає нігде. Тим часом подекуди одчиняються вікна, до цього часу закриті вікнами або щільно завішені завісками. Бабка, яку я бачив недавно, несміливо одчиняє свою затушковану халупку, висуває спершу голову, оглядається поздовж вулиці, далі виходить на двір. До неї підбігла дівчинка років дванадцяти.

— Бабуню, бабуню, а я от усе бачила!

— Ти чого втікла, гріховоднице, коли я не веліла тобі?

Але дівчинка не слухає й провадить далі з веселим зворушенням:

— Усе бачила, геть чисто. І ніякого страхіття не було. По небу стріли пішли і тоді сонечко, чувш, темніє, темні-і-є...

— Ну?

— Ну і все потемніло. Зачорнилося отак неначе... бляхою. Йй-же Богу, правда, так як ото заслонка — перед сонцем і стоїть. А далі з другого боку одразу як бризне й давай виходити, і давай тобі виходити, та й знов розвиднилось.

Бабуня щось воркоче, та тільки старече буркотання бренить лагідно й тихо, а дитячий голос дзвенить молодою перемогою.

Ми сиділи вже на пароплаві, коли останній слід того, як сонце мінилось, збіг нікому вже непомітний з соняшного диску, що засяв ізнову.

В третьому класі серед публіки жваво ходила з рук до рук книжечка: „Про відміну сонця 7-го серпня 1887 року“...

1887—92 р.

ХМАРНОГО ДНЯ
Нарис

Переклад
П. Стебницького

I.

Був душний літній день 1892 року.

У високій блакиті сотались химерні пасма пухкого білого туману. В zenіті вони неминуче забарялись і тихо тонули, немов конаючи від душно́ї млости в розпеченім повітрі. Тим часом, навкруги над обрієм товпились, налазючи одна на одну, кучеряві хмари, а де-не-де лягли сині смуги наче-б то далеких дощів. Але вони держались недовго, рідшали, зникали, щоб упасти десь у іншому місці і так само швидко зникнути...

Здавалось, хмарному небу не ставало зважливости й сили, щоб линути на землю... Хмари набірались, надумувались, тихо розгортались і кільцем оточували рівний степ, де спека проте панувала всею силою млости; а сонце, що почало вже схилитись до обрію, прошивало скісним промінням усю цю химерну панораму імлисту, збільшуючи в ній гру світа й тінів, надаючи якогось фантастичного життя мовчазному рушанню в гарячому небі... В усьому відчувалось дождання, напруження, до чогось лаштування, якась боротьба тяжка. Туманні лави темніли й густішали знизу, випускаючи легкі білі хмарки, які швидко летіли на середину неба і неминуче зтлівали в zenіті, а земля все дожидала дощу й вільгости, дожидала знеможено й даремно...

По шляху мляво дзеленькнув був дзвоник і замовк. Потім раптом заколотивсь дужче, і з пагірка між старик без покотив у хмарі білої киптяги тарантас з поруділою шкуратяною будкою, запряжений тройкою почтових коней. Округ тарантаса крутилась густа курява, коней рясно обсі-

ла муха й дрік, що вчепились за ними від самої станції. Таки-ж од станції подорожнім товаришувало сумне й сухе шелестіння нив, що посухали. Жито тихо хиталось, шамотило і немов скаржилося зпросоння на цю спеку й на ці дражливі туманні мрії, що залягають на обрії зрадливими примарами дощів...

Було нудно. В густому листі наддорожніх берез ворухились часами якісь зітхання, а з села, якого дзвіниця зосталась позаду, за пагірком,—озивався деренчливий дзвін.

— Осочане молебінь правлять, — сказав, ні до кого не звертаючись, ямщик... — То-ж біда: спека та суша... Розгнівився Господь... Зняли образа, — як то Бог дасть. Ех, от перше був піп у них — Василь. До чого иншого, то не дуже його хвалили, а що вже до дощу, — ну спритний був! Як пройде, було, по межах, дарма що п'яненський хитається, — де й візьметься, брат ти мій, хмара... І де тобі не візьметься хмара...

Ніхто не одповів, і ямщик замовк. На межі справді миготили ризи сільського причету, зчорніла парча двох корогів моталась у яснім повітрі й спів нехитрого кліру носився якимись уривками. Розкотиться густа дияконська октава і розсиплеться горошком десь зовсім близько, змішавшись з шелестом жита, тим часом як висока фістула дякова неспокійно літає по-над березами, немов кидається й когось шукає і марно когось кличе. Потім усе затихне і увесь краєвид знов безпорадно нудиться і неначе ще дужче відчуває тягар буття свого. А непорушне повітря знов густо напоєне дождиком і невиразними дражливим мріями...

Разом з курявою та мухою це почуття безнадійної нудьги, очевидно, нависло і над тарантасом, що тихо котивсь по шляху. Голобельний мляво місив ногами, пристяжні спускали голови мало не в самий порох на дорозі, тарантас знеможено деренчав не добре припасованими частинами, ямщик видимо чіплявся до одної пристяжної, обкладаючи її часом найущіпливішими й найобразливішими епітетами.

А втім, коли хто ще не зовсім ізнемігся од цього млюс-

ного дня, то це як-раз ямщик. То був чоловік невисокий на зріст і таки непоказаний у своїм поруділім сір'яку і в шапчині невідомого походження, невиразної форми і масти. Ніс у його був трохи на-бакир, борідка виляла від сонця, але очі, сині та глибокі, дивились жваво, розумно і трохи мрійливо...

Це була людина популярна по шляху, і кому часто доводилось їздити в цих місцях, той неодмінно завважав і пам'ятав Кривоносого Саливона, з його синіми очима, глибоким голосом та оповіданнями, яким і краю не було видно. Були пасажери, що, приїздячи на станцію, питались у почтовика: „А що, Саливон тут?“— „Балаклій, — говорили про нього інші ямщики... З ним, звичайно, пасажир не занудиться“. За те й сам Саливон любив пасажера уважного, бувалого й балакучого. Він умів говорити, але-ж і послухати любив. Він охоче віддавав дорозі все, що набірав у пам'яті. Але дорога й собі постачала Саливоні таких звісток, які тільки й можна підхопити на битім шляху від проїзжого, бувалого й видалого чоловіка. В таких okazіях Саливон жадібно дослухався, повернувшись з передка назад, а потім, вертаючись поворотною поштою на самоті, підтюпцем, смерком чи темної ночі, коли берези, ледве видні, глухо шуміли вдовж темного шляху, — він перебірав думкою все, що чув за день. А як у душі він поет, обдарований неспокоїною й рухливою уявою, до того-ж темні ночі, дзеленькання дзвоника і гомін вітру в березах по-своєму одбиваються на праці ямщицької пам'яті,—то не диво, що вже через який тиждень-два сам проїзжий оповідач міг-би послухати від Саливона свого власного оповідання, як дуже цікавої новини... І йому не пощастило-б навіть переконати Саливона, що це він — проїзжий — сам і розказував йому, тільки зовсім инакше. Саливон обернеться, подивиться й похитає головою.

— Ні, то був не такий, і в образ инакший.

І справді, то був не такий, бо темні ночі і ямщицька пам'ять зовсім перетворювали чоловіка, що невідомо звідки приїхав і невідомо куди погнав по шляху в невідомий світ,

перетворювали так, що й постать, і обличчя, і голос, і саме оповідання вкривались особливою плівкою ямщицької фантазії... Так виникало на А-ськім шляху багато билиць, а як їх не було кому записувати, то вони тут таки на шляху й умірали, — хіба що справник Полежаїв, дуже охочий до Саливонових оповіданнів, перекаже їх десь у брудному номері повітового заїзду перед знуженою повітовою публікою...

— Та ти, Саливоне, гляди, не все навманя патякай, — говорив де-коли справник...—Щоб, бува, де-коли і не тее... не опікся за свої казки...

— Побий мене Бог, Степане Дмитровичу, — відповідав Саливон з переконанням і повною щирістю. — Від проїзжого пана чув, від генерала. Чей, не буде брехати...

Взагалі, багато дивного можна було почути про білий світ од ямщика Саливона, що проте знав звичайно кожен пеньок на А-ськім шляху.

II.

Тепер він був роздратований трохи й невдоволений. Зрадливі хмари (овес сохне!), спека, муха, лукава пристяжна, що все намагається його „обдурити“, але найприкріше — мовчазні, розварені пасажири... Їх двоє: молода панночка і пристаркуватий пан. Пан зовсім осовілий сидить і куняє. Ямщик давно махнув на його рукою і всю увагу звернув на панночку. Але та спочатку забила була в куток тарантаса і все дивилась уперто й жадібно в один бік, не бачучи нічого з-окрема і тільки вбіраючи очима синю далечінь. Потім вона заснула, як сиділа: білява голівка безпорадно моталась на шорсткім ремені тарантаса, хустка з голови зсунулась назад, волосся зкуйовдилось, а на обличчі блукав чудний вираз, наче й у-вісні вона дивиться на щось далеке і силкується щось угадати.

Саливоніві зробилось жалко її, і він поїхав повільніше, але пристяжна так нахабно використала його поблажливість, що він не видержав і добре потягнув її батогом. Лукавий кінь раптом сіпнув, тарантас крекнув і панночка прокинулась.

— Та й подла-ж оця коняка, — сказав винувато ямщик, показуючи батогом на пристяжну, — голобельна, наприклад, тягне, по ширости, а цій падлюці тільки-б одурити. Ось, оо-ось, о-ось, дивись на його, на ш-шельму.

Батіг кілька разів свиснув у повітрі й ляснув по мокрих ребрах коняки. Після цього пристяжна, здавалось, зрозуміла, чого коштує щирість, і ямщик заспокоївсь. Він подивився на небо й, широко махнувши в повітрі пужалном, немов поганяючи хмари, сказав:

— Хмари все набіраються. Чи не дасть Господь милости людям... Гайда, гайда до нас, на Липоватку.

Він спинився, дожидаючи. Тепер-би по доброму пасажирам слід запитати: „а ти хіба сам з Липоватки?“

І він-би зараз одповів:

— А то-ж! З самої Липоватки! Про панів Липоватих може чули? Багатющий маєток був.

Та разом-би до речі запитав і сам:

— А ви хто будете, з якої сторони? Щось не бачили ми вас, тутешне панство нам по-знаку.

Він пильно нашорошивсь, але ніхто йому нічого не одповів. Пан, як і перше, мляво дивився вперед і тихенько стріпувався на сидінні („немов лантух з висівками“ — мовив собі на думці Саливон), а панночка знов уп'ялась очима в далекий гай, що важкою смугою синів на тлі жовтого нив'я.

Ямщик з досадою ворухнувся на передку, сів щільніше і звернувся до берез, які щось йому зашепотіли, як давньому знайомому, немов закликаючи до розмови з ними, замість непривітних пасажирів.

— І-ех, березоньки!... — любосно-співуче повів він голосом, — і тиха пісня залунала серед мертвого дзичання мухи. Він співав приємною фістолою, з притаманною усім взагалі ямщицьким голосам ознакою: пісня йшла немов звідкись здалека, наче вітер наносив її з поля.

І е-е-ех-да-е-ех... да Аракчев гаспадін...

Да Аракче-є...

Лукавий пристяжний кінь видимо задляв ходу, щоб краще чути хазяйську пісню; отже ямщик знов добре потяг

Його по заду, — а пісня не спинялась, наче її справді співав хтось инший, осторонь. Вона протяжливо й тихо, але якось надто густо і смутно лилась нота за нотою... Єсть щось особливе в цих ямщицьких піснях, що співають їх пів-голосом на передку під тупіт коней та одноманітне дзеленькотіння дзвоника. Не відвага й не туга, а щось невиразне, немов у сні встають згадки про минуле, чудне і близьке душі, привабливе і пів-забуте... Панночка повела бровами.

— Да Аракчеєв гаспадін,
Да йон всеїо дароженьку берьозкой усаділ..

Згадка ставала виразніша. Слова виходили з голосного брєнїння ясні, зрозумілі. Панночка зовсім одвела очі від гаю, і пан перестав бездушно стріпуватись на своєму сидінні.

— Да он тебя, дароженька, берьозкой усаділ..
Да всеїо Расеєюшка в раззор раззорїл..
І-е-е-ех, моя берьозонька, дароженька моя...

Останній вірш продзвенів і згубивсь у повітрі, заглушений видимо спочутливим шелестом берез, що ворушили на легкім вітрі навислим гіллям. Ямщик, здавалося, вже й забув про пасажирів і через хвилину пісня знов лунала, відповідаючи шелесту дерев:

І-й-ех, моя берьозонька, дароженька моя..
І-й-ех, ти мать Расеєюшка, хресьянская земля..
Да-е-ех, Ракчеїв наш, Ракчеїв генерал
На тую-ль на дароженьку... хресьян виганял..
Да й-е-е-ех...

Шепіт дерев, шемрання ланів, дзеленькання дзвоника і знов пісня.

Тая-лі дароженька-а-а да кров'ю політал..

Разом з тим, як позначався мотив, позначався й вираз на обличчях у пасажирів. У молодї панночки обличчя зробилось сумне, очі закруглились. Це постеріг, прокинувшись, пан і промовив незадоволено:

— Ну, ти! Що це — розспівався! — говорив він трохи деренчливим голосом, у якому намагалася пробитись якась тверда нота.

Ямщик мимоволі озирнувся. Пасажир вже не стріпувався, а сидів „своєю волею“, насупивши брови, і на його лобі очам ямщика тільки тепер виразно засвітила кокарда. „Либонь, начальство нове“, — подумав Саливон, уриваючи пісню, й ображено засмикав віжками.

Але в голові у його ворушились вільні думки.

— От, прости Господи, idol учепився! Не возимо ми хіба начальників? Он Полежаєв справник, або, наприклад, Тализин, Василь Семенович, дарма що генерал повний, а бувало — давай йому Саливона, з другим, каже, я й не поїду...

Ці згадки підбадьорили ямщика, і він додав голосно:

— Нізвініте, ваше благородіє, пісню таку здавна співають, про Ракчеїва-б то.

— То-ж то, пісня, — обридливо і трохи якомось гуняво промовив пасажир. Він, видко, силкувався говорити суворо, але тверда нота все не виходила... — Пісня! Пісні теж усякі бувають...

А втім, його обличчя знов почало розпускатись, набрєско, і тулуб знов пасивно піддався впливу тарантаса; пан знов почав стріпуватись, а очі його померхли. З остраху, що розмова, хоч трохи прикра, згасне, ямщик додав роздумливо, по короткій паузі:

— Ракчеїв... Виходить, поміщик був такий у нашій стороні. Років, кажуть, сто, а то може і всіх два-ста буде. Важнючий був генерал у цариці, у Катерини.

Пан трохи прочумався.

— То-ж-то бо й є! — все ще трохи сонним голосом одповів він, — „два-сто“... У Катерини... у вашій стороні! Нічого ви, мужики, до пуття не знаєте, а отже „в раззор раззоріл“... Розбестилися!

— Пісня, пане, вона, як сказати... — перечивсь Саливон, — адже вона здавна йде... Від народу взялась... Старовинна це пісня... Як що її голосом настояще вивести...

— Ну-ну! Буде вже, не виводь! Чули.

— Як завгодно! — Ямщик до краю образивсь.

— Що це ти, татусю, чому? — запитала панночка.

Вона, здавалось, не зовсім дочула була, про що йде

мова, і тільки задумливо дожидала дальшого співу. Коли все замовкло і далі співу не було, — вона тільки тоді зрозуміла причину.

— Ах, Олесю, — одповів пан, — ти цього не можеш зрозуміти. Це не Петербург, і тут я не можу на себе дивитись як на...

— Як на що? — мляво запитала дочка.

— Як... на приватну людину! Будь-ласка, Олесю, не втручайся в мої... накази.

— Не буду, татусю, — так само мляво обіцяла панночка.

Ямщик вилив свої вчування жвавішою грою на віжках та ретельним уживанням батога. Проте, чутливе ухо де-що впіймало з розмови. „Бач, — подумав він, — таки-ж начальник. Сердитий, та здається, не на довго. Ну, та мені що! Наша справа ямщицька!“

Знов настала тиша і дорожня нудота. Панночка дивилась удалеч, пан стріпувався й ритмічно похитувався на сидінні, а очі в його, все ще розплющені, такі зробились тьмяні, неначе на них порох насів... Дзвоник колотився, визчав і вив про якесь своє безпорадне горе. Потім він усім надокучив, вбився в ухо й одразу зник з чуття і свідомости. Зате серед тиші ланів зростало якесь невпокійне, полохливе тремтіння, і часом здавалось, що дияконський бас, давно покинутий позаду, знов учепився з хмарами гедзів за тарантасом і все доганяє та розсипається побіч горохом.

Але це була тільки слухова мана, що вставала серед чутливої атмосфери, наелектризованої нудотою і переляком пересохлої землі...

III.

В голові у пристаркуватого добродія блукали думки, мрійні, як ці хмари імлісті... Уривки минулого, уривки сучасного і туманна імла надалі. Все це накопичувалось у голові, одне одним покривалось. Загальне тло було невизразне, зате окремі думки виступали иноді такі дражливо-яскраві, що раз він був аж промовив у голос:

— Еге... от... А тепер що-ж ми бачимо?...

— Нічого, нічого, Олесю, — засоромившись, зараз одповів він на запитливий погляд дівчини. — Я думав... про минуле...

Справді, він думав про минуле і примарні образи з його молодости простягали до його невидимі руки з цього перетомленого обширу. Тарантас тихо тарахкотить по курному шляху, а Семен Опанасович Липоватов бачить себе молодим поміщиком... Коли Н-ське дворянство, перше з великоруських, звернулось з відомою адресою про емансипацію, ім'я Семена Опанасовича стояло під цею адресою. Як це все було... як-би його сказати... блискуче, чи що!.. Піднесення духа, розмови, сподіванки, неспокій... Здавалось, наче все життя повертало кудись на новий шлях і греміло й виблискувало на цім повороті. Чому тепер так не блищить уже нічого в житті? Потім, коли видатніші дворяне, опам'ятавшись, почали ретельну боротьбу „за інтереси стану“ й подали контр-адресу, — ім'я Семена Опанасовича якимсь способом опинилось і на контр-адресі. Чудно, — але й тут знов було щось блискуче, щось палке і особливе, колоритом того часу змальоване...

І якого часу!.. Який ентузіазм, які промови, який запал, самопевність яка, надії! Де тепер це все, — се-б-то навіть не ці факти, а цей тон життя особливий, цей аромат існування? Здавалось, на всіх просторах землі руської було порозставляювано якісь такі рефлектори й резонатори, що додавали сили кожному згуку, осяйности кожному явищу. Невже це тільки молодість? Ні, старі люде теж тоді молодими робились, от що дивно... Враз уславиться смоленське дворянство! Враз лук'янівське сільсько-господарське товариство нові обрії відкриває! От Семен Опанасович підписався під одною адресою, і його ймення переходить з краю до краю, згадується в закордонній навіть пресі. Блиск, гомін, сяйво! Але хіба-ж не було блиску і в цім протесті нотаблів проти емансипації, в цій сутичці „визвольного прапору“ з „старими дворянськими традиціями“... І знов його ймення згадується в пресі, і знов його вітають, — тільки вже з другого боку... А там знов захоплення й сподіванки, далі земство,

нові суди, égalité!... От тут, коли згадки дійшли до цього пункту, — у Семена Опанасовича й вирвався був поклик:

— Еге! А тепер... Що-ж ми бачимо?

— Поле, татусю, та місточок, — лагідно всміхнулась дочка...

Семен Опанасович зітхнув та й озирнувся. Еге, поле, дорога, березки, і зграя гайвороння кружляє над розгойданим житом. Мабуть, у житі вони постерегли зайця при конанні або підстреленого птаха...

А між цим яскравим та далеким минулим і цим куточком дороги — широка смуга...

Що це було, як було? Викупну справу взяв був на себе старший брат, людина сувора, що не крив своєї зневаги до ліберальних захватів Семенка. Семен Опанасович тільки чув про якісь непорозуміння й сутички братові з селянами, потім усе якимось уладналось, потім одержано викупні, потім Семен Опанасович мав поєдинок через m-lle Стратилатову, першу в губернії красуню, дочку його сусіди по маєтку. Його поранено (легко), потім він оженився, потім вибрався за кордон. Викупні розлітались швидко, брат у листах напучував („пам'ятай, що ти виснажуєш життєві нерви майбутнього господарства“), і Семен Опанасович повернувся до Петербургу. Це був час опоживлення промисловости, залізнична гарячка, хороші дворянські ймення мали ціну й котірувались високо. Семен Опанасович ізнов був захопився. Засідання, промови, надії, зближення з цими знаменитими щиро-руськими людьми, що чіпляли звізди поверх синіх каптанів або ховали їх під широкими бородами, акції, облигації, боротьба на зборах, обіди й спичі, в яких Семен Опанасович виявляв не-аби-який хист і привабливу красномовність... Кінець-кінцем він двічі був близький до багатства, тричі в пень нищився, раз одержав спадщину (як помер брат), і все це якимось пасивно, наче все це робив за його хтось инший. Та воно таки так либонь і було. „Руські люде“ впливали, — підіймався з ними й Семен Опанасович; руські люде топились у вирі якого-небудь краху, — топився і Семен Опанасович. А де-коли і навіть частіш бувало й так: вони впливають, а Семен Опанасович топиться. Тоді по-

мерла жінка, яка лагідно терпіла всі захоплення чоловікові. Коло її розкішної труни Семен Опанасович уперше зазнав, як у його тягуче й сильно стиснулось серце, і в перший ще раз, озирнувшись назад, на свою молоду любов, на свої присягання і на це зникле життя, якому він ніколи вже не спроможен буде вернути ілюзію щастя, — він завдав собі це запитання, що потім усе частіш виривалось у його якомсь механично, іноді зовсім несподівано і незрідка в голос — під хвилини рбздуму.

— А тепер... що-ж ми бачимо?..

Дорога, поле, шелест листя, ледве чути брентіння телеграфу над дорогою... Життя все більше мерхнуло й якомсь навіть бруднилось. Резонатори прибрано, пишнота зникла й навіть застельні спичі на залізничних святах утратили колишню поезію. Він почував, що життя починає летіти мимо, наче поїзд, на який він не встиг скочити вчасно, забалакавшись на станції. Справи все дрібнішали, „хороші ймення“ тратили вартість, треба було вже „добрих звязків“, а він їх якомсь розгубив один по одному. Пробила сивина, обресклість... надійшла старість, і Семена Опанасовича скортіло кудись „додому“, на спокій та спочинок...

Саме тоді от наспіла нова реформа, і Семена Опанасовича осяяло нове одкровення. Так, це як-раз те, чого треба. Час додому, до землі, до народу, що його ми занадто довго покинули були на жертву різночинним пройди-світам та хижакам. Семен Опанасович довідався про свій маєток, про термін оренди, про застави, де-кому написав, де-кому нагадав про себе... І от його „покликали до нової праці на старім попелищі“... Ніщо його не держало в столиці, і Семен Опанасович з'явився до губернії.

Тут його зустріли привітно. Губернатор стискав руки, губернський маршалок обіймав, молодіж товпилась у його номері, на гарненьку дочку поглядаючи й вітаючи батька з „поворотом до справжньої живої роботи“. Семен Опанасович кланявся, дякував, казав, що він зворушений, навіть сльозу пролив був і починав щиро захоплюватись. Неначе старий бойовий кінь, він почув, що десь тут знов либонь

почнеться якийсь опоживлення, розгорнуться обрії, підуть обіди й промови. Але перші-ж збори в губернаторському будинку, де він брав участь в своїм новім мундирі, — його наче-б то трохи збентежили й розчарували. Було холодно, тьмяно, невиразно... Тут, між иншим, підійшов до його старий, сивий добродій, його одноліток і друг його юнацтва...

— Василь?

— Семен?

Вони взяли за руки й подивились один одному в вічі.

— Невже це ти?..

— Як бачиш.

Зустріч виходила якась сумовита. Перший проте струснувся Семен Опанасович. Людина він був нервова, до того-ж довго жив у Петербурзі, де єсть слова на всі okazji в житті.

— Пізнаю мого Василя. Сиве волосся, правда. „Але й під снігом іноді біжить кипучая вода“. Адже правда: де шляхетна справа, там і ти!

— Пізнаю і тебе, ти не забув віршів...

— Отже ти з нами... Мене дуже цікавило, як ти поставишся до реформи?

Старий добродій, що колись грішив яскравим лібералізмом, одповів ухильно:

— Хочеться все-ж хоч щось робити.

— Щось! Та-ж тут роботи сила-силенна. Адже правда, — згадуються молоді роки? Глянь ти на цю молодь. Свого часу ми так само обступали наших старших товаришів. У мене кров починає швидче обертатись у жилах (очі йому, справді, починали трохи блищати). Ну, скажи, які тут у вас виникають проекти, питання...

Сивий добродій дивився втомлено й журливо.

— Питання? Як тобі сказати. От сьогодні в засіданні обмірковували справу з смуригинськими березками.

— Березками?

— Еге-ж! Молодий земський начальник Смуригин за-для добра довіреного участка звелів з перших-же днів обсадити березками всі дороги.

— Так? Он що?.. березками... А знаєш, це таки добре. Це, звичайно, не „широкі завдання“, в цім нема зльоту, але безпосередня практична користь... не можна відкидати й цього, мій старий друже.

— Сте-по-ві, — розумієш! — здивовано проказав, дивлячись йому в вічі сивий добродій, — ти, здається, зовсім забув умови сільського життя.

Семен Опанасович зніяковів. Він справді не зовсім добре уявляв собі, в чім справа, але впевнений тон старого товариша збив його з пантелику.

— Сте-пові! Так, звичайно, це крайність... Але молодість завжди молодість... Адже й ми свого часу переборщували. Чому ти не хочеш визнати за молодим поколінням?..

— Чого?

— Права на захоплення...

— Ага, ти от про що!.. Подивись он туди, коло портрета... Купка молодих людей, і в середині... Пізнаєш ти цього добродія?..

— В окулярах... густе шпаковате волосся?..

— Еге. Це відомий Заливний.

— А! — одповів Семен Опанасович. — Я його особисто не знав... Це було вже після мене, але як-же, пам'ятаю з газет!.. Радикал, ентузіяст... Це-ж він вимагав колись фортеп'яна для шкіл? Крайність, звичайно, але... крайність, ти повинен згодитись, симпатична... І коли він тепер додасть свого ентузіязму...

— Вже додав, — одповів Василь Іванович. — Тепер він вимагає, щоб зовсім покасувати школи...

Семен Опанасович заморгав од несподіванки й стеряно глянув на приятеля.

— Ти жартуєш... Як-же це... то-б-то, я хочу вам сказати: як помирити...

— А зовсім просто... Відбився ти від духа часу. Єсть, брат, такі суб'єкти... Наш генерал, — він у нас великий жартун, — прозиває їх пороною захоплених песиків. Бачив ти, як часом жвавий песик виходить з хазяїном на прохідку? Хазяїн ще тільки подався вліво, і вже у песика хвіст об-

ручкою і він летить за версту вперед... За те, ледве хазяїн повернув назад — і песик уже заскакує в новий бік...

— Ха-ха! Гостро, але дотепно... Справді, смішна крайність...

— Крайність, звичайно, але зовсім не смішна. Земству тепер на-силу щастить оборонити свої школи від хвацького натиску... Еге, брат, от тобі й захоплення. Перше ми сміялись з фортепіано, але життя йшло до освіти, до рівноправства, до справедливості...

— А тепер?

Василь Іванович подивився на Семена Опанасовича своїм розумним і трохи сумовитим поглядом і одповів задумливо:

— І тепер життя... йде до того-ж таки... Але ми чи йдемо з ним?.. от питання...

— І з такими поглядами, — збентежено запитав Семен Опанасович, — ти все-ж таки... пішов?..

— Пішов, брат... Двадцять літ я був мировим суддею в своїм участку... І мені не хотілось, щоб тут таки... у мене... на моїй ниві Смуригин садив свої березки, або Заливний касував мої школи...

— До цього не дійде! — з запалом мовив Семен Опанасович...

— Може бути... — мляво одповів сивий добродій і одвернувся. А саме тоді до них підійшов губернатор і знову почав стискати руки Семену Опанасовичу та вітати з „поворотом до землі, до справжньої роботи“... Але розумні очі генералові дивились допитливо й глумливо. Семен Опанасович трохи торопів під цим поглядом. Він почував, що під впливом розмови з приятелем юнацтва думки його якось розбіглись, гарні слова зав'яли й він зостався без звичайної зброї...

І він мало був не ляпнув просто в вічі генералові, що підійшов:

— Еге, от... А тепер — що-ж ми бачимо?

.....
Поле, шлях, брєніння дроту, спека та уривки млявих думок тягнуться, мов хмари, одно за одним... Плутаються,

зливаються. Знов минуле, потім туман, з якого випливає клопоть шляху, обсаженого березками. Дорога обросла травою, курна вузька стрічка якось сторожко тулиться то в той бік, то в другий, видно, що по-весні тут їзда надто гірка... І в думці у Семена Опанасовича виникає раптом вірш старого „земського поета“:

Земство, ти з нас правиш
Оплатки безбожно;
Шляху-ж чом не справиш?
Іздити не можна...

Він довго проказує вірші, під гуркіт коліс і похитування тарантасу. Тим часом тарантас тихенько спускається в долину і гуркотить по містку, а думка в пасажира також тихо пересовується далі.

— Міст новий, взагалі мости, здається, кращі поставали, а протє! Земство, земство! Галасували, хвилювались. Тим часом, що-ж з того вийшло?.. Мости кращі, та й годі. Не можна-ж, справді, все самі мости та мости! Треба чогось живого. Школи ще? Народня освіта?.. Та-ак... звичайно, не можна не визнавати правди... Але-ж... от Заливний проти школи. Це дивно, розуміється, але як добре поміркувати... Це теж свого роду течія... що таке оця земська школа? Пів-наука, а воно-ж насправжки пів-наука гірш од неучтва... Так, так, може і такий погляд бути, може бути, може бути... А хто-б міг подумати це, коли сам Заливний вимагав фортепія... Ет, нудна ця дорога, коли їй кінець?.. Знов місток... Чи хутко станція? „Еге, от... що-ж із цього всього вийшло?“

Летять хмари, шорхають колеса, старий пан починає хилитись, неначе лантух з висівками, його очі заплющуються...

Старий пан западає в сон...

IV.

Панночка не спить і у неї в голові свої думки.

Вона одиначка у батька. Як квітка з насіння, що, заніс вихор на чужий ґрунт, вона якось несподівано для не-

уважного Семена Опанасовича вродилась у швейцарським отелі, перші роки життя перебула за кордоном, потім опинилася в отелі на Малій Морській, звідки її матір винесли в білій труні, щоб одвезти в село на кладовище. Після цього дівчинка росла у бабусі в Фінляндії, і це була найщасливіша пора в її житті. Потім вона пригадає нудні роки і казенні дортуари в інституті, а далі — бо бабуся померла — кілька років з батьком. Це найважчі були часи в її житті.

Молитися вчила її стара нянька Анфиса, що випестувала ще її матір. Вона складала їй пучки на те, щоб хреститись, ще там, у швейцарським отелі; на Малій Морській вона ввчила її „Богородиці“ та молитви по душі матері, яку навчила любити й пам'ятати... Тим часом як подруги упадали за вчителями, — Олеся Липоватова пестила в душі культ покійної матері. Це було правдиве убожествення, мрійливе, палке, повне журби й якоїсь чудерної надії. Вона вивчилася малювати, щоб малювати материні портрети, вона з захватом читала старі повісти й романи, де змальовано побут того часу, як жила її мати, ті обставини, серед яких її молоді роки минали. Це були не завжди добрі романи, але вона читала між рядків, і на неї повівало з пожовклих сторінок особливою поезією дворянського дворища, життя серед ланів, серед народу, доброго, покірного, люблячого, як її стара няня... серед мрійливого дождання... І того самого часу, як її батько збирав у себе трохи сумнівний „блискучий“ гурт, — панночка забивалася з старою нянею в дальні кімнати і під дзичання промов та тостів, що доносились крізь стіни, — слухала старих посивілих переказів про ті часи, коли її мати бігала по аллеях у старій панській оселі, оточена, як та царівна казкова, піклуванням няньок та мамок... Вона не мала на порівняння нічого, окрім отелів та інститута, — вона належала до покоління, що народилось після виходу з Єгипту і не досягло ніякої землі обітованої, зростала серед випадкових обставин, зовсім позбавлена, як по правді казати, того, що ми прозиваємо „гуртом“. Що-ж дивного, що вона творила собі отой гурт у в молодій

увяві з уривчастих згадок про матір, які мала вона від старої няні.

Молодість романтична... А що може романтичніше бути над зникле минуле, що було сучасним для наших матерів і батьків. Панночка жадібно слухала, як шавкотили старі нянині губи про її красуню-маму, яку винесли в білій труні з осоружного петербурзького отелю до рідного села... І минуле вставало перед нею з якоюсь привабливою красою, те минуле, коли в дворищах зростали зачаровані царівни, своїх лицарів дожидаючи, коли в них жило пишне панство, коли воно збиралося в чудових будинках, посеред своїх парків... У парках дзвінко гудуть роги, з'являються і зникають пишні тіні, блищать очі... Люблять, страждають, зітхають, б'ються на дуелях (як колись батько... коли він був зовсім инший). Часом їй здавалось, що вона все це бачить: так сильно вражали ці оповідання... Біла стіна дому, темно-зелені, мрійливі дерева, які любосно гладить сріблясте проміння місяця, червонясті пасма світла з вікон, дивовижна балюстрада балкону, приглушені згуки штраусового вальсу. Двері відчиняються, в фантастичнім подвійнім освітленні з'являється „вона“, її мама, а може бути... і вона сама... Вона глибоко вдихає в себе запашне повітря ночі, а коло неї сидить її обранець, такий, яким проїзжий художник змалював батька на юнацьким портреті олійними фарбами... Мрійливі очі, м'ягкі вуси кільцем, струнка постава, і щось фантастичне перекинуто через ліве плече.

Олеся дуже зраділа, почувши, що тепер надійшла нова реформа, і її батька знов кличуть туди, де вродилась, де жила, де любила її мати, де вона лежить у могилі... Олеся думала, що вона теж буде там жити і по довгих роках, де, неначе в мерехтливій синій далечині, миготіло щось таємниче, як хмара, яскраве, як зірниця, — ляже поруч з матір'ю. Вона зарік дала няні, коли та помирала на Пісках, що неодмінно привезе жменьку рідної землі на її могилу на Вовковому кладовищі.

В ті часи в Петербурзі виставляли драму, в якій чутливий до сучасних течій драматург вивів нового героя —

„молодого земського начальника“. З драми глузували, але Олеся приїхала додому в захопленні. Герой приїздить з сільських нетрів, щоб одшукати в Петербурзі правду ображеному „народові“. Вони були крєпаками в його батьків, холодний, суворий закон проти них, — але він, шляхетний син шляхетних батьків, підкоряючись тільки велінням шляхетного серця, заприсягся оборонити їх, за всяку ціну, від суворого закону, з якого завжди користуються лихі люде. За-для цього він топче пороги у „високих осіб“, ходить по канцеляріях, заводить потрібні знайомости і навіть у балевій залі, під згуки оркестра, виробляючи ногами добірні пá кадрілі й чепурно перегинаючи тонкий у гарному фракці стан, він говорить „їй“, вже коханій, про них, про бідний, добрий, змучений народ...

Вона вернуласть додому закохана. В кого? Звичайно, не в актора, що виконував шляхетну ролю, а в свою мрію про цього героя, який втілив для неї в собі все те неясне, що мріялось їй позаду, в цім романичнім минулім. І коли її кузен, ліберал і скептик, дозволив собі поглузувати з п'єси і з романтичних мрій Олесиних, вона спорилась довго, палко, мало не до плачу.

— Ви не знаєте,—закінчила вона.— Сам народ думає так само... Шкода, що ви не знали моєї няні...

І от вони з батьком у губернським місті, де його задержала якась клопотня із ствердженням на посаді та ще щось таке прикре в банку. Брудний номер брудного заїзду, нудота і незрозумілі розмови. Часом до батька збирались його давні знайомі, часом приходили нові товариші, балакали про якісь „статті“, про „положеніє“, про права й обов'язки, про платню і роз'їзді, про смуригинські березки. Про ці говорили так багато, що Олеся зацікавилась самим Смуригиним. Проте вона була розчарована, коли батько представив їй „нашого молодого діяча“. Він був худорлявий, з запалими щоками, з запалими грудьми, з тонкими ногами, якими він все якось совав, навіть на місці стоючи. За обідом він сказав промову, яку почав, звертаючись до Семена Опанасовича, словами:

Раптом коняка почала виходити з борозни: просто перед її мордою стало невеличке, кволе, видко недавнечко посажене, деревце, з вершечком вже на половину засохлим. Орач сіпнув віжкою, придержав „соху“, деревце втягнулось під гуж, вигнулось, спробувало випручатись поміж голобель — і враз сиротою звалилось, підрізане залізом. Ще сажень тяглося воно, зачепившись гіллям, нарешті зосталось на запорошеній ріллі. Мужик пхнув його личаком і почав витрущувати леміш.

Саливон цікаво дивився на це все, придержуючи коней.

— Ти що-ж це, дядьку... занадто сміливо її виволік? — сказав він з якоюсь особливою нотою в голосі. — Або скасували?

Мужик підвів угору червоне спітніле обличчя й осміхнувся... Але, побачивши на проїзжім пані кокарду, зразу зробився серйозним і смикнув коняку, не давши їй вціпнути травиці коло дороги... По-над дорогою лежали вивернуті сохою березові сажанки... Тільки п'ять-шість іще стояли сиротами, похилившись і посухаючи...

Саливон вийняв з кишені кисет і крутячи цигарку з газетного паперу, сказав немов сам до себе, хитаючи головою:

— Скасували либонь... А що того колоту було... Не дай Господи...

— Зраділи... дурні! — буркнув Семен Опанасович невдоволено. — Ну, поганяй, чи що.

— Що це, татусю? — спитала Олеся, здивована тим, що батько і візник балакають про цю німу сцену, як про щось обом зрозуміливе. Сама вона не тямилася читати цю величезну книгу з синьою далечинню, з летючими тіннями хмар, з різнобарвними клаптями ланів, по яких де-не-де лазили люде й худоба... Крикання ворони, цвірінкання жайворонка, шерех берез, повільне рушання хмар, знесилені на ріллі коні, мужики з спітнілими обличчями, в брудних сорочках, земля, що чорніє слідом за „сохою“, беспорядне падання деревинок, — усе це зливалось для неї в одно загальне тло, все

здавалось однаково на своїм місці, навіваючи тільки якісь невиразні вчування, а не думки...

— Воно, сказати так, ваше благородіє, — говорив ямщик, ліплючи свою цигарку, — воно й дурням свого, бач, шкода...

— Що це, татусю? — спитала знов Олеся, придивляючись, як мужик повернув „соху“ й почав одходити, ведучи нову борозну вже другим краєм смуги. Нове деревце, що вже нахилилось до землі, втрапило під залізо, зкорчилось, метнулось, затремтіло і тихо впало на ріллю...

— Це... — одповів Семен Опанасович на доччине запитання, — ті самі... ну, що в місті розмовляли: смуригинські березки.

— Так точно, панночко; — пояснив і ямщик, байдужно чиркаючи сірником по передку.

Олеся з цікавістю озирнулась на смугу пару. В місті їй надокучили були розмови про ці березки, про те, мав чи не мав право Смуригин садити їх по дорогах, чи по правді зробило якесь „присутствіє“, скасувавши його наказа... Тепер ці всі абстрактні розмови прибрали реальної форми: чорна смуга, низка зрізаних березок, постати орачів, що з якоюсь запеклістю вивертають неповинні деревця, і глузлива втіха в голосі у ямщика.

Олесі зробилось жалко і дерев, і молодого Смуригина, якого вона бачила в-останнє трохи присоромленим.

— На що-ж вони це роблять? — спитала вона недомисленно.

— А через те, — пояснив упевнено Саливон, збираючи віжки, — що ніяк неможливо. Виходить, нема такого закону... закон, виходить, панночко люба, на хрестянський бік потягнув...

Семенові Опанасовичу щось не подобалось у ямщикових словах, і він сказав з незрозумілою Олесі дразливістю:

— За-кон! Те-еж закони почали розбірати? Он ти про Аракчєєва співав... Він-би вам показав закони.

— А таки так! — похвалив ямщик... — Той сурйозний був...

— То-ж то, сурйозний!... З вами, падлюками, й не можна знакше...

— Ах, татусю! — мовила Олеся докірливо. Їй не подобався цей тон: у Петербурзі вона нічого такого зроду не чувала від батька, — навпаки він був правдивий джентльмен у поведінці з „нижчими“. Але він легко переймав, і вона подумала невдоволено, що він вивіз цей тон з міста, від цих добродіїв, що з ними мав часто розмови. Звичайно, з безрезками мужики роблять не гаразд. Але-ж це тільки через темноту... Їм треба розтлумачити... Взагалі, там у Петербурзі вона собі инакше уявляла майбутні стосунки з „добрим народом“ і той „місцевий колорит“, який так швидко здобула мова її батька, різав її вразливе ухо.

— Вибач, Олесю, але... я не можу говорити про це спокійно, — сказав Семен Опанасович і, стишуючи голос, додав: — Ну, він, звичайно, переборщив... Вкажи, зроби молодому чоловікові дружню догану... На це єсть маршалки... Але не можна-ж так... зневажати авторитет влади... Раз вже зроблено...

І знов піднявши голос, очевидно, для ямщика, він сказав роздратовано:

— Взимку сам-же д-дурило поїде з базару п'яний, у метелицю... то хоч кудись у провалля не зіб'ється.

— Взимку, ваше благородіє, тут не їздють, — спокійно одповів Саливон. — Взимку друга у них дорога, навпростець, через річку.

Семен Опанасович заморгав очима, як завжди, коли доводилось непереливки, та Олеся почула досаду за батька й не хотіла здаватись.

— Ну, добре, — мовила вона. — Чим-же їм так заважали дерева? Скоро вже їх насажено.

— Посадиш, люба панночко! Скільки тут гріха було, не доведи Боже! Старшин по семеро днів каталажив, а старостів отих і без ліку...

На обличчі в Олесі постала напруга, а Саливон, придержавши коней, показав на вузьеньку стрічку дороги, що біліла на тьмяній чорноті пару.

— Ге-ен вона, — сказав він своїм співучим голосом, — ге-ен куди вона, доріженька-мати, лягла на весь тобі степ.

Брови в панночки підвелись іще вище.

— Ну, то що-ж, усе-таки?...

— Та-ж землі, ти подумай, скільки під неї треба. А вона-ж, земля-б то, хрестянину над усе дорожча. Клади хоч по сажню та вповодж геть-геть. Та-ж вона, дорога, не дивись на неї... встане, до неба достане!... Он як. Та ще деревина — в силу ввійде, знов-же тобі коріння розчепирить. Обходь її „сохою“!... Та хіба це мисленно...

— Татусю? — пів-запитанням кинула панночка, але батько не одповів.

— Та чом-же вони йому не сказали?

— Чого-б то?

— Та от, що ти кажеш... Вони так-би й сказали Смуригину...

— Де вже там не говорили! Та бач, він усе за бороду...

— Татусю!

Старий пан сидів з заплющеними очима. Коні трохи побігли швидчій із пагорка, тарантас покотив дужче, і знов за ним учепилась хмара білої куряви, в якій снувала муха, і знов потягнулась порожнеча, нудота, спека... Старий пан незабаром і справді заснув.

VI.

— А далеко ще, ямщик?

— Верстов ще з десяток буде.

— А дощ нас не змочить?

— Дай то Господи! Сонечко, бач, у хмару сідати хоче... Прогнівівся Господь на православних. Того року замучились люде, лишенько! А нині, дивись, іще гірше буде. Хліб горить... От-як би помилував Господь, — дак ні, тільки дратує... Ходять хмари, тиняються по небу, а пуття ніякого.

Він подивився навкруги і враз, знявши шапку, перехрестився.

— Здається, в нашій стороні вже випало... Вимолили, видно... Ге-е-ей, диви, потемніло... Акурат над Липоваткою буде...

Саливон не постеріг, як обличчя в панночки було зашарілось і знов зблідло.

— Липоватка?... там?... — спитала вона. — І ти звідтіль?...

— Звідти... Липоватовські ми, панські були...

Широким рухом він махнув пужалном, немов охоплюючи тим помахом увесь видимий обшир, і сказав:

— Колись усе оце панське було. Що бачиш поля, що бачиш лісу та луків — усе було їхнє... Бестужеви — в Бестужівці, Кролі — в Анучині, Липоватови — на Липоватці, Єгоров — на Осиківці, Мідигірський — в Єлхівці...

Олеся дивуючись озирнулась навкруги... Співучий голос ямщиків у мить залюднив цей порожній обшир цілим роєм знаних їй змалку йменнів. І Кролі, і Анучини, і Мідигірські — усе це жило в оповіданнях няніних, усі ці ймення вона знала з родинних переказів, бачила їх портрети, знала їх вдачу й родинні стосунки. Де-ж вони?.. На рівному степу десь далеко біліло дворище, десь ще чорніло сільце, що здавалось просто купкою темних плямин, синіли останки повирублюваних гаїв... було тихо і порожньо, але їй здавалось, що ця чутлива порожнеча оживає, що от зараз Кролі поїдуть у Липоватку і Бестужеви в Анучино й зустрінуться їй по дорозі веселі, жваві, радісні... Але вона протирала очі й не могла дорозумітись, — де-ж це все загубилось у цих мовчазних просторах...

— А ти... Олену Степановну знав? — тихо й якомсь соромливо спитала вона.

— Це молодшого пана, Семена Опанасовича, жінку? Пам'ятаєм. Красуня була, хай царствує... Померла. Давно. Ото жалю вже було, як на село її привезли... Баби просто в голос голосили...

В Олесі на очах виступили сльози. Ось воно, чого вона ждала, почулось нарешті в словах простої, доброї людини! У неї на мить стиснуло в горлі і тільки згодом, перемігши хвилювання, вона спитала соромливо й тихо, щоб не збудити батька:

— Виходить, вони... добрі були? І вам було добре?

Ямщик помовчав, лагідно погладив батогом голобельника й одказав:

— Пани нічого... що-ж пани... звичайно... Буймистри, ці дуже мордували!

— Морду-вали? — спитала Олеся, вражена несподіваним виразом.

— І-і, лишенько! Не дай Бог, як мордували.

Він трохи повернувся, попустив вільно віжки й задумливо, наче не звертаючись до Олесі й віддаючись згадкам, заговорив своїм виразистим, трохи зворушеним голосом:

— Жінка одна, наприклад, тітка у мене була, без чоловіка, удова. Чоловік у неї, виходить, помер, упокоївся. А дітей повна хата. Встане було вдосвіта, — ще й на світ не починає благословитись... А влітку зоря, сама знаєш, яка! Б'ється, бідолаха, б'ється з діворою, а де-ж управитись... За другими й не поспіє.

— Куди не поспіє? — простодушно поспитала Олеся.

— А на панщину... На панів, значиться, робили... Царь Олександр Миколаєвич скасував. Ну, гаразд—спізниться вона, а вже пригінчий і постеріг... докладає буймистрові... „Це що таке? Га? — Та я, паночку, з дітьми. Неуправка в мене... — „Гаразд, з дітьми. Ставай. Гей, двоє сюди!“ І зараз ім, пригінчим, по до-оброму кийку в руки. Дать їй, каже, десять... або, скажім, двадцять...

— Татусю, — пролунав тихий голос, що ніби шукав оборони. Саливон озирнувся.

— Спить, не руш. Звісно, старий. Ну, гаразд, — дать їй двадцять. От вона, моя люба, стоїть; один пригінчий з одного боку, другий, приміром, з другого і накладають їй по спині навідліт.

Він помаленьку підняв батіг і показав Олесі пужално.

— На спині пруги—от як це пужално. Ну, гайда тепер, люба, ставай у чоргу, роби, жни.

— Жни? — машинально проказала панночка і безпорадно оглянулася навкруги. Над шляхом знов шепотіло жито, і гнітючий сум, що навис над усім цим краєвидом, здавалось, набрав свого особливого розуму й значіння... Ці лани тее

бачили... Олеся глибоко й тяжко зітхнула, як людина, що хоче прокинутись на самім початку важкого маріння.

Ямщик почув зітхання й, обернувшись, глянув з спочуттям на бліде обличчя дівчини. Йому схотілось її потішити. А як він був поет, то почував, що це в його руках.

— Стривай, щό я тобі скажу. Терпіли православні, правда, що терпіли. Так-же Господь милосердий, — він-же не терпів цього паскудства! На немилостивих людей у його, панночко моя, єсть пристроєне пекло-тартар...

Він махнув рукою, провалюючи немилостивця в тартар, але коні инакше зрозуміли цей рух, і пристяжний перший рванув так нервово, що мало не порвав посторонок. Тарантас сіпнуло, в обличчя дівчині пахнув вітер, що зирвавшись перебіг по-над стемнілими нивами.

— Диви, потемніло, — мовив Саливон, — чи не хоче справді дощ піти над вечір. Бач, і сонця не видко, а все парить, немов у печі... Ну, люб-бі... гайда рівніше! Не лінуйся...

Тарантас струснуло, забелькотів дзвоник, кінські спини заскакали жвавіше. Тим часом на небі, здавалось, справді щось надумано. На обрію все потемніло, сонце низько купалось у хмарах, червоне, ледве видне, зенит пригасав, і тумани забірались усе сміливіше і вище. Шепотіли берези, шелестіло щупле жито, десь між листям крякала са́мітня ворона.

Дівчина сиділа задумана і зблідла. Вона не могла добре розважити своїх вчувань, але її непереможно тягло на розмову. Саливон, як це часто буває у поетів, відчув якимсь інстинктом, що він має успіх: вид у його зробився впевнений і вдоволений. Він пустив коней ступою й обернувся знов.

— Прокатав-би я тебе, люба панночко, — місцина рівна, та татусь у нас спить. Бач, розімлів.

Він якось зневажливо чмихнув на сонного. Постать і голос його здались Олесі неприємними й нахабними. Але зараз вона пригадала, як її зворушило його оповідання про похорон матері, і їй схотілось вернути це хвиливе вражіння.

— А що-ж вона... тітка твоя, панам не жалілась?

Ямщик лукаво похитав головою.

— Дак бач, вони, пани-б то, в етажі жили, високо...

— В етажі?

— То-ж бо, що в етажі. Люденята собі товчуться по низу, він і не бачить... А може й бачить. Вони собі хитрі нівроку, панята оці.

Він засміявся — досить огидно, як здалось Олесі, — в бороду і похитав головою в паршивій шапчині.

— Хи-трі? — перепитала дівчина ослабленим голосом.

— Хи-итрі! А що ти думаєш, — одказав Саливон просто-душно. Він чув, що посів слухачку, і відповідно до того в його самому зросло натхнення билинника...

— Случай-но, люба панночко, — заговорив він, трохи помовчавши. — Я тобі „сни-схо-дительно“ розкажу, яке у нас було діло вийшло... Ото-ж, перед волею це було, не задово-го, — триденну панщину зробили: три дні щоб на пана робити, три дні на себе, неділя — Господу Богові. Хоч — молись, хоч — до-гори черевом лежи... От, люба ти моя, і гаразд. Значиться, люде по всіх місцях так по три дні й роблять. А в нас у Липоватці все по чотирі дні ганяють... Ганяють, люба ти моя, та мучать... Буймистри та пригінчі... дихнути не дають...

... „Казав я тобі, чи ні, про Деминих? Два брати були: варвари, тирани, немилостивці, хрпапоідоли! І, виходить, за тиранство за своє мали від панів усяке задоволення. Діти на панщину не ходять, та ще по два тягла мужиків на них, варварів, робило... Вмірати гаспидам не треба. Ну і з шкури лізли. Семен — це которий жінку в два батоги мордував. Другий брат — Василь, той більше за коней докучав. Вижене взимку чи в-осени молотити в три години та до самого вечора все молотимо. За себе не так бідкались, як за кіньми побивались. Ото візьмеш їй соломки та тута-ж трохи й присиплеш. Зараз постереже осавула — до Васьки Демина... Той тобі двадцять...

.... „Ну, гаразд. А село наше, знаєш, на великім шляху на Саровськiм, ідуть прочане Богу молитись, — усе повз

нас. Зайдуть на поле чи на тік подивитись — тільки головами хитають. Бо подорожній чоловік по світу ходить, розумієш ти, всяку всячину знає. Жаліли нас, звичайно. Що-ж це таке, — по інших місцях, наприклад, один закон, у вас другий. Ну, мовляв, потерпів. Хутко цій справі кінець буде. А ми, люба панночко, немов коняка зморена, котра, наприклад, з борозни не виходить, не могли вірити: пусте, мовляв, справа це одвічна, ще й дітям терпіти-ж доведеться... Ну, тільки братусі моему Миколі Перцову та ще Іванові Єгорову й западі оті розмови людські просто до серця. Ото, люба моя, одного разу... вигнали по три дні на панщину, на четвертий женуть, та ранесенько-рано, до схід сонця ще. А братуха з Єгоровим, як вийшли в поле, стали посеред громади та й кажуть: стривай, громадо, ніхто за роботу не берись, дивись, що́ буде... Ну, громада стала, пригінчі туди-сюди, ніхто нічого... всі збились до купи, стоять п'отемки; і розходитись не розходяться, і робити не роблять, — все одно ніби от череда перед тучею... Чуєш, люба моя, яка справа?"

Нагадувати було не треба. Дівчина аж дух запинила, слухаючи, і в її уяві, під впливом цього виразистого грудного голосу, малювалась картина: на таких самих широких ланах, по-ночі, перед світанком, стоять купки людей і чогось дожидають. Вона ще не знає — чого, але відчуває, що ждуть вони якоїсь правди, що не має нічого спільного з світом її мрій...

— Чую, — одказала вона стиха...

— Ну, стоять ото... Що воно, мовляв, буде?... Коли тут почало й сонечко сходити... Вибралось з-по-за лісу... Всі дивляться: що-ж іще?... А братуха мій, Перцов Микола, та Єгоров Іван вийшли, похрестились на світ божий та й кажуть: „дивіться, мовляв, громадо: от сонечко усьому світу хрещеному засяло—як, наприклад, іншим селам з присілками, так і нашій Липоватці... Чи так, мовляв, громадяне?" Ну всі, звичайно, кажуть: так! Це таки єсть по правді! — „Чому-ж так — усім закон триденна панщина, а нас усе постарому женуть“. Та як гуконе зразу: „Не ходіть, люде добрі, — в нашу з Іваном Єгоровим голову, — не ходіть на чо-

тироденку!“ Громада поглянула на сонечко, а вже воно, любеє, й зовсім з-по-за лісу виходить. „Либонь, кажуть, Перцова та Йвана Єгорова правда. Всім сонечко боже світить, усім і закон дається“. От як сонечко все викотилось, громада, знаєш, і зворухнулась. Не йдем на чотиреденну панщину. Гайда по своїх клинах! Пригінчі туди-сюди! „Чого ви, люде добрі, бунтуєте, чого бунтуєте?“ А того й бунтуємо, що нема вам закону! Ну, зараз пригінчі до буймистрів, буймистри до пана, так і так. Перцов та Єгоров людей під'южують. „Пад-дать їх сюди, падлюк сяких-оняких!“

Олеся аж кинулась. Деренчливий, хоч і чванькуватий тон, яким вимовлено останню фразу, не полишав ніякісенького сумніву, кому належав цей голос, хоч вона чула його тільки раз, у Петербурзі, незадовго до дядькової смерти.

— Ну, взяли мого братуху з Іваном, скрутили, як належить, та й на поселення... От тобі й сонечко! Звичайно, виходить, пішло у нас по давньому, і кинули ми подорожніх навіть і слухати... Коли — через рік отак, або й два — приходить од братухи лист. Що-ж ти думаєш: забірає до себе на поселення законне подружжя. Це, каже, у вас Сибір, а не тут. Я, каже, займаю собі, наприклад, землі, скільки виорю, лісу, щб вирубав — мое! Коси, куди сама коса піде. Посилайте мені, каже, сюди законне подружжя Овдоксю, — і от посилаю, наприклад, стільки й стільки бумажок. Тут вже, що у нас сталося, і сказати тобі не можу. Зворухнулась тут громада знов: не йдім та й не йдім на чотироденку. Всіх на царське поселення одпроважуй до Перцова! Ну, умовляли, молодий пан приїздив був, Семен Опанасович...

Олеся з острахом озирнулась на батька. Він спав, притулившись до подушки.

— Чудний! — осміхнувся Саливон. — Вийшов на ганок, поклонився на всі боки. „Я, говорить, православні, по всяк час, говорить, я за вас, говорить, і бумагу підписав, ну, а що торкається цього діла — не можу. Старший брат у мене...“ Так ні з чим і одсунув. Ну, та ми все-ж одбились... От бачиш ти, любя панночко, Господь як надумав. Вони,

значиться, так міркували: пропав Перцов, а Перцов он як Жінку забрав... А от вороги наші перевелись... Прийшла, значиться, воля, світ людям одкрився, а Демина Семена паралік розбив, одразу. Все одно — вихор!... Другого брата Василя, що за коней тиранив, коні-ж таки й уколошкали. Пішов з базару п'яний, та от, чи не на цім таки-ж шляху і впав, заснув. Люде йдуть, пісень співають, — звісно, як у свято: весело. Хто лежить? Васька Демин лежить. Не руш, хай лежить. Ну, надходить вечір. І надходить, люба ти моя, вечір, — де тут і візьмись он з пагірка з того, — трри трройки! Летять — усе одно вихор той. І ти-ж подумай собі: коняка — вона тварина розумна, — людину оббігає. А тут, диви-но, на його прро-ссто! Копитом у голову — прраз! Колесом кованим по м-морді. Розбили, розтрошили, — помчали. От гляди-ж ти, на милость: од коней идол сам собі наглої смерти діждався на дорозі, вечірньої доби. А вночі шура-бура та вітер, та стогін, тобі, та свист. Ге-е, що́ було тільки. А ранком пішли люде, дивляться: лежить Васька, чорти й душу витягли. Почали питатись, почали шукати, чиї та й чиї тройки? І троек таких на тисячу верстов і познаки не було. Втямила ти цю причину?... І насіння погане отак-о перевелось... Н-но, дияволи!...

Він тріпонув віжками, але якось так, що коні не підбігли ні трохи. А сам знов повернувся й, показуючи батогом у далеч, де під лісом білили будівлі чиеїсь садиби, сказав:

— О-он де Осиківка... Перфильєва пана була колись... Ну, лютий теж був... У цього живіт у живого луснув.

Олеся стрепенулась. Пригнічена сумними краєвидами та понурими оповіданнями, вона враз немов прокинулась од гіпнозу:

— Про якого Перфильєва ти говориш? Івана Павловича?

— А так... Він самий!

— Ну, то виходить — неправда, — хвидючись заговорила Олеся. — І виходить -- усе ти неправду кажеш.

— Побий мене Бог... Кого хоч поспитай...

— І неправда... і не божись... Я сама Перфильєва пам'я-

таю, і нічого цього не було, і помер він просто від тифу... І було це не дуже давно...

Олеся говорила з таким запалом та переконанням, що Саливон мимоволі скорився. Трохи досадливо оперіщив він пристяжного й тоді запитав:

— А де його поховали, коли ви знаєте?

— А поховали в маєтку.

— Ну, так.

Він сумовито помовчав і сказав переконано:

— Ну, то, виходить, у мертвого у його живіт розперло, он як, люба моя, — у мертвого. Це вже правда!

Олеся безпорадно одхилилась на подушку. Вона почувала глибоку образу й зневагу, і їй збиралось на плач. Вона ще не уявляла ясно, що в неї так болить і яка руїна зробилась у гармонійнім світі її фантазій. Їй здавалось тільки, що вона відчуває образу за батька, за дядька, за панібратство, з яким ямщик говорив про сонного, нарешті за ту брехню огидливу, на якій вона його впіймала...

І їй здалось, що сама природа насупилась і зажурилась іще більше. Смуга поміж небом та землею потемніла, лани сині лежали, повіті імлюю, а хмарки, що перше були білі, тепер одривались од гурту якісь руді чи опалеві і на них завмірали останні одлиски дня, щоб поступитись перед мовчазною ніччю... Вони тихо купчились, здіймались, накопичувались усе в більшім бєзладі й тривозі... Де-не-де, наче знесилившись, ворухнулись ще стовпами останні проміні сонця і згасли, вкриті туманними купами, що знялись аж до самого зениту. Імлисті хмари похитувались, міняючи обриси, живі, мінливі, зловісні...

І враз, звідкись оддалік, уривчасто і глухо пролунав грім.

Ямщик спинив коней, здер свою шапчину й перехрестився. Коні шутили вуха, часом дзенькіт дзвоника похололиво й жалісно тонув у ближній низинці, згряя гайворбня мовчки пролетіла по-над березками шляху, і Олеся дивилась, як чорні цятки злились з низькою хмарою. На зблідлій рослинні, на тьмяних обрисах ланів ліг одбиток загального пе-

реляку й дождання... Семен Опанасович сидів з розплющеними очима, наче зовсім і не спав був, але ні Олеся, ні ящик цього не постерегли. Тройка знов рушила по шляху. Гедз та муха зникли. Пасажир знов заплющив очі.

В розворушеній уяві Саливоновій перебігали постати, на які впала тепер сумовита й понура тінь цього вечора, що наставав по млоснім дні, і він не хотів випустити з свого обладування уважну слухачку.

— Ну, гаразд, — сказав він, не повертаючись: — а з Ілевого заводу про пана, Панкратова, чували?

Олеся знала і це прізвище. В багатій родинній хроніці, яку вона вивчила від няні, була — на далекім, правда, плані, — і ця постать. Панкратов доводився далеким родичем з матиного боку, і Олеся чула про його від батька і від няні. Хоч няня, теж поетка в душі, накладала на все самі лагідні барви, вирізняючи тільки ясні образи дорогого її прихильному до кріпацтва серцю минулого, але і в її переказі ця постать виступала якоюсь тінню... Панкратов був колись помітний у столиці красень, з тих, яким, чудною примхою долі, не щастить як-раз у жіноцтва, не вважаючи на всі зверхні шанси. В Петербурзі наречена відмовила йому перед самим весіллям, щоб потім вийти за найзвичайнісенького фертика. Тоді він поїхав на село і тут, щб з любови, а що й з пихи та помсти, одружився з красунею-селянкою, своєю кріпачкою. Через два роки вона зрадила його з доїзжачим... Він хотів убити обох, але знайшов у собі силу їй вибачити, а тільки доїзжачого віддав у москалі. Невдячна красуня не видержала й року після цього і втікла з ремонтером... Тоді Панкратов зненавидів людей, зробивсь мізантропом і всю свою ніжність оддав тваринам. Перед емансипацією він мав якусь гарячу сутичку з селянами, за віщо саме — Олеся не знала, і адміністрація вживала звичайного тоді виселення з маетки, аж поки скінчиться викуп. Тоді він зовсім покинув Росію й помер старим мізантропом у Ментоні. Олеся бачила його портрет: обличчя як у мумії, і чорні очі, що горіли якимсь особливим блиском. Вона вибачала йому людозненависний вираз цих очей. „У його бу-

ло делікатне серце, що зневажили люде, — говорила вона, — і він багато страждав“.

— Він дуже любив тварини, — сказала вона на ямщикове запитання.

— От-от. Дивна річ: тварин любив, а людей тиранив.

— Люде йому багато лиха зробили, — сказала Олеся лагідно.

— Люде? Ні, люде нічого. Жінка втікла, це правда. Селянку взяв, кріпачку, а вона, значить, з офіцером накивала п'ятами. Правда, з тої пори озвірів. „Я, говорить, її з низькоти вивів... Коли так, говорить, то я всьому її кодлу покажу. Гірші за собак мені мужики тепер...“ Ну і правда, що гірш за собак зробив. Псярню поставив коло панського дому. І котрі були у його найулюблені десять сук, і приведуть, приміром, щенят, — і зараз він роздає їх по жінках-кріпачках. У котрої, вважає, знайшлась дитинка і котора в грудях молоко має, — зараз їй собачники приносять цуценя, виходить, на вигодування...

— Неправда! — скрикнула Олеся, наче ї щось вкусило.

— Побий мене Бог, — байдужно вставив ямщик і знов вернувся до оповідання. — Ти от слухай, що далі, як Гоєподь милосердний повернув: через цього чоловіка всім православним воля вийшла... Ото був у цього пана кріпак на чинші, Олексієм звався. От уже був мужик — розумний, та гарний, та щасний, просто на всю маєтність молодець найперший. І була у його молода жінка. Вже він гарний та чепурний, а вона й ще краща, — пошукай-но таку другу пару по всьому світі білому, то й не знайдеш. Та й пожитком їх Бог не скривдив: доброго роду обоє, заможні. Ну, тільки був цей Олексій собі трохи гордовитий. Ото доводиться йому, Олексієві, під хуру далеко йти, а жінка у його застається важка. Нічого не поробиш. Іде він з валкою, знаєш, степом. Ідуть, уночі було, вози риплять, хурщики — всякі люде, з усіх може місць, ідуть поруч та поміж себе балачки провадять. Звісно, — як у дорозі, ніби й ми оце: де які, приміром, народи живуть, де який звичай, ну і все таке инше. А він, Олексій, іде з возами та все мовчить, мов

тумá яка. От у його й питають інші: „Ти що-ж це, чоловіче, товаришем ідеш, а з нами, товаришами, й говорити не хочеш. Чи ти сам об собі високо думаєш, а нами гребуєш?“... — „Ні, говорить, товариші мої любі, сам я об собі не високо думаю і вами, товаришами, не гребую. А того я, говорить, невеселий степом іду, що вдома жінку покинув, а поміщик у нас лютий дуже. Б'ють, побивають, тільки-тільки душі не виймають. Ну, та це все нічого, мені-б і байду-же, а що от погану моду завів — цуценят жіночими грудьми вигодовувати.“ От і почали тії люде, степом ідучи, те діло розбírати. А в степу, знаєш, усі вільні люде: котрий дома в себе може й кріпак, і той у степу вільним козаком поводитьсь. Трапляється, звичайно, і служивий люд, одставні салдати. От і кажуть ті люде до Олексія: „Дурні, либонь, у вашім селі живуть. Цього й закону, відколи світ світом, не бувало, щоб тварину жіночим молоком вигодовувати. Цього й Господь терпіти не може, то чи може-ж панський закон над божий стати?“

„Ото й затамив собі тії речі Олексій. Іде з хурою, шлях під ним аж горить, а сам усе думає: нема закону та й нема закону! Гаразд! Приїздить, уночі-ж таки, додому, жінка його не стрічає, світла не світить, у хаті темно, як у могилі. Ввіходить до хати, дитина у його в колисці плаче, а в кутку цуценята скавчать. — Це ш-що таке? — „А це, — жінка каже, — сина Бог дав“. — А в кутку що? — „А в кутку цуценята, сам тямив“... — Та ти сама чи тямив! Я цього стерпіти не можу! Давай цуценят сюди! — Узяв одного в руку, другого в другу, притиснув та й знов поклав на місце. — Ну, каже, молись за свій гріх великий Богові та бери дитину. Бач, воно у тебе плаче в колисці.

„А ранком осавули приходять, собачники: „Ганно, покажуй цуценят, чи здорові вони в тебе?“ — Та вони, мовляв, з чогось поздыхали. — „Як, обидва?“ — Обидва, мовляв, подохли. — „Яка-ж то причина? Ну та діло не наше, панові доложимо“. А тут Олексій сусіль до хати: „Вам чого треба? Чого прийшли? Де закон? Дитина в колисці кричи, а цуценята у жінки груди ссуть. Геть з хати, щоб я вас, собачників,

і в вічі не бачив!“ — А ти, Олексію, — собачник йому каже, — не дуже кричи. Не від себе прийшли, панові доложимо.— Ну, звичайно, пішли, панові й оповістили. Що-ж ти собі думаєш: звелів він зараз тих цуценят на полотно покласти, як покійників. Принесли їх на полотнах — помацав, — „забиті, каже, від харциза тварі неповині“. І заплакав. Потім покликав собачих кухарів, звелів вівсяник для псярні варити густіший. Усе бувало так: вівсяник на псярню варили відер на сорок і більше; вівсяник зварять, почнуть собак годувати, а він тут таки на стільці сидить, дивиться та з своїх рук підготовує. Ото й цього разу сів коло казана, цуценята на полотнах поруч положив. „Олексія покликати!“ Прийшов Олексій. — „Бачиш, говорить, неповинно убієних?“ — Бачу, мовляв. Так що-ж, пане, і на чоловіка причина буває, не то що на тварину животну. — „Ти їм життя вкоротив, варвар?“ — Я їм життя не вкорочував, а що от ви не по закону робите. Дитина, хоч-би й мужича, все у Бога за людську душу йде. І має вона в колиці лежати, а ви у баби груди псиною поганите... Щоб вони вам усі повиздыхали. І справді дурні люде: усіх-би передушити треба! — Як він ції слова вимовив... звівся, люба ти моя, Панкратов, пан із стільця...

Він повернувся весь на передку і вп'явся своїми глибокими очима в перелякані очі дівчини... Вона відчувала, що на неї насувається якийсь жах, і хотіла-б од його одбронитись, та несила була...

— Звівся він із стільця, та я-як штовхне того Олексія в груди... Упав той навznak, та просто... голубко ти моя! Панночко люба! Простісецько головою... в казан...

— Ну? — аж кинувшись усим тілом, запитала Олеся.

— Та що-ж! Кавкнути не встиг... Метнулись собачники, витягли... весь ошпарився... Пішов по собачниках гомін, пішла по челяді буча. А один собачник тому Олексієві братом доводивсь... Побіг у горниці, ухопив рушницю... Пан до челяді, а вже челядь, тямиш ти, вовками поглядає. Скипіло холоське серце...

.....

— Татусю!—пробренів надтріснутий, кволий голос Олесин. Семен Опанасович прокинувся й здивовано глянув на дочку.

— Татусю! — трохи не плачучи, заговорила дівчина, — та-ж він, Панкратов, у Ментоні вмер? Адже це... адже це усе неправда... От він каже: вбили його... і він сам...

Семен Опанасович раптом напавсь на ямщика:

— Що ти тут напатякав, па-адлюко! От підожди, от я тобі покажу, як патякати. Поганяй швидче, тва-арюко!

Ямщик, здивований несподіваним поворотом справи, підтягнув віжки й знов ліва пристяжна перша почувала на собі перемену в його настрої.

Тарантас задеренчав і шпарко покотив по стемнілому шляху. Дзвоник заголосив не на жарт, пристяжні вигнули голови, як змійки, березки відбігали назад одна по одній, а між гіллям туманіли побіч ті самі лани, ті самі хмари... Де-не-де в присмерку засвітилось здалеку світло...

Олеся нічого не думала. Батько бачив тільки її бліде обличчя та великі очі.

VII.

До станції вони підкотили на-взаводи. Ямщик за ці півгодини обміркував усе, що сталось, і тепер силкувавсь догодити розгніваному панові. „Бач, хотів догодити, а вона й нажалілась“,—гірко думав він про Олесю. З грюком та дзвоном тарантас підлетів до мережаного стовпа, на якому висів засвічений лихтарь, та й хвацько одразу спинився.

— Пожалуйте, ваше сіятельство,—сказав Саливон підлесливо, зскочивши з передка.

На станції було ясно, а вікна поодчинювані. У вікна було видно самовар, якийсь військовий надягав шинелю й зпоряжався: коло ганку його дожидала тройка.

Олеся пішла перше в кімнату господині. Коли вона ввійшла з червоними очима в станційну світлицю,—перш за все їй кинулась у вічі миршава постать мужика, що стояв біля порога. Він був низький на зріст, з короткими кривими ногами, в старій сірчині. Збентежений, він струшував порох з своєї шапчини й переступав з ноги на ногу. Се-

мен Опанасович нервово ходив по горниці, а військовий добродій суворо мовчав, докірливо дивлючись на мужика. Коли ввійшла Олеся, військовий підвівся і жваво цокнув острогами. Це був бравий чолов'яга, з густим наїженим волоссям і чудовими бакирями, майстерно розділеними на дві половині. Він ще раз прогорнув їх обома руками й держучись пальцями за кінці бакирів, низько вклонився:

— Маю за честь представитись. Справник Полежаєв. Дуже жалкую, що цей каналія ямщик завдав вам прикрости, хоч признаюсь... не знаю чим, можу... Сила Семена Опанасовича... тут роля справника припиняється... Коли можу так висловитись...

Олеся здивовано глянула на його, потім на мужика біля порогу. Невже це він, оцей нікчемний мужичок, довів її мало не до обмаріння, невже це у його такий виразистий, сильний, потужний голос... І ці тьмяні оповідання... невже теж його?

— Ах ні, нічого, — соромливо й хапаючись заговорила вона, зрозумівши одразу суть цієї сцени. — Татусю, Бога ради... Не треба, не треба...

Справник зирнув на неї розумним поглядом. Він взагалі досить холодно зустрів нового „начальника“ й поведився здержливо. Через те він скористався з Олесиною настрою.

— Ваше бажання — закон... А ти, байкаро, геть з очей, та гляди мені вдруге!.. Тепер дозвольте вас залишити, мене тут дожидає важна справа... Маю за честь одкланятись.

Через хвилину Олеся дивилася в одчинене вікно, як справник умощувався, а якась темна невеличка постать гидко крутилась біля тарантасу. Коні взяли з копита й тарантас покотив між рядками берез у той бік, звідки допіру приїхали наші подорожні. Незабаром він обернувся в темну цятку, і тільки меланхолійне дзенькання дзвоника немов-би все перегукувалось, подаючи голос здалеку, з темряви, на осяяну станцію.

А вгорі все ходили хмари, що п'ютемки забрались догори й обхопили все небо... Але дощу все не було, почу-

валось тільки повільне пересування, непокійлива метушня і все те сама несила. Часом тільки спихувала синяста зірниця, падаючи на дорогу, що простувала в далеч з рядками блідих берез... Одна така зірниця осяяла поблизу старий зарослий сад, якого густе листя ніби марило про щось у тиші цього таємничого вечера, перед наступом тучі. Над деревами підносився тільки мезонин старого занехаяного дому. Короткий сполох ще раз осяяв провалений дах, поламані ґрати з балкону і відчинені, може давно зірвані з завісів, двері в мезонині.

Олеся чогось раптом кинулась і одвернулась. Підійшовши до батька, вона обняла його й припала головою йому на плече.

— Тату! Татусю! Нічого нема... нічого, нічого цього нема.

— Ти зморилась, Олесю.

Семен Опанасович дивився збентежено й сумно.

Господиня внесла свіжого самовара й зачинила вікно.

1891.

НА ВОЛЗИ

Переклад
С. Ефремова

Digitized by Google

I.

Зійшовши на чардак на пароплаві, що біг проти води, Дмитро Парфенович дихнув на повні груди.

День добігав краю, сонце висіло над ліистою горою. Ріка видавалась величною і тихою. Десь далеко свистів пароплав, „біляна“ розсілась посеред самої бистрі широко й грузно і, здавалось, не ворухиться, немов сонна купчиха. На сплавах спалахували вогні од багаття, — сплавщики варили собі вечерю. Дві невеличкі барки, счепившись облавками й поставлені навкося до води, йшли плавом, ледве-ледве похитуючись над дзеркальною поверхнею ріки, і під ними, морщучись та гойдаючись, висів їхній одсвіт у синявій глибині... Коли хвиля од пароплава, розбігшись широко, торкнулась цього одсвіту, він враз поламався й пропав. Здавалось, що то дзеркало розбилось зненацька, і довго ворухились та виблискували з його склянки.

— Гарно, Груня? — мовив Дмитро Парфенович, сідаючи поруч з дочкою.

— Еге, — коротко відказала вона.

Дівчина була убрана в темне. Напнута аж на лоб скитська хустка кидала тінь на бліде молоде обличчя; великі очі дивились мрійно й задумливо.

— Найперше діло, благодать і спокій... — мовив знову Дмитро Парфенович навчальним тоном.

Його життя теж хилилося к заходу і йому здавалось, що нічого кращого не може бути над спокій при кінці дня.

Самий спокій та ще молитва після грішної метушні та втоми... Не дай Боже нових бажаннів, борони Боже нової спокуси.

— Га? Груня?.. — поглянув Дмитро Парфенович на дочку, про власні думки питаючи.

— Еге, — одповіла дівчина, та погляд її, що мрійно тікав туди, де золотом полискувала далина ріки, а гори тихо поринали в синявій імлі, — здавалось, шукав чогось іншого.

Публіка на чардаку була настроєна так само сумирно. Подекуди чутно було поодинокі розмови, де-хто лагодивсь пити чай за столиками.

На кормі виднілась купка татар. Вони їхали з Астрахані, вертаючись додому. Це був дідусь-патріярх з трьома синами. Четвертого, мазунчика, поховали в чужому місті. Не знати з чого занедужав Ахметзян, слабував з тиждень та й помер.

„Все у волі Алаховій“, промовляло суворе обличчя старого, але йому ще випадало сказати матері про смерть коханого сина...

А навкруги все дихало тишою і супокоем, і гори на правому боці пливли одна за одною і, здавалось, збірались на сон у далечині, синьою імлюю огортаючись.

II.

Недалечко Дмитра Парфеновича, що на ослоні за столиком, а що на чардаку, на клунках розташувався гурток пасажирів.

Тут було кілька сплавщиків-бурлаків з Унжі, якась гладка й добросерда міщанка, дідок, теж, видно, з дрібних міщан. Осередком у гуртку саме був тутешній, з пароплаву, льокай третього класу, молодий ще парубок, одягнений у старенький та засмальцьований сюртук, на якому з лівого боку теліпалась бляшка з написом „№ 2“. Через плече у його висіла серветка і нею він за одним заходом витирав і позяляпувані столи, і шклянки. Він допіру проніс був чардаком тацу з приладдям до чаю, широко розставляючи лікті й дивлючись разом і перед себе, й під ноги. Постановивши тацу на столик і збивши круг неї порох серветкою, він попростував до згаданого гуртка своїх земляків, сів на ос-

лона з краєчку й одразу пристав до початої попереду розмови.

— На цей випадок я ось що скажу, — промовив він цілком упевненим тоном: — я кулаком перехрещуся, та й те матиме силу. Еге, ось такечки: во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь. Та й те, однаково, силу має. Ви як думали?

І він озирнувся по своїх слухачах, як людина, що поставила на одгадування дотепну загадку.

— Кулаком, кажеш? — зачудовано перепитав один з унженських мужиків.

— А таки кулаком!

Слухачі покрутили головами з виглядом сумніву та докору. Міщанин гостро звернувся до парубка:

— Н-ну, ти це кинь! Вже це ти заговорив по-над Бога...

— Що саме?

— А те, що наприклад тобі, дур-рню-у, так дозволено, щоб кулаком хрест святий знаменувати. Не може бути. Це зроду-віки сили не матиме.

— А отже й матиме!

Парубок озирнув слухачів радісно-сябцим поглядом і тільки що зібрався був подати одгадку на загадку, як від одного з столів почулось нетерпляче дзенькання ложкою по шклянці.

Парубка немов спружиною кинуло. В одну мить він вже був аж на другому краю чардака, хапав чайники, бігав до машини й назад, становив, обтрушував, знову бігав униз, приносив замовлене й крутився біля столів, а тим часом розпочата за його приводом розмова тяглася далі серед спантелченої публіки.

— Ну, це вже він з великого розуму! — мовив міщанин.

— Скажіть: з дурного, — з жалем додала бабуса.

— Брехнув хлопець, що й казати!

— Як це може бути, щоб кулаком... Це-ж ніякої сили не має...

Загальна думка, здавалось, до решти встановилася.

— Ні, не так це, — чутно кілька голосів одразу: — це дурні витівки та й годі...

— Як можна!

— Хто тобі таке дозволив?

— Витівки, не інакше.

— Та ви ось послухайте, — підхоплює парубок, що зне-нацька виринув з люка, — то може й не витівки будуть... Тепереньки, був у нас на фабриці, на валюші, де я жив, хлопець один. Так йому, хлопцеві отому, машиною всеньку п'ятерню так і счикнуло: рраз! і край! Ні однісенької тобі пучки! А рука була права... Ось тепер і міркуйте: як тому хлопцеві бути, коли в його самий кікоть zostався...

Публіку знов спантеличено.

— Ось ти куди гнеш?

— Ач ти, оказія... Та це-ж, браття, як-же? Коли йому хлопцеві оцьому-от, та лівою хреститись...

— Що ти, що ти, — замахав рукою міщанин. — Хіба-ж таки лівшою можна... Це-ж сатані...

— Ну, а правою-ж як ти тут персти складеш... Самий кікоть!..

— То-ж то й ба...

Загадка в мить здобула популярности. Ближчі пасажири дослухалися, дальші вставали й підходили до розмовників. Навіть молодий крамарчук, що дуже авторитетно розмовляв за чайним столиком про політику з якимсь гладким паном, сподобив звернути ласкаву увагу на дотепну загадку. Він постукотів ложечкою й закликав парубка.

— Ей, услужающий. Скільки з нас?.. е-е-е... той... Як це ти кажеш: кіктем?

— Так то ми собі, ваше здоровля, — проміж себе... Вас не торкається...

— Ні, а влучно, правда? — обернувся крамарчук до гладкого пана.

Гладкий пан одказав нерозбірно, бо саме порався тоді біля бутерброда.

Одні татари сиділи собі на кормі, не встряваючи до загальної розмови. Вони мовчали або зрідка перекидалися короткими увагами рідною мовою.

III.

Дмитро Парфенович нашорошивсь, мов боевий кінь сурму зачувши. Груня не зводила очей з далекої перспективи гір і ріки, та легко було догадатись, що вона вже її не бачить. Не повертаючи голови, вона пильно слухала те, що говорили сусіди.

Дмитро Парфенович скося глянув на неї. Перше колись вона конче удалася-б до його з довірливим запитанням: як же, татку, це? Але тепер їй неначе було байдуже до батькової думки.

Він перечекав трохи, та вона не питалася, тільки її очі великі з видимим спочуттям перенеслися на цю купу темних, недомислених людей, що стерялись од такої дрібненької притичини в справі віри...

Тоді він підвівся й надійшов до розмовників. Його велика сухорлява постать, усенька якась суворо-чиста, в убранні старосвітського крою, зразу звернула на себе загальну увагу.

— Сумнів бере? — поспитав він.

— Так точно, пане купець. Бо бачте... От хлопець каже, кулаком хреститись можу.

— Чув, не розкажуй! Хлопець ваш — дурень!

— То-ж бо то... — боязько прошепотів хтось: — усі ми темні...

— Це правда... темні ви. А коли розсудити, як слід, за приводом справжніх навчителів, то дивного тут аж нічого-сенько...

Гурток слухачів одразу збільшивсь. Тепер усі вже зацікавились високим дідусем з спокійними та величньо-суворими манерами. Дмитро Парфенович не збентеживсь од загальної уваги. Не першина йому. Одна тільки слухачка з усього цього натовпу його цікавила — це його начитниця, його молитовниця непокірлива, Груня. Він по своєму любив дочку, і його суворе серце аж краялось од її повсякчасних сумнівів, од її тоскного погляду. Він палко зичив їй благодатного заспокоєння, до якого так близько надійшло

було його власне серце. Та її непокірливість зривала в його суворій душі цілу бурю стриманої лютости, що боролась з любов'ю та й звикла вже її перемагати.

Груня сиділа сама на своїм місці, непорушна й стримано-уважлива.

— Ось слухайте,—доходив до неї впевнений та шорсткий батьків голос. — От єсть який правдивий хрест, і цього хреста ми додержуємо во спасення.

Складені два персти знялись над головами у слухачів.

— Старовір, — пронеслось серед натовпу. Зо два чи зо три чоловіка з крамарів, видимо, охочі до релігійних сутичок, продиралися вже наперед, дослухаючись до несподіваного проповідання.

— Ми не старовіри, — казав Дмитро Парфенович, — і визнаємо праву віру, Цьому хрестові вірили святі отці й патріярхи. Так і святий Теодорит навчає.

Він ще вище зняв руку з двома складеними перстами.

— Великий палець теперечки пригни до мезинця та підмезинного. Виходить, во знаменування святія Тройці. Три лица во єдино. Два пальці підійми вгору: божество й людяність — два єстества. І ще Теодорит навчає: схили трохи один палець, середній. Значить, то-б-то — людяність перед божеством схилилася. От.

— Стривай! — пристав один з тих, що протислися наперед, крамарів. — А св. Кирило, так той знов инакше говорить.

— Св. Кирило говорить те-ж самісеньке. Тільки обидва пальці велить просто держати.

— Отже, виходить, вже різнація.

— Почекай, твоє степенство, не те розказуеш... Не перебивай... — спинили суперечника. — Дай кінчити... Як-же от з кіктем буде, купець?

— От-от... це найперше діло.

— А з цим от як: коли йому одірвало пучки, так він тому же винен. Значить, так попустив Господь. Його воля! А без хреста людині жити не можна. Без хреста вона гірш од поганця ось-цього, татарина. То-ж і повинен він хреститись... правою рукою...

— Ну?

— А персти, — доказав Дмитро Парфенович, виразно й твердо підкреслюючи свою мову, — персти складати думкою, як од святих отець і патріархів указано.

Серед натовпу пронеслося зітхання полегкості й утіхи.

— Ну й купець, спасибі!

— Розсудив...

— Чого вже тут: просто розжував та і в рот поклав.

— Думкою!.. От це по правді!

— Як не по правді! Думкою, — та й край!

— Отак-от, не бійсь, візьме силу...

Дмитро Парфенович озирнувся на дочку... Що йому це заохочування, хвала оця від чужих і темних людей! А вона, дочка його, знов дивилась просто себе, й на виду в неї виднілась байдужість, немов-би то батько сказав те, що вона давно вже знала й що всяку втратило силу над її збентеженою й утомленою душею...

Брови в старого зсунулись, і в голосі забрєніла погроза.

— А коли хто і думкою складе персти щіпкою — і те не по правді... Щіпотинник засужений буде і во-віки загине... Проклят за життя сього й не має часті в майбутньому.

Ці запеклі, лихі слова, що впали зненацька в допіру заспокоєний натовп, одразу змінили його настрої.

Він схвилювався, зашумів, розколовся. Якийсь чорноокий та чорноволий крамарь, що уперто до того мовчав, тепер грюкнув кулаком по столу й промовив, поблискуючи своїми глибокими, несамошитими очима:

— А правда! В проклятій щіпці Кика-біс з усеньким пеклом.

— Ні, стривай! — заговорили церковні, — не лайте на истинний хрест! Самі ви на що розділяєте три іпостасі, ан-на-хтеми?! Тройця — вона ось де: в троєперстї!..

— Де у вас найперші персти?

— Ти, купець, сто п'яте слово читав?

— Читав: сто п'яте слово про кінець світа.

Дмитро Парфенович стояв по середині, не збентажений

та спокійний. Тільки за кожним разом, коли він відповідав комусь із нападників, він прошивав його поглядом упертим та лихим...

А пароплав, рівно ляскаючи колесами й розбиваючи синю гладеньку поверхню ріки, все далі ніс оцю купку людей, що завзято спорилися, і глинясті кручі нагірного берега одбивали розбурхані голоси...

Та ось крута гора, що заступала поворотку, одступилась назад, і спереду знов стала широка далечінь. Сонце червоним кружалом зависло аж над самісенською водою, а з сходу, немов легкими по́махами вечерових тіней, бігло луками смеркання, доганяючи пароплав та все дужче налягаючи на Волгу.

IV.

Мовчазна купка татар якось зразу підвелася з своїх місць на кормі й рівною ходою подалася на край верхнього чардака до кожухів. Там вони поскидали халати й постлали долі. Потім, поскидавши патинки, вони побожно ступили на халати. Одлиски від заходу заграли на поважних татарських обличчях. Їхні рослі постати гостро вирізувались на ясному, схолоділому небі.

— Моляться... — нишком хтось промовив, і кілька чоловіка, одрізнувшись од суперечників, наблизились до бильців.

За ними подалися й інші. Змагання почали зтихати.

Татари стояли з позаплющуваними очима, високо піднявши брови й ніби думкою летючи туди, де в високости гасло останнє денного світу проміння. Іноді вони розводили складені під грудьми руки, прикладали їх до колін, і тоді голови в смушевих шапках низько-низько хилились. Потім вони підводилися знов, простягаючи до світу розставлені долоні.

І уста бусурмен шепотіли слова невідомої й незрозумілої молитви...

— Теж ось... — мовив був якийсь мужик та й замовк нерішуче, не доказавши думки своєї.

— Свій обряд теж сповняють, — підтримав другий.

— Еге-ж, і собі моляться...

Усі татари припали зразу до долу, черкаючись чолами чардака, й потім шпарко попідводились. Троє молодих позабірали свої халати й патинки і знов пішли на давнє місце на кормі. Старий zostався сам. Він сів, підобгавши ноги під себе, і губи йому ворушились, а на чепурному обличчі є сивою бородою був чудний і зворушливий вираз глибокого страждання, побожністю перед найвищею волею пом'якшеного. Рука його прудко перебірала чотки.

— Чи ти ба... І чотки навіть.

— Дбайливий дідусь...

— За сина це він... Син йому в Астрахані помер, — пояснив крамарь, що їхав знизу разом з татарами.

— Ох-хо-хо... — філософично зітхнув хтось. — Кожній людині спастися хочеться. Нікому не хочеться загинати, хоча-б який був, хоч, скажемо, й татарин...

Тепер важко вже було розглянути, хто говорить. Усі обличчя зливались, тільки однісенька постать дідусева на молитві виднілася на краю кожуха над водою. Він тихо хитався взад і вперед.

— Тато! — зненацька почувсь тихий голос.

Це Груня покликала батька.

— Чого тобі, доню?

Дівчина змовкла на мить, дивлючись усе в бік, де мовивсь чужовірний, а потім молодий її, але вже надщерблений голос виразно пролунав серед тиші:

— Як же тепер... як треба думати, чи дійде оця-ось молитва?

Груня промовляла нишком, та її чули всі; здавалось, ніби легесенький вітрець повійнув одразу по чардаку, і не в одній душі озвалося запитання блідої дівчини: а чи дійде?

Усі мовчали... Очі мимоволі здіймались до-гори, ніби намагаючись упіймати серед блакиті вечерового неба невидиме летіння чужої й незрозумілої, але живого почуття повної молитви...

— Як, надісь, не дійти? — знов якомсь нерішуче м'ягко промовляє добродушний мужичий голос. — Надісь, теж не кому іншому молитися. Все Богові-ж.

— А все-ж то йому, батенькові. Бач, на небо дивиться.

— Ох, хто знає, хто зна...

— Важке діло — путі от Господні...

На носі зарипіло коліщатко, лихтарь золотою зіркою злетів на вершечок щогли; хвиля хлюпалась десь глибоко в присмерку, далекий свисток ледве видного пароплава пролунав тихо по-над сонною рікою. В небі одна по одній світилися ясні зорі, і синя ніч безгучно неслася по-над луками, горами та ярами Волги.

І здавалось, земля сумовито про віщось допитується, а небо німує, супокою і таємности повне...

1889 р.

БОЖИЙ ГОРОДОК
З подорожнього альбома

Переклад
С. Єфремова

I.

Ранесенько літнього ранку з торбиною за плечима вишов я з Арзамасу...

На південний схід од міста перед мене стелилась спохвата зелена гора. Біла церковця на міському цвинтарі привітно та лагідно визирала з-за дерев, що рясно порозростались над гробками, а з боку від цвинтаря по схилу гори, подекуди поритої ямами, біліло кілька цяточок... Надійшовши ближче, побачив я чотири манісеньких хатки з давньої цегли, з покрівлями на два спуски, що дуже заросли мохом та лишаями... На вершечках чудернацьких оцих, трохи не цяцькових халупок стоять хрести, а в стіни вмуровано темні дошки з образами, на яких малювання давно вже вітрами звіяно та дощами змито...

Мені розказували в Арзамасі, що ще, як рівняти, недавно весь бік гори рясно вкритий був оцими чудними хатками, немов-би ціле місто карликів розкинулось навпроти справжнього міста з його величезним собором, мурами, монастирськими дзвіницями й банями на церквах... Народ звав це місце „божим городком“, а тепер, коли городок помаленьку зник — останки зве „божими городами“...

Що-року, в четвер сьомого по Великодню тижня, духовенство вибирається на цю гору, і там, серед загадкових хаток, звивається в повітрі синій дим з кадил, розходитьсь дух од ладану й заупокійний спів гуртовий: „Пом'яни, Господи, убієнних рабів Твоїх і од невідомої смерти умерших, Іх же імена Ти, Господи, віси!..“ Про кого моляться, кому вічную співають пам'ять, чиї душі грішні жадібно слухають

молитовного співу — не відає цього ні народ, що зітхає кругом і молиться, ні навіть клір арзамаський, для якого ця молитва серед городка, що зникає потроху, єсть звичай законний, сивої давнини заповіт.

А сива давнина ота сумна була й кров'ю прикипіла...

Через Арзамас ішов колись „рубеж“; місто справляло вартову службу... Усякий вихор, що зривав куряву по далеких вільних степах, викликав тривогу вже й хвилювання. Одні поглядали на степ з острахом, другі — з невиразними надіями... І кожнā іскра, вітром з Волги сюди занесена, знаходила досить палива — в насильстві, в неправді, в поневоленні та в тяжких стражданнях... На цьому от ґрунті й виріс „божий городок“...

Перший, здається, був його осадчим 1708 року Кіндрат Булавин, що розіслав з вольного Дону свої „спокусливі листи“ („прелестныя письма“). „Отамани-молодці, стрільці подорожні, вільні усякого стану люде, злодії й розбишаки! Хто захоче з військовим походним отаманом Кіндратом Опанасовичем Булавиним, хто захоче з ним погуляти по чистому полю, красно походити, солодко попити та поїсти, на добрих конях поїздити — вибірайтесь ті на чорні вершини самарські“... Так писав ворохобний отаман до донців і на Україну, і на Січ до запорожців. А в „низовії та верховії городи, начальним добрим людам, а також у села та присілки“ летіли з Дону інші речі. У довгих і докладних, серйозно й з великим тямком політичним складених листах розповідано про всі утиски од панів та чиновників, про всі тяганини та кривди, од яких здавен-давна стогнала земля. І знаменно те, що в листах оцих говорилось про те-ж, про віщо говорили й багато царських указів... Найгірш, звичайно, було те, що все це була гірка правда... Тільки не судилося отаманам, що за старовину обстоювали й налітали на добрих конях з українних степів, вивести на Русі лихеє насіння!

А перетомлена земля чекала й хвилювалася... Палахкотили пожежі, лилася кров, коїлась жорстока народня розправа, а з Москви сунуло військо й доходило грізне слово

Петрове: „ходити по городах і по селах, которії пристають до злодіяцтва, і онії палити без остачі, а людей рубати, а призвідників на колеса та палі... Сія бо саринь, окрім жесточі, не може погамована бути“...

І „жесточі“, видимо, не бракувало, бо й сам грізний царь після втихомирювання пише до Долгорукого, щоб цей не мстивсь за смерть страченого рукою Булавина брата, пам'ятаючи, що багато пристало до бунту з нерозуму чи од утисків... Бунтівників звозили й до Арзамасу. По шляхах стояли шибениці, палі та колеса, і місто під час однієї з таких розправ, мовляв самовідця-сучасник, згаданий у Соловйова — скидалося на пекло: більш як тиждень кругом стояв стогін од мук нестерпучих, і хижії птахи кружляли над місцем скарання...

А слідом за тим на горі забілили перші хатки „божого городка“...

Потім до кісток булавинців прилучились кістки нещасних засланих стрільців, що за Петра ще свавільно й наперекір царському наказові покинули Великі-Луки і твердо за свою правду стояли проти воеводи царського Шеїна з великим загоном і бились вогневим та ручним боем, щоб грудьми здобути собі путь до Москви, в стрілецькі слободи, до жінок та діточок. Після завзятого бою подужав воевода, і неслухняних цареві повно стало по арзамаських тюрмах та вартівнях. Призвідчиків тоді-ж таки на смерть скарано; та царь, вернувшись із-за кордону, незадоволений зостався млявістю та потуранням Шеїновим. З Москви наїхав до Арзамаса царський стольник і в місті не вистарчило на нові муки та страти катів, і їх стольник домагавсь на рошне з Москви...

І в „божому городку“ нових прибуло осель...

Так, залита кривлею бунтів і страт, завмірала дитяче-наївна мрія народня про вільне життя, звязане з хрестом та бородою, з козацькими „кругами“, з невиразними згадками про давно оджилі форми... Завмірала до нового конвульсійного спалахування, великих днів волі ждучи... А стара безправність та неволя ще тісніше сходились, і під ними гро-

мадилося та закипало знов одвічне страждання... І пам'ять народня несамохіть верталась до тих, хто обіцяв був волю й хто назнаменував оці обіцянки і своєю, й чужою кров'ю...

І після кожного заворушення, немов каміння, що його викидає на мілізну бурхливий приплив, виростало ще по кілька „божих осель“ на схилі арзамаської гори. Прибуло їх не мало й після Пугачова... І хтось довго тут плакав і бився об землю й зрошав ганебні могили своїми гарячими, люблячими слізьми... Помірали потім і ці, що плакали, люде, та народ все-ж доглядав осель у „божому городку“, і чийсь невідомі руки приносили сюди образі... Вітер і сонце, дощі та бурі стирали на образах лїки, сами темні дошки лишаючи, на яких нічого вже видко не було. Та над горою лишалося почуття народне, з давно вицвілими з пам'яти подїями звязане... почуття журного недомислу, що не сміє свій суд виректи й полишає той суд на Бога... „За-для душі“ поновляли люде розвалені покрівлі, приносили образи; й аж по сей день над горою лунає молитва про всіх убієнних та з невідомої смерти померших, чиї наймення ти, Господи, віси й чиї діла перетомлена земля віддає на суд небові...

II.

Був тихий, ясний ранок, як я підходив до останків „божого городка“. Якась арзамаська міщанка гнала корову, якої, видимо, цілісеньку прошукала ніч, і тепер машинально хрестилась на хрест однієї з „божих осель“... Проїшло двоє робітників, з чорними очима, засмаленими обличчями та рвучкими рухами... Вони зацікавлено подивились на мою мандрівницьку постать і міркуючи стали були, постерігши мою увагу до гробовищ... Вони з діда-прадіда арзамасці, кушнірі-кошатники; з ділом ведеться їм зле, хоч кидай, і вони гадають, що колись, у старовину, було таки мабуть краще. Про „божий городок“ знають тільки, що тут ховають людей, що „наглою або поганою смертю“ померли. Перше осель було далеко більше...

Тепер їх тільки чотири й зосталось. Три зовсім мані-

сенькі, менші за чоловіка, одна значно більшенька, щось ніби капличка з незамкненими дверима, — ними можна увійти до середини. На порозі сидів старенький дідусь з патерицею та торбиною й перев'язував ув'язки із личака.

— Здорові, дідусю.

— Здорово, синку. А куди простуєш?

— До Сарова.

— Ондечки — дорога! На міст та на слободу.

— Знаю, дідусю. Я навмисне звернув — на Божі оселі глянути.

— Подивись, що-ж. Та й помолитись тут гоже. Боже місце, угіднє...

— А кого тут поховано — чи не знаєш?

— І-і, синку... Лежить тут народу... усякого звання... сила. Один Салтиков, поміщик, скільки душ загубив... Не доведи, Господи! Бувало — старі люде розказували — їде купець од Макарія, доїхав до Арзамаса — молебінь править. Тепер, каже, слава тобі Господи, вже ніби й дома. А на світанку виїде з міста безпечно, то на мосту його пан Салтиков з челяддю й доб'ють... Кинуть у Тьощу, а за день, за два випливають тіла, — люде от виловлять та й поховають отутечки... А то й самі салтиковські, дурненькі, притягнуть по-ночі: лежить, мовляв, до суду до Господнього...

Мені вже доводилося чувати прізвище оцього Салтикова, а давні справи в нижегородському архіві таять згадки про найчорніші вчинки цього дворянського роду... Один з них відомий і в історії Пугачівського бунту. Коли в народі пішли поголоски, що Петро Федорович об'явився та йде на царювання, салтиковські кріпаки подумали були, що тепер вже край настав лиходійству та розбоям їхнього пана. Зібравшись ото громадою, схопили його, звязали, поклали на воза та й повезли до „царського табору“. Але — говориться в друкованих про цей епізод звістках — Господь почув молитву жертви неповинної й замість самозванцевих ватаг, наскочили лиходії на загін Михельсонів. Неповинну жертву зараз-же визволено, а простодушні лиходії дістали кару належну... І кістки їх мабуть долучено до кісток булавиців

та стрільців та жертв того-ж таки Салтикова. І всі вкупі лежать — до божого над земними ділами суду!..

— Еге, он вона, слобода, — мовив дідусь, зводючись на ноги й показуючи рукою на Виїздну слободу, що курилась димами та вранішними туманами за Тьошею. — Що поробиш! Могутній пан був, видко, сильний...

— Так, по вашому, з отого часу й оселі ці стоять?

— Де там з того! Ні-і, багато раніше, знати... Як Пугачов ходив, мабуть вже стояли.

— А хто це — Пугачов?

— Та... хто його знає, народ ми темний. Та й діло-ж, чуєш, давнє. Батько мій літ із сорок тому, як помер, а жив дев'яносто років. Лічи тепер, чи багато років тому... Батько от ще, сказати, хлопцем малим був.

— Сто двадцять років.

— Бач — сто двадцять, — більше, гляди. А що клятий був — так це правда. Скоро ото на село прийшов — давай панів йому! І де которих як мужичкі сховають — і-і! Не дай Бог. Лютий! І теж честь любив. Ото, батько-покійничок розказував, два села були, отак одне коло одного. З одного — догадалися люде — образи взяли та проти його й вийшли. Ну, одарував тих, нагородив і указ дав, виходить ніби, милостивий маніфест. А наші, каже, не догадались, дурники, не вийшли, так він, чуєш, усеньке геть село й спалив. Строгий був, строгий, нічого казати — таки строгий...

Тут дід глянув на мене, на ланцюжка од мого годинника, на записну книжку, до якої я хотів був записати його слова — і мовив, скидаючи шапку:

— Прости, ради Христа!

— Що це ти, дідусю?

— Темні ми, де нам знати... Може що не так сказав... А що строгий був, так це вже правда... І порядок любив!

Здається, почтивий дідусь налякався, як-би „пан“ не осудив його за фамільярні думки про високу персону Пугачова, що любив порядок та видавав маніфести...

Мені пощастило його заспокоїти і ми знов зачали розмову про „божі оселі“. Дідусь показавсь дуже балакучим.

Його маленькі, жваві оченята світилися розумом, а пам'ять зберегла багато цікавого. І він розказав мені легенду, зв'язану з „божим городком“, що дуже добре виявляє невиразне почуття, яке вітає по-над цим місцем... Почуття вибачливого та боязького недомислу, невиразного запиту та молитви за всіх, хто тепер лежить тут під землею, а колись жив і, може, помилявся і, може, дістав кару належну, а може й наложив головою за справу, яку слід за святу і хорошу вважати...

III.

Було це за Степана Тимофієвича Разина. Коли вдарив Стенчин грім по-над широкою руською землею — нарobili, кажуть, шарварку челядинці Разинові і в Арзамасі. Вибігали вони звідти і далі к півночі, закублились були у Великому-Мурашкіні, ходили на Лисково та й на Макарія. А згодом тим самим ходили слідом царські воеводи й свою чинили розправу після розправи разинців.

Короткі та криваві були дні гульні молодецької та помсти, та коротка й люта була теж і розплата. Понаставляли кати, „майстрі заплечні“, цілий ліс стовпів з поперечками, і над вечір дивився з гори на гору народ, як гойдалися, проти червоного неба вирізуючись, темні тіла удатних молодців-отаманів, та й свого-ж таки арзамаського бурлацтва, що поприставало було до червоного бенькету... Бачили усе це арзамаські люде й захитались збентеженою совістю. Гайвороння літало по-над узгір'ям; сідало за далекими ланами сонце криваве, полохливе смеркання крило небо, лягало на землю... Хто-ж це висить там, на горі? Лиходії й душогиби необачні, що проливали неповинну чужую кров, чи справжні народньої волі оборонці, грізні местники за кривду одвічну? Правда, шабля козацька погано розбірала друзів і ворогів, п'яна гульня вольної-воленьки лила кров, як і горілку; та й про отамана Степана Тимофієвича не в одному, певне, селі згадували: „Строгий був, строгий, нічого казати, — таки строгий!“ Але його грім, як і справжня туча, все-ж частіш у високі бив палаци, низенькі хати обминаючи. Та й

серед пролитої крові чимало було й крові повинної. З другого боку по катівнях лилась далеко не сама тільки винна кров, і тодішня розправа иншим разом не багато чим од розбою ріжнилась. Чи-ж диво, що совість народня хиталася й бентежилась і що жалю більш викликав саме той, хто більш мучивсь саме цього-от часу?

І от — оповідає арзамаський переказ — тієї самої ночі великим саратівським шляхом молодий купець арзамаський гнав, що сили, змореного коня. Багатий купець, мабуть, таки краще за інших тямив, кого йому жаліти слід і кого ненавидіти, і багату валку нелегко було провести без збитків того неспокойного часу. Та він кинув далеко на шляху валку, крам і статки-маєтки, закинув пицаль за плече й гнався сам-один до Арзамаса, дізнавшись од стрічних утікачів, що в місті не гаразд, що в йому вже звели гульню Стеньчині хлопці недобрі. А у купця в місті старі батько з матінкою та молода кохана дружина з первістком-синочком.

Темної півночі, на змиленому коні вискочив молодець з лісу на галяву, перед рідне вже місто. Не видко вже над містом одлиску від пожеж, не чути дзвону на гвалт, неначе вимерло місто, тільки по церквах де-не-де боязько блимає світло, — знати над мертвими тілами, на похоронну одправу поставленими...

І раптом кінь у купця захріп і нашорошивсь.

Було це на отому саме місці, де тепер стоять „божі оселі“. Бачить купець — стоїть на горі чудний ліс, без листя, без гілля, і чорнії крюки важко махають крильми, у мертві очі молодцям зазираючи. Накипіло на серці у купця з недовідомости й горя, коли він гнав і вдень, і вночі, міняючи зморених коней, а на душі чорним каменем лежала туга... Спинив він коня, звівсь на стременах і що сили лягнув нагаєм найближче мертвеє тіло... Тіло хитнулось, брязнув ланцюг і гайвороння шугнуло, важко махаючи крильми...

І каже арзамаський давній переказ, що сталось ту-ж мить страшне чудо. З усіх шибениць, і з коліс, і з закрівлених палей чорною сіткою знялось гайвороння, мов та чорная хмара. Потім, брязкаючи ланцюгами, зірвались страчені

з петель, з гаків. Зляканий кінь поніс молодця з спадистої гори, пролетів луками, перемахнув через бурчак і, останню напружуючи силу, примчав до міста... І ввесь час, мов осінне листя в негоду, вихрем неслись за ним страчених тіні, і мертві очі горіли вогнями, і руки закуті в заліза, тяглися до його з прокльоном, і мертві голоси тужили, та скаржились, та кляли.

Зрозумів тоді купець, що не йому судити тих, хто стоїть вже перед іншим судом, складаючи там і свої і чужі неправди, і свої і чужі кривди, і свою і чужу кров пролиту. І дав він тієї страшної хвилини тверду обітницю: поховати всіх страчених у братській могилі, поставити каплицю над ними й що-року тішити грішні душі молитовними співами...

З того віби часу й повелись в Арзамасі „божі оселі“. З того часу, перехопивши стародавній звичай, співає над невідомими могилами клір, з того часу не переводяться по „божих оселях“ невідомо від кого приношені образи.

IV.

Ми ввійшли до каплиці. Вподовж її стін зроблено полиці, а біля східньої стіни цілий божник з розп'яттям та образами... Темні ліки похмурі, старі дошки, постинані голови, розп'яття. Неначе-б невизначне почуття простосердих людей, що приносять оці образи, підказує їм оцей добір символів муки, страждання й страти. Та надто вразив мене один, у якому — з чудного натхнення незнаного майстра — разом виявилось усеньке значіння цього сумного місця, перенятого і тугою, і опрощенням, і надією. Образ, певне, не старий ще або поновлений, і змальований на підніжжі розп'яття. З власної волі чи несвідомо, чийсь простацький пензель з грубоватою силою зібрав до одного місця знаряддя катування та мук. На півокруглому шпилі темніе одрубана кисть руки з стуленими пучками. Великі цвяхи лежать поруч із нею; молоток та обценьки висять просто в повітрі. Потім уривки з ланцюга, ганебний стовп з прив'язаними до його пучками різок та канчуком... усе це виступає на тлі

блідих, що невиразно клубочуться, хмар. Але звідкись, із високости, вже блискає кволий промінь, що роздер хмари, мигнув крізь тумани, як далекої одлиск надії. І наче на те, щоб краще витиснути свою думку, художник змалював півня, що вітає світ. На вершку ганебного стовпа віщій птах тріпоче вже крильми й з роззявленим дзьобом, видко, накликає світання...

.....
Нишком, у глибокім мовчанні ми вийшли з каплиці. І хоча в ній не було по-ночі, та мені і — судячи з полекшого зітхання моїх розмовників — не мені й самому здалося, що з-за цих низеньких дверець ми ступили з глибокої п'тьми на світ ясного дня. Просто мене маленькі вітрячки, немов живі, тихо махали своїми чепурненькими крилами; церкви та монастирі в Арзамасі, немов мереживо, білілись по сусідній горі. Виїздна слобода з церквою край нив прегарно задивлялась у Тьошу...

— О-ох, ти, Господи, батенько! — глибоко й протяжливо зітхнув один з двох суб'єктів, що працювали „по кошачьей часті“. Що він хотів оцим зітханням сказати — не тямлю. Чи те, що й тепер доводиться їм тяжко, хоч кидай... Чи те, що нехай як тяжко, а все-ж краще жити нинішнім днем, аніж отією старовинною похмурою ніччю.. Мені здавалось, що таки швидче — останне.

Ми попрощались,

З М І С Т.

	Стор.
Сліпий музика	1
Покірливі	135
Старий дзвонарь	159
Річка грає	167
За образом	99
Птахи небесні	251
Коли мінилось сонце	293
Хмарного дня	315
На Волзі	355
Божий городок	367

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

891.73 K84JIE2

C001 v.3

Tvory /

3 0112 093380290